

UNIwersytet Gdański
Wydział Oceanografii i Geografii

Julia Ziółkowska

**GEOGRAFICZNE UWARUNKOWANIA
KSZTAŁTOWANIA KAPITAŁU SPOŁECZNEGO
NA PRZYKŁADZIE ORGANIZACJI IMPREZ MASOWYCH
W POWIATACH ZIEMSKICH POLSKI WSCHODNIEJ**

Praca doktorska
wykonana
pod kierunkiem
dr. hab. Jana A. Wendta,
profesora Uniwersytetu Gdańskiego
oraz dr Grażyny Chaberek

Gdańsk 2020

Spis treści

1.0. Wprowadzenie	4
1.1. Przesłanki wyboru problematyki badawczej	4
1.2. Cel i założenia badawcze pracy	6
1.3. Zakres rzeczowy, przestrzenny i czasowy badań	8
1.4. Metody badawcze	10
1.5. Ujęcie problematyki badawczej w literaturze przedmiotu.....	13
2. 0. Uwarunkowania rozwoju Polski Wschodniej	21
2.1. Istota rozwoju społeczno-gospodarczego	21
2.2. Wskaźniki rozwoju lokalnego	30
2.3. Poziom rozwoju Polski Wschodniej	42
3.0. Znaczenie kapitału społecznego w rozwoju lokalnym	54
3.1. Istota kapitału społecznego	54
3.2. Wpływ kapitału społecznego na rozwój lokalny	64
3.3. Narzędzia kształtowania kapitału społecznego.....	73
4.0. Imprezy masowe jako zjawisko społeczne we współczesnej przestrzeni geograficznej ⁸⁴	
4.1. Istota imprez masowych	84
4.2. Przestrzenne aspekty imprez masowych.....	93
4.3. Organizacyjne i finansowe aspekty imprez masowych	106
5.0. Przesłanki realizacji imprez masowych.....	115
5.1. Przesłanki gospodarcze realizacji imprez masowych	115
5.2. Przesłanki społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych	122
5.3. Beneficjenci imprez masowych	132
6.0. Kapitał społeczny jako efekt organizacji imprez masowych.....	142

6.1. Charakter badanych imprez	142
6.2. Indeks rzeczywistych efektów organizacji imprez masowych	151
6.3. Kapitał społeczny jako skutek organizacji imprez masowych	160
Podsumowanie.....	169
Bibliografia.....	172
Spis rycin	198
Spis tabel	199
Spis załączników	200
Załączniki	201
Streszczenie	211
Summary.....	214

1.0. Wprowadzenie

1.1. Przesłanki wyboru problematyki badawczej

Od kilkunastu lat Polska doświadcza intensywnego rozwoju społeczno-gospodarczego, jednakże wciąż zauważyć można dysproporcje w jego poziomie pomiędzy poszczególnymi regionami kraju. Szczególnie intensywny rozwój można zaobserwować na obszarach silnie zurbanizowanych i będących pod wpływem korzystnych, globalnych tendencji gospodarczych. Są to przede wszystkim duże aglomeracje miejskie, które dysponują dobrą infrastrukturą komunikacyjną, rozwiniętym sektorem usług oraz ośrodkami produkcji przemysłowej. Występuje tam również napływ siły roboczej, a szerzej ludności o dużym potencjale ekonomicznym, w tym nie tylko pracowników, ale również studentów. W porównaniu do innych regionów Unii Europejskiej wszystkie polskie województwa, poza warmińsko-mazurskim, podlaskim, lubelskim, świętokrzyskim i podkarpackim osiągnęły w 2017 roku powyżej 50% unijnego PKB na 1 mieszkańca (*Regions and Cities - Overview 2017*). Z tego powodu, dla osiągnięcia konwergencji z pozostałymi regionami Polski i Unii Europejskiej, województwa te zostały wspólnie objęte odrębnym programem operacyjnym.

Według klasyfikacji NUTS (Klasyfikacja Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych¹) będącej geograficznym standardem służącym do statystycznego podziału państw członkowskich Unii Europejskiej, wspomniane województwa znajdują się w obrębie trzech różnych makroregionów. Województwo warmińsko-mazurskie znajduje się w obrębie Makroregionu Północnego, świętokrzyskie w obrębie Makroregionu Centralnego, zaś województwa lubelskie, podkarpackie i podlaskie w obrębie Makroregionu Wschodniego (*Regions in the European Union...* 2018). W geografii określenie „Polska wschodnia” dotyczy województw: podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego (Bański 2019a; 2019b), pojawia się również określenie „Ściana Wschodnia RP” odnoszące się do województw: lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego (Magakian i Magakian 2013) lub do terenów graniczących bezpośrednio ze wschodnimi sąsiadami Polski: Litwą, Białorusią i Ukrainą (Eberhardt 2011). W rozprawie przyjęto, że określenie „Polska Wschodnia” odnosi się do

¹ z języka francuskiego: *Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques*

województw: warmińsko-mazurskiego, podlaskiego, lubelskiego, świętokrzyskiego i podkarpackiego. Wspólne ujęcie tych województw w ramy analizowanego regionu zostało przyjęte za Dej, Domański, Działek, Gwosdz i Sobala-Gwosdz (2011), Gorzelak (b.d.), *Regionalnym Programem Operacyjnym Polska Wschodnia 2014-2020* (2020) oraz *Strategią rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020* (2013). Wskazane podejście wynika z realizacji założeń polityki regionalnej Unii Europejskiej.

Ujęcie wskazanych województw w ramy jednego makroregionu opiera się na charakteryzujących je wspólnych cechach, które jednocześnie wyróżniają go na tle innych w Polsce i Unii Europejskiej (*Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, 2013). Do podstawowych cech, które sprawiają, że wskazane województwa są podmiotem wspólnych działań w zakresie polityki strukturalnej należą: niski stopień urbanizacji, niska gęstość zaludnienia, najniższe PKB w porównaniu do innych regionów w skali kraju i w skali Unii Europejskiej (*Diagnoza wyzwań, potrzeb i potencjałów obszarów objętych Programem Operacyjnym Polska Wschodnia 2014-2020* 2014.).

Osiągnięcie poziomu rozwoju będącego powyżej średniej dla UE jest celem mniej korzystnie zlokalizowanych, oddalonych od największych ośrodków miejskich regionów Polski Wschodniej. Systemowe, kompleksowe podejście do wspierania rozwoju na tym obszarze kraju jest prowadzone szczególnie od momentu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Jego przejawem są realizowane programy operacyjne oraz inne inicjatywy mające na celu dofinansowanie inwestycji oraz wspieranie przedsiębiorczości, edukacji i kultury. Wsparcie dla kultury i promowanie jej jako atutu regionu (szczególnie jako waloru turystycznego) jest jednym z możliwych bodźców rozwoju, który można osiągnąć w stosunkowo łatwy sposób. Organizacja eventów o charakterze kulturowym, wynikającym ze szczególnych cech danej lokalizacji, jest dobrym przykładem działania wykorzystywanego przez władze lokalne, regionalne oraz organizacje kulturalne i społeczne do kreowania potencjału turystycznego (Ziółkowska 2010). Wydarzenia tego typu posiadają różną siłę oddziaływania, jednakże w każdym przypadku generują aktywność ekonomiczną i społeczną przynajmniej w obrębie goszczącej wydarzenie miejscowości. Jednocześnie są unikatowe, stanowią rodzaj zasobu lokalnego, którego nie da się powielić w innym miejscu (Bański 2019a).

Badania podjęte w ramach rozprawy są próbą określenia czy istnieje wpływ imprez masowych na rozwój lokalny - czy zachodzi powiązanie przyczynowo skutkowe pomiędzy organizacją imprez masowych a rozwojem lokalnym? Czy są czynniki geograficzne, które

kształtują ten wpływ oraz w jaki sposób imprezy oddziałują na rozwój społeczno-gospodarczy? Kto aktywnie uczestniczy w realizowanych eventach oraz jakie obserwowalne efekty w ujęciu krótko- i długoterminowym generuje organizacja tych wydarzeń? Skala zjawiska organizacji eventów kulturowych oraz złożony charakter uwarunkowań potrzebnych do ich organizacji, jak również szeroki zakres efektów, które są ich udziałem sprawia, że pogłębianie wiedzy dotyczącej tej tematyki jest potrzebne. Wiedza ta pozwoli określić, które procesy ekonomiczne, społeczne, polityczne i kulturowe związane z organizacją imprez masowych są ważne w kontekście rozwoju powiatów ziemskich Polski Wschodniej.

1.2. Cel i założenia badawcze pracy

Zgodnie z założeniami obowiązującymi we współczesnych koncepcjach badań geograficznych w rozprawie przyjęto realizację zarówno celu poznawczego, jak i celu praktyczno-aplikacyjnego (Chojnicki 2010; Runge 2007). Zastosowano koncepcję identyfikacji i badania oddziaływań zjawisk geograficznych w aspekcie przestrzennym, koncentrując się na zjawiskach społecznych (Lisowski 1990), a także koncepcję globalizm-lokalizm (Chojnicki, cytowane w Runge 2007).

W pracy przyjęto następującą hipotezę badawczą: poprzez wzmocnienie kapitału społecznego, imprezy masowe o charakterze kulturowym, organizowane na obszarze Polski Wschodniej, są bodźcem rozwoju lokalnego.

Hipoteza główna została uzupełniona następującymi hipotezami dodatkowymi:

1. Efekt ekonomiczny organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich jest krótkotrwały;
2. Długotrwałym efektem organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich jest wzmacnianie kapitału społecznego;
3. Istnieją powiązania pomiędzy cechami przestrzennymi a sposobem organizacji i zakresem tematycznym imprez masowych;
4. Organizacja imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich wymaga specjalistycznej infrastruktury.

Pracy postawiono jeden główny cel poznawczy oraz cel aplikacyjny przypisując im odpowiednie pytania badawcze (tab. 1).

Tab. 1. Realizacja celów rozprawy

Pytania badawcze realizujące cele poznawcze rozprawy	Hipotezy badawcze	Metody weryfikacji	Umiejscowienie weryfikacji w pracy (numery podrozdziałów)
P 1: Jakie są kategorie efektów organizacji imprez masowych w ujęciu krótko- i długoterminowym?	H 1: Efekt ekonomiczny organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich jest krótkotrwały. H 2: Długotrwałym efektem organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich jest poszerzenie kapitału społecznego.	Krytyczny przegląd literatury, badania ankietowe i wywiady ustrukturyzowane.	5.1 i 5.2 6.1, 6.2 i 6.3
P 2: Czy są czynniki geograficzne, które wpływają na organizację imprez masowych?	H 3: Istnieją powiązania pomiędzy cechami przestrzennymi a sposobem organizacji i zakresem tematycznym imprez masowych.	Krytyczny przegląd literatury oraz badania terenowe.	4.2
P 3: Czy do organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich jest niezbędna specjalistyczna infrastruktura?	H 4: Organizacja imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich wymaga specjalistycznej infrastruktury.	Badania terenowe.	6.3
Pytanie badawcze realizujące cel aplikacyjny rozprawy	Efekt aplikacyjny	Metody weryfikacji	Umiejscowienie weryfikacji w pracy (numery podrozdziałów)
P 4: Kto jest beneficjentem organizacji imprez masowych o zasięgu lokalnym i jakie są rzeczywiste efekty organizacji imprez masowych?	Indeks efektów organizacji imprez masowych w powiatach ziemskich Polski Wschodniej	Krytyczny przegląd literatury, wywiady ustrukturyzowane, badania terenowe.	6.2

Źródło: opracowanie własne.

Celem głównym rozprawy jest określenie czy imprezy masowe mają wpływ na rozwój lokalny – czy zachodzi powiązanie przyczynowo skutkowe pomiędzy ich organizacją a rozwojem lokalnym?

Dla realizacji celu głównego wyodrębniono następujące cele szczegółowe:

1. określenie aspektów geograficznych mających wpływ na organizację imprez masowych;
2. określenie poziomu rozwoju lokalnego w Polsce Wschodniej;
3. charakterystyka powiązań między kapitałem społecznym a rozwojem lokalnym;
4. identyfikacja infrastruktury niezbędnej do organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich;
5. identyfikacja i charakterystyka podstawowych celów organizacji imprez masowych oraz głównych grup beneficjentów działań związanych z organizacją tych imprez.

Celem aplikacyjnym rozprawy jest opracowanie indeksu rzeczywistych efektów organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym realizowanych w powiatach ziemskich. Opracowany indeks posłuży do usprawnienia sposobu organizacji i finansowania tego typu imprez, a także pozwoli uzasadnić wydatki ponoszone przez organizatorów poprzez określenie osiągniętych efektów. Potrzeba uzasadniania wydatków ponoszonych przez organizatorów imprez masowych jest konieczna w przypadku pozyskiwania zewnętrznych źródeł finansowania (dotacje, sponsoring, granty), a także w przy tworzeniu budżetu jednostek podległych samorządom lokalnym (Porter 1999).

Celem teoretycznym pracy jest uporządkowanie definicji i pojęć stosowanych w badaniach dotyczących organizacji imprez masowych oraz uzupełnienie literatury o problematykę organizacji imprez masowych na obszarach wiejskich w Polsce.

1.3. Zakres rzeczowy, przestrzenny i czasowy badań

Dokonując określenia przestrzennej jednostki badawczej przyjęto podejście operacyjne (Parysek 1982) wybierając makroregion Polski Wschodniej składający się z województw: warmińsko-mazurskiego, podlaskiego, lubelskiego, świętokrzyskiego i podkarpackiego.

Przyjęcie za podstawę badań jednostki przestrzennej o tak dużym zasięgu mogło oznaczać, że nie zostaną odkryte prawidłowości będące przedmiotem rozprawy, dlatego dla szeregu kluczowych danych zawężono pole badawcze do powiatów ziemskich Polski Wschodniej (obejmujących gminy wiejskie i miejsko-wiejskie zgodnie z rejestrem TERYT na dzień 01.01.2013), na terenie których odbywają się eventy o charakterze kulturowym. Dokonując

doboru próby do badania zdecydowano się na dobór celowy (Runge 2007), ustalając z góry elementy, które będą stanowiły przedmiot badań. W rozprawie zawężono zakres przedmiotowy badań empirycznych do imprez masowych o charakterze kulturowym organizowanych na obszarach wiejskich. Dokonując wyboru imprez do badania przyjęto następujące kryteria (będące cechami właściwymi imprez o charakterze lokalnym):

- zlokalizowane na terenie gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej;
- organizowane cyklicznie (Getz 1991; 1997);
- organizowane przez instytucje publiczne lub organizacje pozarządowe (Kwiatkowski, Oklevik, Hjalager i Maristuen 2019);
- powiązane tematycznie z krajobrazem kulturowym obszaru, na którym się odbywają (Ziakas i Costa 2010).

Powyższe kryteria umożliwiają koncentrację badań na wydarzeniach, które są trwałe, nie mają charakteru komercyjnego i opierają się na zasobach endogenicznych.

W efekcie przeprowadzonej analizy danych na podstawie informacji ze stron internetowych poszczególnych województw Polski Wschodniej dokonano wyboru siedmiu imprez kulturowych jako przedmiotu badań empirycznych, terenowych:

1. Powojenne Targi Końskie (Lutowiska, powiat bieszczadzki);
2. Turniej Rycerski o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego (Szydłów, powiat staszowski);
3. Jarmark św. Kiliana (Skierbieszów, powiat zamojski);
4. Jarmark Holeński (Hola, powiat włodawski);
5. Święto Mazurskiego Kartoflaka (Szczytno, powiat szczywieński);
6. Regionalny Festiwal Pogranicza Kartaczewo (Gołdap, powiat gołdapski);
7. Dymarki Świętokrzyskie (Nowa Słupia, powiat kielecki).

Kwestionariusz wywiadu skierowany do organizatorów imprez przeprowadzono z dwiema osobami - organizatorem Turnieju Rycerskiego o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego w Szydłowie oraz organizatorem Jarmarku Dominikańskiego w Choroszczy (w tym jednym przypadku nie prowadzono badań terenowych podczas imprezy). W związku z powyższym postanowiono potraktować te dwie imprezy jako studia przypadku pozwalające na ukazanie pewnych problemów i rozwiązań, ale nie uogólniając ich dla całości zbioru badanych imprez. Dokładny opis poszczególnych badanych imprez przedstawiono w podrozdziale 6.1. Dokonując doboru próby kierowano się nie tylko spełnieniem przez poszczególne imprezy powyżej wskazanych kryteriów, lecz założono również, że ze względu na swoją lokalizację, badane imprezy mogą być uznane za

reprezentatywne dla Polski Wschodniej. Przy wyborze imprez do badania nie było możliwości zastosowania doboru losowego, gdyż istniało ryzyko, że w wylosowanych jednostkach terytorialnych nie wystąpią w ogóle imprezy o określonym charakterze.

Zakres czasowy badań obejmuje w szczególności rok 2015 w którym przeprowadzono badania terenowe dotyczące organizacji wskazanych wcześniej eventów kulturowych. Zakres ten został uzupełniony o lata 2008-2020 dla których przeprowadzono analizę danych statystycznych oraz źródeł wtórnych dotyczących rozwoju obszarów wiejskich i organizacji imprez masowych w wybranych kategoriach. Czas przeprowadzenia badań empirycznych został po części podyktowany okresem finansowania regionalnych oraz krajowych programów operacyjnych, szczególnie programów przeznaczonych dla Polski Wschodniej. Pierwszy okres programowania obejmował lata 2007-2013, kolejny lata 2014-2020. Badanie przeprowadzone w 2015 roku dało możliwość obserwacji efektów realizacji pierwszej rundy tego finansowania, odnotowano, że imprezy objęte badaniem były zaplanowane do realizacji również w 2020 roku.

1.4. Metody badawcze

Do wyjaśnienia faktów zidentyfikowanych w trakcie badania postanowiono przyjąć wybrane geograficzne typy wyjaśniania naukowego (tab. 2) zaproponowane przez Harvey'a (Runge 2007).

Tab. 2. Geograficzne typy wyjaśniania naukowego

Geograficzny typ wyjaśniania naukowego	Pytanie naczelne
Opis poznawczy (zbieranie, porządkowanie i klasyfikacja danych)	W jaki sposób badane zjawiska mogą być uporządkowane i pogrupowane?
Analiza przyczynowo - skutkowa	Jakie są przyczyny omawianych zjawisk?
Analiza chronologiczna	Jak zjawiska powstają i ewoluują w czasie?
Analiza funkcjonalna	Jak poszczególne zjawiska są ze sobą powiązane i w jakich relacjach pozostają?

Źródło: opracowanie własne na podstawie D. Harvey (cytowane w Runge 2007).

Jak wskazuje Runge (2007, 40) „każda dyscyplina wiedzy naukowej ma swój własny, specyficzny zbiór metod, posługuje się też metodami wypracowanymi w innych dyscyplinach, zwłaszcza pokrewnych”. Badania nad eventami nie wypracowały własnej

metodologii służącej analizie zjawisk z nimi związanych; badacze stosują metody zaczerpnięte z takich dyscyplin nauki jak socjologia, ekonomia, geografia (rzadziej), antropologia i kulturoznawstwo.

Metody przyjęte w celu realizacji założeń rozprawy wchodzą w zakres badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej, które pod względem rodzaju danych dzielą się na metody oparte na danych jakościowych oraz metody oparte na danych ilościowych (Runge 2007). Inaczej ujmowane również jako metody realne (analityczne, jakościowe) i metody formalne (matematyczne, ilościowe) (Berezowski 1986). Najczęściej, badania o charakterze opisowym są uzupełnione badaniami o charakterze ilościowym. Takie połączenie metod określone zostało przez Dobrowolską (Berezowski 1986, 16) jako „metoda integralna”, która powinna być główną metodą stosowaną w geografii społeczno-ekonomicznej. W rozprawie wykorzystano szereg danych ilościowych, jak również dane jakościowe zebrane przede wszystkim w ramach przeprowadzonych badań terenowych. Do pozyskania materiałów źródłowych wykorzystano zarówno metodę bezpośrednią, jak i metodę pośrednią. Zgodnie z założeniami przedstawionymi przez Berezowskiego (1986) badania terenowe obejmują następujące metody szczegółowe: obserwację, ankietę, wypowiedź na piśmie oraz wywiad.

Podstawową metodą badawczą wykorzystaną w rozprawie jest obserwacja (Chojnicki 2010; Getz 1997, 1991) przeprowadzona przy użyciu instrumentów pośrednich w postaci ankiet i wywiadów oraz przy użyciu instrumentów bezpośrednich w postaci badań terenowych.

Wykorzystane w pracy bezpośrednio metody badawcze obejmują:

1. Metodę obserwacyjną (Berezowski 1986; Getz 1991, 1997) w odniesieniu do eventów kulturowych objętych badaniem;
2. Metodę wywiadu (Babbie 2005), wywiady telefoniczne pogłębione, częściowo ustrukturyzowane, którą zostały objęte instytucje organizujące eventy będące przedmiotem badania (wywiady przeprowadzone z osobami decyzyjnymi) oraz metodę ankietową (Babbie 2005), którą objęto uczestników imprez (rozmowy iankiety przeprowadzone z osobami aktywnie uczestniczącymi w wydarzeniach).

Wykorzystane w pracy pośrednie metody badawcze obejmują:

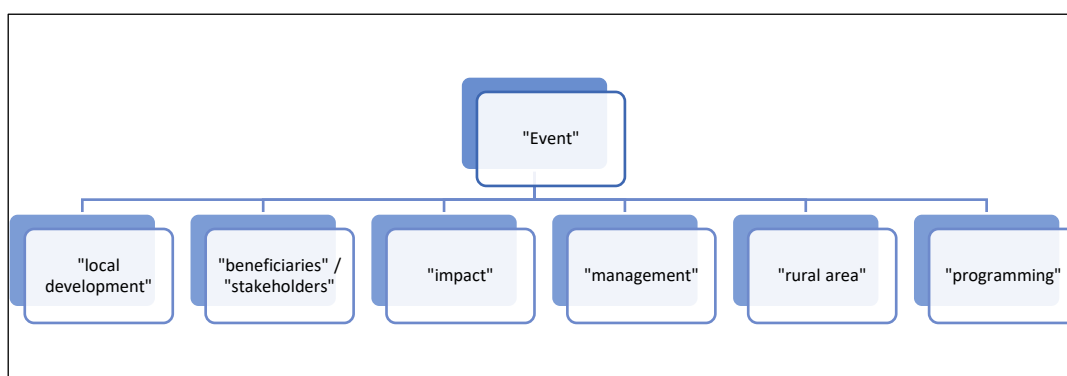
1. Analizę i krytykę piśmiennictwa (Krajewski 2010) w zakresie geografii, ekonomii, socjologii i kultury, a w szczególności w zakresie rozwoju

regionalnego i rozwoju lokalnego, kapitału społecznego, obszarów wiejskich, imprez masowych, eventów, turystyki kulturowej i turystyki eventowej;

2. Analizę danych statystycznych obejmującą roczniki statystyczne, bazy danych Głównego Urzędu Statystycznego i Eurostat, raporty, analizy i strategie dotyczące: gospodarki, społeczeństwa, kultury, turystyki, turystyki kulturowej oraz obszarów wiejskich, których źródłem są wspomniane urzędy statystyczne oraz inne instytucje np. Komisja Europejska, Bank Światowy, OECD; analiza źródeł wtórnych dotyczących rozwoju oraz organizacji eventów obejmuje, oprócz Polski, również terytorium innych państw, w tym m.in.: państwa Azji, Australię, Nową Zelandię, Kanadę, USA, Wielką Brytanię.

Wybrane metody pozwoliły określić efekty wynikające z realizacji imprez masowych. Należy zaznaczyć, że organizatorzy, choć ogólnie nastawieni przychylnie do badań prowadzonych w terenie (w trakcie realizacji imprez), w większości nie byli chętni do uczestniczenia osobiście w prowadzonych wywiadach. Przeprowadzono 2 wywiady pogłębione z organizatorami oraz 88 ankiet wśród aktywnych uczestników badanych wydarzeń (sprzedawców, wystawców).

Etap wstępny badań skupiał się na analizie bibliograficznej i empirycznej danych związanych z tematyką pracy. Dokonano przeglądu literatury z zakresu organizacji eventów, turystyki eventowej, rozwoju ekonomiczno-społecznego, społecznych i finansowych aspektów kultury oraz kapitału społecznego. Przeprowadzono również przegląd artykułów w czasopismach naukowych przyjmując za podstawę źródłową platformy Web of Science, Ebsco oraz bazę Emerald (ryc. 1).

Ryc. 1. Schemat kwerendy przeprowadzonej w bazach czasopism (2015-2020)

Źródło: opracowanie własne

Przegląd czasopism oparto na kwerendzie wskazanych źródeł w oparciu o słowa kluczowe przyjmując za nadrzędne hasło „event” i poszukując artykułów z zakresu: organizacji eventów, turystyki eventowej, skutków organizacji eventów, wpływu eventów na rozwój lokalny i kapitał społeczny oraz beneficjentów eventów.

Etap realizacji i analizy badań obejmował przeprowadzenie badań terenowych prowadzących do uzyskania informacji pierwotnych. Analiza tych informacji pod kątem postawionych tez i problemów badawczych doprowadziła do znalezienia odpowiedzi na postawiony problem badawczy.

1.5. Ujęcie problematyki badawczej w literaturze przedmiotu

Analizując dotychczasowy stan badań dotyczących imprez masowych autorka przyjęła, że przeglądowi zostanie poddana literatura w języku polskim oraz literatura anglojęzyczna. W przypadku literatury w języku polskim analizowano zarówno literaturę dotyczącą imprez masowych, jak i tą dotyczącą mniejszych wydarzeń o różnym charakterze, które często są określane jako eventy. W przypadku literatury anglojęzycznej analizowano literaturę dotyczącą wydarzeń, imprez dla których w języku angielskim stosuje się określenia „event”. Istnieją kontrowersje związane z zastosowaniem pochodzącego z języka angielskiego określenia „event” w literaturze polskojęzycznej w odniesieniu do imprez masowych oraz np. wydarzeń kulturalnych. Problem ten został podjęty w rozprawie i poświęcono mu część podrozdziału 4.1.

Dotychczas prowadzone badania naukowe w zakresie organizacji imprez masowych publikowane w postaci artykułów naukowych mają przede wszystkim charakter ilościowy i dotyczą w większym stopniu strony popytowej niż podażowej rynku (Kim i Kaewnuch 2018). Znaczące miejsce w literaturze zajmują pozycje (zarówno monografie, podręczniki, jak i artykuły naukowe) poświęcone systematyzacji typologii imprez masowych. Są to przede wszystkim publikacje z lat 90. XX wieku oraz późniejsze. Od początku tego okresu nastąpił wyraźny wzrost zainteresowania badaczy tematyką eventów, w związku z czym powstała potrzeba uporządkowania stosowanej terminologii i systematyzacji wiedzy. Za szczególnie istotny należy uznać wkład kanadyjskiego badacza Getza, który jest autorem największej liczby publikacji w kluczowych czasopismach z zakresu organizacji eventów (Kim i Kaewnuch 2018) oraz licznych publikacji książkowych.

Istnieje kilka kryteriów podziału eventów. Getz (1997) podkreśla, że mówiąc o eventach w kontekście zarządzania nimi oraz w kontekście turystyki należy zwrócić uwagę na to, iż chodzi o wydarzenia zaplanowane, co jest zgodne z angielską definicją wyrazu „event” (Oxford Advanced Learner's Dictionary 2010). Takie założenie, wraz z rozróżnieniem na wydarzenia o charakterze publicznym i prywatnym, autor przyjmuje za punkt wyjścia w opracowanej typologii. Getz (1997) wyróżnia siedem kategorii eventów publicznych oraz jedną kategorię eventów o charakterze prywatnym. Zostały one przedstawione w tabeli 3. W celu zachowania przejrzystości typologii eventów według Getza (1997), obok polskiego tłumaczenia znajdują się terminy anglojęzyczne stosowane przez tego autora.

Tab. 3 Kategorie eventów

Eventy o charakterze publicznym		Eventy o charakterze prywatnym
Obchody kulturalne <ul style="list-style-type: none"> – festiwale (<i>Festivals</i>) – karnawały (<i>Carnivals</i>) – wydarzenia religijne (<i>Religious events</i>) – parady (<i>Parades</i>) – obchody upamiętniające wydarzenia historyczne (<i>Heritage Commemorations</i>) 	Zawody sportowe <ul style="list-style-type: none"> – zawodowe (<i>Professional</i>) – amatorskie (<i>Amateur</i>) 	Uroczystości osobiste <i>(Personal celebrations)</i> <ul style="list-style-type: none"> – urodziny (<i>Anniversaries</i>) – wakacje rodzinne (<i>Family holidays</i>) – rytuały (<i>Rites de passage</i>)
Sztuka i rozrywka <ul style="list-style-type: none"> – koncerty (<i>Concerts</i>) – inne występy artystyczne (<i>Other performances</i>) – ekspozycje (<i>Exhibits</i>) – ceremonie rozdania nagród (<i>Award ceremonies</i>) 	Edukacja i nauka <ul style="list-style-type: none"> – seminaria, warsztaty, hospitacje (<i>Seminars, workshops, clinics</i>) – kongresy (<i>Congress</i>) – inscenizacje (<i>Interpretive events</i>) 	Wydarzenia o charakterze społecznym <ul style="list-style-type: none"> – prywatki, gale (<i>Parties, Galas</i>) – zgromadzenia (<i>Reunions</i>)
Biznes i handel <ul style="list-style-type: none"> – targi, jarmarki, wyprzedaże (<i>Fairs, Markets, Sales</i>) – pokazy branżowe i dla konsumentów (<i>Consumer and</i> 	Rekreacja <ul style="list-style-type: none"> – gry i zabawy sportowe (<i>Games and sport for fun</i>) – zabawy (<i>Amusement events</i>) 	

<p><i>Trade Shows</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - wystawy (<i>Expositions</i>) - spotkania i konferencje (<i>Meetings and Conferences</i>) - wydarzenia związane z promocją (<i>Publicity events</i>) - wydarzenia związane z pozyskiwaniem sponsorów (<i>Fund-raising events</i>) 	<p>Polityka i państwo</p> <ul style="list-style-type: none"> - inauguracje (<i>Inaugurations</i>) - zaprzysiężenia (<i>Investitures</i>) - wizyty ważnych osobistości (<i>VIP visits</i>) - konwencje (<i>Rallies</i>) 	
---	---	--

Źródło: Getz (1997, 7).

Koh i Jackson (2006) w oparciu o powyższy podział na eventy o charakterze publicznym oraz eventy o charakterze prywatnym, przyjmując dodatkowo za kryterium typ docelowych uczestników wydarzenia, proponują typologię eventów w ujęciu marketingowym. Eventy o charakterze publicznym są organizowane dla ludności miejscowej oraz dla osób przyjezdnych a udział w nich może być płatny lub nie. Eventy o charakterze prywatnym nie są dostępne dla szerokiej publiczności i udział w nich może być ograniczony wyłącznie dla osób posiadających zaproszenia. W ramach eventów o charakterze publicznym, biorąc pod uwagę ich zasięg, wspomniani autorzy wyróżniają eventy lokalne, regionalne i narodowo-międzynarodowe.

Zdaniem Getza (2000) eventy o znaczeniu lokalnym i regionalnym będą charakteryzowały się niższą wartością ekonomiczną i mniejszą atrakcyjnością turystyczną niż eventy o znaczeniu globalnym. Jednak jak zaznacza autor, może nastąpić ewolucja (Getz pisze o „instytucjonalizacji”) lokalnego lub regionalnego eventu w event o większym znaczeniu - np. *hallmark event* - wydarzenie będące symbolem regionu (Mika 2008). Przemiana eventu, o której wspomina Getz (2000) powinna uwzględniać lokalne warunki społeczno-kulturowe, tak by nie doprowadzić do nadmiernej komercjalizacji kultury lokalnej kosztem jej autentyczności oraz kosztem naruszenia tożsamości mieszkańców. Szczególną rolę w tym procesie powinny odgrywać władze lokalne poprzez angażowanie się w planowanie eventów, czyli tworzenie polityki eventów (Getz 2009). Jest to wyraźnie wskazane, jeżeli weźmie się pod uwagę, że eventy są uznawane za narzędzie poprawy atrakcyjności miejsca dla rezydentów (Walters i Insch 2018).

Oprócz analizy typologii eventów oraz oceny ich oddziaływania, badania nad eventami skupiają się również na planowaniu polityki dotyczącej eventów, w tym na zaangażowaniu w ten proces poszczególnych grup interesów (ang. *stakeholders*) (Getz 2009; Van Niekerk i Getz 2016; Jordan i.in. 2019). Umiejętne planowanie polityki dotyczącej eventów jest uwarunkowane mnogością możliwych organizatorów, którymi

mogą być instytucje prywatne (np. agencje reklamowe, agencje artystyczne), organizacje non profit (np. stowarzyszenia, fundacje), a także władze samorządowe różnych szczebli (Getz 2009). Wymienieni organizatorzy będą stawiali sobie różne cele. Dla przedsiębiorców najważniejsze będzie osiągnięcie zysku finansowego, dla organizacji pozarządowych przede wszystkim spełnianie zadań statutowych (np. szerzenie określonej idei, postawy), natomiast dla władz lokalnych planowany do osiągnięcia cel będzie najbardziej złożony. W przypadku władz gminnych, powiatowych czy wojewódzkich cele stawiane organizowanym eventom będą dotyczyć szeroko rozumianej promocji i budowania wizerunku, wzbogacenia oferty spędzania czasu wolnego dla mieszkańców, wzmocnienia atrakcyjności turystycznej oraz wykorzystania ich w szeroko rozumianym marketingu terytorialnym, co w konsekwencji może prowadzić do rozwoju lokalnego.

Analizując artykuły opublikowane w latach 2003-2012 w czterech kluczowych czasopiśmie poświęconych problematyce eventów (*The International Journal of Event and Festival Management*; *Event Management*; *International Journal of Event Management*; *Research, Journal of Convention and Event Tourism*) Kim i Kaewnuch (2018) ustalili, że badania dotyczące zarządzania eventami obejmują swoim zasięgiem geograficznym przede wszystkim (według liczby publikacji): Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Australię, Wielką Brytanię Kanadę, Koreę Południową i Republikę Południowej Afryki. Szczegółowy zakres tematyczny literatury poświęconej zagadnieniu eventów jest bardzo obfity, zaczynając od publikacji ogólnych dotyczących znaczenia eventów dla rozwoju gospodarki, kultury, turystyki czy ogólnie rozwoju społeczno-gospodarczego po publikacje bardziej specjalistyczne. Literatura porusza zagadnienie eventów jako kompleksowe zjawisko lub koncentruje się na wybranych typach eventów np. festiwalach, imprezach sportowych czy konferencjach i konwencjach (Kim i Kaewnuch 2018). Publikacje dotyczące eventów skupiają się wokół różnych problemów, które można ująć jako problemy zarządzania eventami (ang. *event management*) włączając w to problemy marketingu eventów (ang. *marketing of events*). Dociekania autorów obejmują min. następujące obszary:

- poszczególne elementy zarządzania eventami (Getz 1997; Koh i Jackson 2006; Stokes 2008, Andersson i Getz 2008; Raj i Musgrave 2009; McCartney 2010);
- turystykę eventową (Getz 1997, 2008; Puczko i Ratz 2001; Stokes 2007; McCartney 2010; Oh i Lee 2012);
- metodologię badań nad eventami (Getz 2000, 2003, 2008);

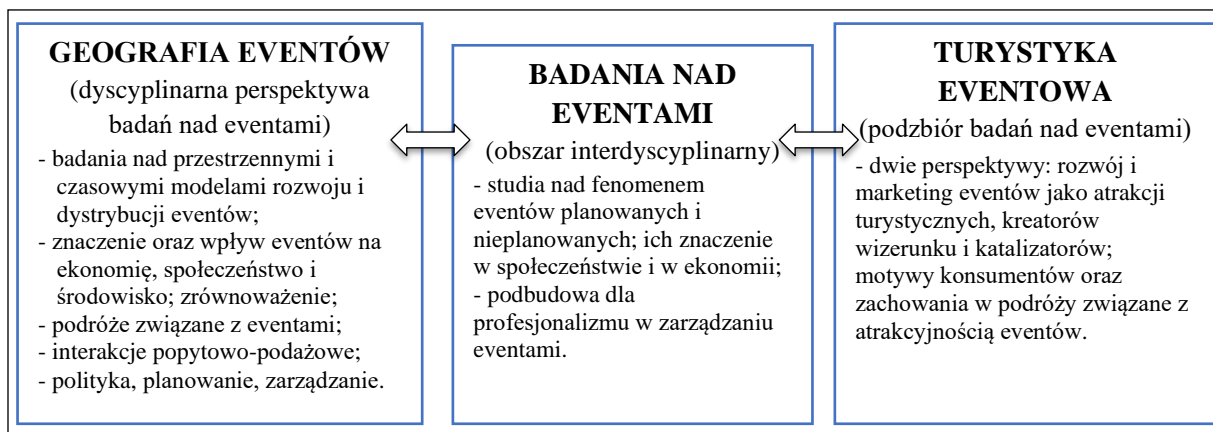
- politykę eventów (Tomljenovic i Weber 2004; Whitford 2004; Getz 2009; Clifton, O'Sullivan i Pickernell 2012; Yang, Song i Moon 2019);
- marketing eventów (Getz 1997; Koh i Jackson 2006; Thomas, Hermes i Loos 2008, Perić, Vitezić i Mekinc 2019);
- wieloaspektową ocenę eventów w tym ocenę ekonomiczną, społeczną i środowiskową (Jamieson 1995; Burgan i Mules 2000; Carlsen, Getz i Soutar 2000, Dwyer, Mellor, Mistilis i Mules 2000; Fredline i Faulkner 2000; Tiyce i Dimmock 2000; Auld i McArthur 2003; Pasanen, Taskinen, Mikkonen 2009; Diederling i Kwiatkowski 2015, Chaberek i Ziółkowska 2017).

Część podejmowanych badań dotyczy także problemu prowadzonej względem eventów polityki publicznej na poziomie regionalnym i lokalnym (Whitford 2004, 2009; Getz 2009; Kostopoulou, Vagionis i Kourkouridis 2013; Richards 2017; Kwiatkowski i in. 2019). Istnieją również badania dotyczące aspektów socjologicznych eventów (Zduniak 2018).

Szczególne miejsce w literaturze zajmuje zagadnienie turystyki eventowej, szereg publikacji, podobnie jak w odniesieniu do ogółu eventów, rozpatruje to zjawisko w wielu aspektach, od zasad planowania po oddziaływanie na destynację turystyczną.

Getz (1997) uważa, iż pojęcie turystyki eventowej posiada dwa znaczenia. Po pierwsze jest to planowanie, rozwój i marketing eventów jako atrakcji turystycznych, a po drugie jest to segment rynku składający się z osób podróżujących w celu uczestniczenia w eventach. Zdaniem tego samego autora (Getz 2008) termin turystyka eventowa dotyczy ogółu „planowanych” eventów. Można stwierdzić, iż istnieje rynek eventów obejmujący po stronie podażowej złożone działania organizatorów eventów dotyczące ich planowania, programowania i marketingu, zaś po stronie popytowej szeroką grupę odbiorców tych wydarzeń, wśród których wyróżnić można w szczególności mieszkańców i turystów.

Opisując ramy do tworzenia wiedzy i teorii z zakresu turystyki eventowej, Getz (2003; 2008) podkreśla, że przestrzenne podejście do problemu eventów nie jest wystarczająco rozwinięte. Pisząc o studiach nad eventami (ang. *event studies*) zaznacza, że jest to dziedzina interdyscyplinarna, zapożyczająca teorie i metody z utrwalonych dyscyplin naukowych. Autor ten wprowadza do literatury pojęcie geografii eventów (Getz 2003) i opisuje jego powiązania z turystyką eventową oraz studiami nad eventami, wskazuje też zakres zagadnień jakie mogą obejmować prace naukowe o tej tematyce (ryc.2).

Ryc. 2. Koncepcja powiązań pomiędzy studiami nad eventami, turystyką eventową a geografią eventów

Źródło: Getz (2003, 411).

Wskazując główne zagadnienia, jakie powinny leżeć w obszarze zainteresowań geografii eventów, Getz (2003) grupuje je w cztery podtematy: 1. Wymiar czasowy, 2. Lokalizacja eventów, 3. Eventy, środowisko i zrównoważenie oraz 4. Polityka, planowanie i zarządzanie. Jak podkreśla ten sam autor „analiza geograficzna jest niezbędna by współtworzyć rozwój zarówno teorii jak i zarządczych implikacji praktycznych w dziedzinie turystyki eventowej” (Getz 2003, 418). Obszernie na temat festiwali jako przedmiotu badań geograficznych pisze również Cudny (2014) wskazując, że badania w tym zakresie powinny być wzbogacane o wymiar społeczny i kulturowy. Wykorzystując analizę literatury przeprowadzoną przez Getza (2008) można wskazać jakie metody stosowane w geografii społeczno-ekonomicznej zostały użyte do przeprowadzenia badań związanych z eventami. Są to: funkcja oporu przestrzeni (Bohlin 2000), mapowanie popytu (Verhoven, Wall i Cottrell 1998), rozkład przestrzenny i czasowy (Janiskee 1994), fotografia lotnicza (Raybould i in. 2000). Natomiast zagadnienia podejmowane dotychczas przez badaczy dotyczyły m.in. rozwoju produktu turystycznego opartego na eventach (w tym cyklu życia produktu), znaczenia eventów dla rozwoju miast (w tym rewitalizacji), cech ilościowych dotyczących odwiedzających wydarzenia (w tym przekroczeniu pojemności miejsca) czy sezonowości eventów.

Przeprowadzona analiza krytyczna dostępnej literatury umożliwia wysunięcie następujących, istotnych tez:

- festiwale i inne eventy są możliwym narzędziem rozwoju regionalnego (Moscardo 2007; Luonila i Johansson 2015);
- festiwale i inne eventy odgrywają coraz istotniejszą rolę w przemyśle

turystycznym, zwłaszcza na poziomie regionalnym (Pasanen, Taskinen i Mikkonen 2009, Events: drivers of regional tourism 2014);

- eventy mogą stać się głównym składnikiem produktu turystycznego w danej destynacji (Auld i McArthur 2003; Cudny i Rouba 2011);
- eventy o charakterze lokalnym, tworzone przez społeczność lokalną mają potencjał przyciągania turystów (Carlsen, Getz i Soutar 2000);
- nowe miejsca pracy, dodatkowe wpływy z podatków, dodatkowe wpływy dla przemysłu turystycznego, wzrost liczby odwiedzających oraz inwestycje to możliwe ekonomiczne skutki organizacji eventów (Dwyer, Mellor, Mistilis i Mules 2000; Auld i McArthur 2003, Kwiatkowski 2016);
- wśród pozytywnych społecznych i kulturowych skutków organizacji eventów można wymienić: wymianę kulturową (Dwyer, Mellor, Mistilis i Mules 2000; de Grosbois 2009), promocję miejsca (Dwyer, Mellor, Mistilis i Mules 2000), tworzenie pozytywnego wizerunku miejsca (Auld i McArthur 2003), wzrost jakości życia w miejscu organizacji eventu (de Grosbois 2009);
- badania nad skutkami eventów nadmiernie koncentrują się wokół zagadnień ekonomicznych, pomijając zbyt często skutki społeczne, kulturowe i ekologiczne, ponadto brak jest spójnego modelu oceny tych skutków (Getz 2008; de Grosbois 2009; Robertson, Rogers i Leask 2009);
- istnieje nisza w badaniach nad eventami dotycząca ich wymiaru przestrzennego, w tym związanego w szczególności z lokalizacją eventów i oceną uwarunkowań ich rozwoju (bazy niezbędnych zasobów) (Getz 2003, 2008);
- część literatury dotyczącej efektów społecznych organizacji eventów dotyczy również kapitału społecznego (Arcodia i Whitford 2007; Gibson i Stewart 2009; Edwards 2012; Mair i Duffy 2018).

Badania dotyczące eventów skupiają się głównie wokół wydarzeń o charakterze globalnym lub narodowym, mniej wokół wydarzeń o charakterze regionalnym i lokalnym. Ponadto badane wydarzenia zlokalizowane są przeważnie w dużych miastach lub miejscowościach turystycznych, gdzie zarówno ich oddziaływanie, jak i uwarunkowania niezbędne do ich organizacji są trudne do zidentyfikowania. Należy jednak podkreślić, że literatura dotycząca eventów poświęca coraz więcej miejsca obszarom wiejskim oraz małym społecznościom, wskazując znaczenie, jakie może mieć organizacja eventów oraz turystyka eventowa dla ich rozwoju ekonomicznego

i społecznego (patrz Jamieson 1995, Gibson i Stewart 2009, McCartney 2010, Mair i Duffy 2018, Kwiatkowski i in. 2019). Podkreśla się również znaczenie eventów w tworzeniu kapitału społecznego (Devine i Quinn 2019). Getz (2003) zaznacza, że ekonomiczne oraz związane z wizerunkiem skutki organizacji eventów mogą być silniej odczuwane w ośrodkach skupiających mniejsze populacje niż w dużych miastach.

W związku z powyższymi stwierdzeniami wydaje się konieczne podjęcie analizy problemu eventów jako przedsięwzięć organizowanych w celu osiągnięcia pozytywnych skutków w rozwoju społeczno-gospodarczym, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru dotyczącego rozwoju lokalnej społeczności i budowania kapitału społecznego.

2. 0. Uwarunkowania rozwoju Polski Wschodniej

2.1. Istota rozwoju społeczno-gospodarczego

Rozwój jest kategorią pozwalającą opisać lub ocenić otaczającą rzeczywistość, którą powszechnie wykorzystuje się w wielu dziedzinach badań naukowych. Jest to pojęcie niejasne i ogólne, ale też niezbędne do charakterystyki „przeszłego, obecnego i przyszłego stanu świata” (Różański i Doburzyński 2013, 28). Jak podkreśla Domański (2004, 8) „w najbardziej ogólnym rozumieniu rozwój oznacza długotrwały proces zmian mających pewien kierunek”. W swoim podejściu do analizy rozwoju, postrzeganego w myśl dyscypliny ekonomii politycznej, Payne i Phillips (2011, 17) podkreślają, że rozwój stanowi przedmiot strategii, „jest świadomym celem kogoś lub czegoś”. Przyjmuje się również, że kierunek zmian zachodzących w ramach rozwoju cechuje się linearnością, to znaczy, że kolejne, następujące po sobie zmiany są zawsze zmianami na lepsze (Payne i Phillips 2011). W wymiarze gospodarczym rozwój poszczególnych jednostek ekonomicznych bądź państw lub grup państw jest poddawany procesowi planowania. Planowanie rozwoju (w różnych jego wymiarach) dla danego kraju ma na celu wskazanie kroków, jakie mają zostać podjęte, aby nastąpił wzrost. Warto zaznaczyć, że istnieje grupa autorów, wyznawców teorii post-rozwoju, która neguje dyskurs o rozwoju i deklaruje, że jego głównym efektem jest podtrzymywanie dominacji „Zachodu” nad „Trzecim Światem” (Domański 2004).

Intensywny rozwój gospodarczy w niektórych regionach świata oddziałuje negatywnie na środowisko życia człowieka. Zjawisko to zostało zaobserwowane i nagłośnione w skali globalnej w II połowie XX wieku przez takich badaczy jak Grzimek czy Carson. Dwie najważniejsze bariery ekologiczne zidentyfikowane w owym czasie to efekt cieplarniany oraz istnienie tzw. dziury ozonowej (Fiedor i Jończy 2009, 38). Koncepcją rozwoju, która kładzie nacisk na uwzględnianie dbałości o środowisko oraz aspekty społeczne i kulturowe otoczenia człowieka jest rozwój zrównoważony (ang. *sustainable development*). Koncepcja zrównoważonego rozwoju obejmuje trzy elementy składowe (Fiedor i Jończy 2009, 39-40):

1. Ochronę środowiska naturalnego, w tym w szczególności jego potencjału do asymilowania zanieczyszczeń, racjonalnego gospodarowania zasobami odnawialnymi, jak najmniejszego wykorzystywania zasobów nieodnawialnych.

2. Stabilny rozwój gospodarczy (wzrost jakości życia, wysoki poziom zatrudnienia, stabilizacja poziomu cen i równowaga makroekonomiczna, równowaga w wymianie międzynarodowej).
3. Sprawiedliwy podział szans życiowych (między jednostkami, między Południem a Północą, między pokoleniami).

Najbardziej rozpowszechnioną definicją zrównoważonego rozwoju jest ta przyjęta przez Organizację Narodów Zjednoczonych w 1987 i opracowana przez Światową Komisję ds. Środowiska i Rozwoju w tzw. Raporcie Brundtland. Definicja ta określa rozwój zrównoważony jako taki rozwój, „który zaspokaja potrzeby obecnych pokoleń bez naruszania możliwości do zaspokajania własnych potrzeb przez przyszłe pokolenia” (*Report of the World Commission 1987*, 16). Ideą zbliżoną do zrównoważonego rozwoju jest koncepcja ekorozwoju (ang. *ecodevelopment*) wypracowana przez Strong’a w 1972 roku (O’Riordan 1995). Do najważniejszych założeń tej koncepcji należy: zaspokojenie podstawowych potrzeb (w pierwszej kolejności potrzeb najbardziej potrzebujących ludzi), uczestnictwo społeczności lokalnej w podziale władzy i zasobów, zapewnienie możliwości rozwoju wszystkim ludziom (w szczególności dzieciom i kobietom), użycie technologii właściwych z punktu widzenia danej społeczności (O’Riordan 1995). Koncepcje i perspektywy rozwoju znajdują odzwierciedlenie na różnych polach – antropogenicznym, ekonomicznym, geograficznym, politycznym i społecznym (Payne i Phillips 2011). W związku z tym, że praca skupia się na rozwoju w rozumieniu badań w zakresie nauk geograficznych oraz ekonomicznych szczegółowemu wyjaśnieniu zostały poddane pojęcia rozwoju gospodarczego i społecznego.

Pojęcie rozwoju gospodarczego jest często łączone z pojęciem wzrostu, mają one jednak odmienne znaczenie (Parysek 2018). Wzrost gospodarczy obejmuje przede wszystkim elementy ilościowe, czynnikami wzrostu gospodarczego są nakłady kapitału, ziemi i pracy dodatkowo można tu uwzględnić również postęp techniczny (Fiedor i Kociszewski 2010). Rozwój gospodarczy natomiast, uwzględnia przede wszystkim czynniki o charakterze jakościowym (przemiany strukturalne) dotyczące polityki, gospodarki, kultury, systemu instytucjonalnego, środowiska przyrodniczego i techniki (Fiedor i Kociszewski 2010, Parysek 2018). Jeszcze szerszym, od pojęcia rozwoju gospodarczego, jest pojęcie rozwoju społecznego określające model rozwoju przyjęty przez Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ). Raport o Rozwoju Społecznym ONZ podaje, że „rozwój społeczny jest paradygmatem rozwoju, w którym chodzi o coś znacznie więcej niż tylko wzrost lub spadek dochodu narodowego. Chodzi o stworzenie warunków,

w których ludzie mogą rozwijać swój pełny potencjał i prowadzić produktywny, twórczy życie, zgodne z ich potrzebami i zainteresowaniami” (McCloskey 2010, 19). Definicja rozwoju przyjęta przez ONZ jest częściowo oparta na poglądach noblisty Sena, w opinii którego rozwój gospodarczy wiąże się bardziej z ludzką wolnością i sprawiedliwością niż bogactwem (Kundera 2014, 221). Szczegółowe plany dotyczące rozwoju są najczęściej opisywane w dokumentach określanych strategiami rozwoju. Do końca lat 60. XX wieku istniało przekonanie, że podmiotem, który kieruje ową strategią jest państwo narodowe, natomiast obiektem strategii są system polityczny, gospodarka oraz społeczeństwo. W tym ujęciu rozwój jest zjawiskiem sformalizowanym, działającym na zasadzie „góra-dół”. Rozwój gospodarki globalnej spowodował jednak zmiany w sposobie postrzegania kategorii rozwoju. Od połowy lat 70. XX wieku, a w szczególności w latach 80., rozpoczęła się dyskusja na temat endogenicznego charakteru rozwoju regionalnego (Gałązka 2011). Pojawiły się strategie rozwoju opracowane przez podmioty gospodarcze i inne instytucje nie związane z państwami narodowymi, ale raczej należącymi „(...) do wielu różnych kontekstów społeczno-przestrzennych, których krawędzie nie pokrywają się z granicami państw” (Payne i Phillips 2011, 205).

Rozwój endogeniczny zależy od dwóch grup warunków - fizycznych i niematerialnych. W przypadku tych drugich szczególne znaczenie odgrywają sieci lokalnych powiązań - uwzględniające zarówno władze lokalne, przedsiębiorców, jak i instytucje społeczne (Dyba, Loewen, Looga i Zdražil 2018; Wojtowicz 2019). Wzmocnienie roli pozapaństwowych aktorów na arenie działań zmierzających do rozwoju lokalnego spowodowało, że konieczne stało się „(...) opracowanie różnorodności strategii kształtujących perspektywy rozwoju ludzkości, wyrażone przez wiele podmiotów społecznych i instytucjonalnych w różnych kontekstach przestrzennych (...)”, ponad to, „(...) słowo „rozwój” oznacza co innego dla różnych grup na całym świecie, a różnorodność tych wizji znalazła odzwierciedlenie w poszczególnych podejściach teoretycznych” (Payne i Phillips 2011, 206). McCloskey (2010) wskazuje na dwa, ścierające się podejścia wyznaczające czynnik sprawczy rozwoju. W podejściu leseferystycznym to rynek sam redystrybuuje majątek wśród społeczeństwa, w podejściu keynesowskim kluczową rolę odgrywa państwo i sieć instytucji, które tą redystrybucją kierują.

Najprostsza definicja rozwoju gospodarczego mówi, że są to „strukturalne oraz inne zmiany towarzyszące wzrostowi gospodarczemu” (Kamerschen, McKenzie

i Nardinelli 1991, 958), który szerzej oznacza konieczność spełnienia kilku określonych warunków w postaci (959):

- odpowiedniej ilości i jakości pracy;
- odpowiedniej ilości i jakości kapitału;
- odpowiedniej ilości i jakości zasobów naturalnych;
- odpowiednio wysokiego poziomu technologii;
- sprzyjających czynników socjokulturalnych.

Definiując rozwój gospodarczy, Kuciński (1994) kładzie nacisk na znaczenie, jakie w nim odgrywają przemiany strukturalne i instytucjonalne. Sam wzrost produkcji dóbr i usług nie oznacza jeszcze rozwoju gospodarczego², dopiero odczuwalna poprawa warunków życia ludności jest jego przejawem. Zdaniem Kucińskiego (1994, 55) „rozwój gospodarczy wyraża się:

- powiększającymi dochodami realnymi gospodarstw domowych;
- co raz większą dostępnością dóbr i usług;
- wzrastającym funduszem czasu wolnego;
- rosnącą ilością, wartością i jakością posiadanych dóbr;
- jakością środowiska, w którym żyje człowiek, i;
- co raz większymi możliwościami rozwoju duchowego.”

Przemiany strukturalne związane z rozwojem gospodarczym prowadzą do zmian jakościowych w danym czasie i miejscu, charakteryzują one rozwój zachodzący przede wszystkim w krajach rozwiniętych. Ten typ rozwoju określa się mianem rozwoju intensywnego. Rozwój ekstensywny ma najczęściej miejsce w krajach rozwijających się i charakteryzują go przede wszystkim zmiany o charakterze ilościowym (Kuciński 1994). W sytuacji, kiedy rozwój wiąże się zarówno ze zmianami ilościowymi, jak i jakościowo-strukturalnym, mówi się o rozwoju typu mieszanego. W swym założeniu, pojęcie rozwoju oznacza osiągnięcie pewnego określonego (pozytywnego) celu lub grupy celów. Cele rozwoju można podzielić na uniwersalne - niezależne od wielkości jednostki, do której się odnoszą, lub szczegółowe - uzależnione i odnoszące się do specyficznych potrzeb danej jednostki. Formułowanie teorii rozwoju społeczno-gospodarczego opiera się między innymi na identyfikacji czynników i mechanizmów wywołujących zmiany (Gałązka 2011).

² Wzrost produkcji dóbr i usług utożsamia się ze wzrostem gospodarczym – pojęciem węższym od pojęcia rozwoju gospodarczego. Wzrost gospodarczy ma na ogół charakter krótkotrwały, będący rezultatem pewnej koniunktury. Przeobrażenie się wzrostu gospodarczego w rozwój gospodarczy może nastąpić pod warunkiem wystąpienia przekształceń jakościowo-strukturalnych.

Według Kucińskiego (1994) rozpatrując czynniki wzrostu należy jednocześnie brać pod uwagę zarówno te o charakterze jakościowym - inaczej określane jako nowoczesne, jak i o charakterze ilościowym - określane jako tradycyjne. Wśród czynników wzrostu gospodarczego Kuciński (1994) wyróżnia zasoby naturalne, ludzkie, infrastrukturę, zasoby wiedzy oraz kapitałowe. Osiągnięcie wysokiego wzrostu gospodarczego jest uzależnione od efektywnego wykorzystania zasobów (kapitałów) będących w dyspozycji danego kraju. Fairbanks (2000, 270) wskazuje na 7 kluczowych zasobów, które stanowią istotę dobrobytu:

1. „Warunki naturalne: lokalizację, złoża surowców, lasy, plaże klimat;
2. Finansowe zasoby: oszczędności, rezerwy międzynarodowe;
3. Kapitał wytworzony przez człowieka: budynki, drogi, mosty, infrastrukturę telekomunikacyjną;
4. Kapitał instytucjonalny: prawną ochronę własności materialnej i niematerialnej, sprawność administracji rządowej, sprawność firm;
5. Zasoby wiedzy: międzynarodowe patenty, zaplecze naukowe i eksperckie;
6. Kapitał ludzki: umiejętności, potencjał twórczy;
7. Kapitał kulturowy, który obejmuje nie tylko wytwory kultury (takie jak muzyka, język czy tradycyjne rytuały) lecz szerzej jako postawy i wartości związane z innowacjami”.

Fairbanks (2000) podkreśla, że trzy ostatnie zasoby dotyczą kapitału społecznego.

Istnieje kilka typów wzrostu gospodarczego (Trzcńska 2013, 332). Wzrost zachodzący w kraju, który opiera swoją przewagę konkurencyjną na posiadanych zasobach (naturalnych i ludzkich) można określić jako wzrost zasobowy. Inwestycyjny wzrost gospodarczy opiera się na tanich, podstawowych czynnikach produkcji i znaczącym, globalnym popycie. Kolejnym typem wzrostu (następującym po wzroście inwestycyjnym) jest wzrost innowacyjny, bazujący na rozwoju i wdrażaniu nowych technologii. W krajach najwyżej rozwiniętych zaobserwować można rozwój dobrobytowy „charakteryzujący się wysokimi dochodami ludności i rosnącym popytem konsumpcyjnym, który staje się źródłem wzrostu gospodarczego” (Trzcńska 2013, 334).

Zróznicowanie uwarunkowań wpływających na poziom rozwoju danego kraju jest najczęściej wprost proporcjonalne do jego wielkości - obszaru i liczby ludności (Kuciński 2007). Stosunki wewnętrzne i sytuacja danego kraju są jednym z warunków jego rozwoju, jednak równie istotne znaczenie mają uwarunkowania zewnętrzne objawiające się w konkretnym kontekście historycznym i geograficznym (Czyż 2014). Zewnętrzne

czynniki można określić mianem czynników otoczenia funkcjonowania gospodarki (Gardawski, Gilejko, Siewierski, i Towalski 2006). Do tych czynników zaliczyć można system polityczny, system kulturowy oraz warunki naturalne. Warunki naturalne mogą odgrywać kluczowe znaczenie dla możliwości rozwoju na danym obszarze. Klimat, zasoby naturalne, ukształtowanie terenu, dostęp do wybrzeży, sieć rzeczna i inne czynniki o charakterze naturalnym warunkują rozwój, w szczególności w krajach słabo rozwiniętych lub będących na początku przemian gospodarczych. Przemiany polityczne czy ustrojowe mogą wpływać zarówno pozytywnie, jak i negatywnie na rozwój gospodarczy danego kraju. Zmiana ustroju w Polsce wpłynęła niewątpliwie korzystnie na poziom rozwoju gospodarczego naszego kraju. Sytuacja polityczna kształtuje także stosunki zewnętrzne państwa, np. integrację z międzynarodowymi strukturami gospodarczymi (Kuciński 2007). Czynniki i wzorce kulturowe, które sprzyjają rozwojowi uległy przemianie na przestrzeni wieków. Przeciwstawić można sobie wzorce tradycyjne (zachowujące status quo) i wzorce nowoczesne (dążące do zmian). Znaczenie oddziaływania tych wzorców na rozwój gospodarczy można objaśnić przedstawiając różnice pomiędzy modelami społeczeństwa tradycyjnego i nowoczesnego (tab. 4).

Tab. 4. Model społeczeństwa tradycyjnego i nowoczesnego

Aspekt życia społecznego	Spółeczeństwo tradycyjne	Spółeczeństwo nowoczesne
Wzór działania	Tradycja	Racjonalność
Dominujący typ więzi	Osobista; rodzinna	Bezosobowa; formalna
Zbiorowość	Wspólnota	Zrzeszenie; organizacja
Kontrola społeczna	Religia; obyczaje	Prawo; opinia publiczna
Artykulacja napięć	Tłumienie konfliktu	Instytucjonalizacja konfliktu
Ruchliwość społeczna	Immobilne; status przypisany	Mobilne; status osiągnany
Więź z państwem	Poddany	Obywatel
Typ integracji	Partykularna; zwyczajowe lojalności	Uniwersalistyczna; indywidualistyczna
System wartości	Wrażliwość na normy; nacisk na stabilność; opór wobec zmian	Orientacja na osiągnięcia; dążność do zmian i ulepszeń

Źródło: Gardawski, Gilejko, Siewierski i Towalski (2006, 68).

Czynniki, które sprzyjają rozwojowi lub go ograniczają powodując zastój, znajdują swoje źródło w strukturze społecznej ukształtowanej przez wzorce kulturowe, które nie są podatne na szybkie i łatwe zmiany (Gardawski, Gilejko, Siewierski, i Towalski 2006).

„Kultura wytwarza sposób rozumowania świata przez jednostkę, nadaje jej sens bycia. Ale kultura wytwarza także bariery na drodze ekonomicznego rozwoju” (Gardawski, Gilejko, Siewierski i Towalski 2006, 72). Współcześnie uważa się, że najważniejszymi czynnikami determinującymi wzrost na poziomie regionów są między innymi zasoby ludzkie (Kuciński 2007), rozwój innowacji (Pawlik 2018), działalność naukowo-badawcza oraz tworzenie nowych przedsiębiorstw - w tym tak zwanych przedsiębiorstw społecznych (*Mój region, moja Europa, nasza przyszłość ...* 2017). Należy podkreślić, że rozwój gospodarczy nie może być rozpatrywany oddzielnie od przemian zachodzących w obrębie danego społeczeństwa. Wskazuje się na megatrendy oddziałujące w wymiarach gospodarczo-społecznym i społeczno-politycznym, takie jak integracja społeczna, globalizacja, postmodernizacja i transformacja (Konecka-Szydłowska, Churski, Herodowicz i Perdał 2019).

Proces „istotnych, koniecznych i nieodwracalnych przemian społecznych mających określony kierunek i podlegających pewnym określonym prawom” nazywa się rozwojem społecznym (*Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny* 2008, 169). Teorie rozwoju społecznego wskazują na różne jego przyczyny, między innymi przemiany świadomości, cechy biologiczne ludzi, przyrodnicze warunki życia, zmiany demograficzne, rozwój sił wytwórczych, konflikty międzygrupowe, działalność genialnych jednostek (*Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny* 2008). W ujęciu ekonomicznym rozwój społeczny oznacza systematyczną poprawę warunków bytu ludności, wzrost świadczeń socjalnych i kulturalnych, powszechność i równość dostępu do urządzeń socjalnych oraz kształtowanie optymalnych warunków rozwoju jednostki i społeczeństwa (Secomski 1974). Roszkowska (2006, 26) wskazuje trzy najważniejsze wyznaczniki rozwoju społecznego:” (i) poziom życia związany z zaspokojeniem potrzeb ekonomicznych, (ii) jakość życia związaną z całokształtem potrzeb istotnych dla ludzkich odczuć, stanu satysfakcji społecznej oraz (iii) cywilizacyjną godność życia”.

Nie ma idealnego miernika pozwalającego na pełną ocenę poziomu rozwoju danego kraju w stosunku do / w porównaniu do innych (Trzcińska 2013), istnieje jednak kilka zestawów mierników syntetycznych i cząstkowych³ powszechnie stosowanych w celu prowadzenia analiz rozwoju społeczno-gospodarczego na świecie. Podstawowym, tradycyjnym miernikiem syntetycznym stosowanym do oceny aktywności gospodarczej na terytorium danego kraju i obliczanym dla pewnego przedziału czasu (kwartał, rok) jest

³ Mierniki o charakterze syntetycznym obejmują całą gospodarkę, natomiast mierniki o charakterze cząstkowym pozwalają na ocenę pewnego jej fragmentu (np. rolnictwo, przemysł, turystyka, etc.).

produkt krajowy brutto (PKB). Wśród innych, stosowanych powszechnie wskaźników można wymienić także produkt narodowy brutto, produkt narodowy netto lub dochód narodowy. PKB mierzy aktywność ekonomiczną ulokowaną na terenie danego kraju, bez względu na pochodzenie właściciela środków produkcji (Black 2008). Do miary tej jest zatem włączona aktywność firm zagranicznych działających na terenie danego kraju oraz działalność firm krajowych prowadzona zagranicą. Procentowy przyrost lub spadek PKB w danym okresie, w stosunku do okresu poprzedzającego, określa się mianem stopy wzrostu. PKB jest miernikiem powszechnie akceptowanym na całym świecie, jednak jako wskaźnik dobrobytu i rozwoju posiada on pewne określone wady (Fiedor i Kociszewski 2010, 28):

- „obejmuje jedynie rejestrowane transakcje rynkowe i nie uwzględnia działalności ludzi, która nie przynosi im zarobku, ale zwiększa ich dobrobyt;
- nie uwzględnia wyników działalności tzw. szarej strefy; wartość sprzedawanych dóbr i usług jest mierzona w cenach sprzedaży;
- PKB nie ujmuje wartości czasu wolnego; PKB nie uwzględnia odpowiednio zanieczyszczenia środowiska, ale ujmuje produkcję antydóbr;
- PKB nie odzwierciedla dodatniego efektu wynikającego z gromadzenia majątku przez poszczególne kraje (w tym aktywów będących w posiadaniu gospodarstw domowych);
- PKB poszczególnych państw są mierzone w walutach krajowych i wahania kursów walutowych nie pozwalają na dokładne porównywanie wyników”.

Miernikiem nowoczesnym, wskazywanym jako lepiej oddający faktyczny poziom rozwoju gospodarczego niż PKB danego kraju, jest wskaźnik HDI (*Human Development Index*). Wskaźnik ten jest stosowany przez ONZ od 1990 roku i publikowany corocznie w Raporcie o Rozwoju Społecznym (*Human Development Report*). Kryteria wykorzystywane do oszacowania wskaźnika HDI wykraczają poza wskaźniki ekonomiczne. Jest to wskaźnik, który obrazuje łącznie rozwój społeczny i gospodarczy (Dzieciuchowicz 2011). HDI obejmuje następujące zmienne: „dochód lub produkcję *per capita*, średnią długość życia oraz poziom wykształcenia - jako wypadkową liczby osób dorosłych umiejących czytać i pisać oraz średnią liczbę lat nauki” (Storey 2010, 38). Wskaźnik HDI jest „znacznie mniej podatny na problem zafałszowania poprzez rażące nierówności (...) jednakże stosowanie (tego wskaźnika) jako miary rozwoju posiada pewne oczywiste wady i ograniczenia” (Storey 2010, 38). Wskaźnikiem uwzględniającym,

podobnie jak HDI, aspekty o różnorodnym charakterze (ekonomicznym, społecznym, środowiskowym) jest wskaźnik jakości życia (*Quality of Life Index*). Wskaźnik ten obejmuje 9 mierników cząstkowych, oprócz PKB na jednego mieszkańca, są to: stabilność polityczna i bezpieczeństwo, zdrowie, życie rodzinne i wspólnotowe, równość płci, wolność polityczna oraz bezpieczeństwo zatrudnienia (*The lottery of life...* 2013). Innym, syntetycznym wskaźnikiem, pozwalającym ocenić poziom rozwoju poszczególnych krajów z uwzględnieniem różnych aspektów (np. warunków mieszkaniowych, poziomu zdrowia, jakości środowiska) jest Indeks Lepszego Życia (*Better Life Index, BLI*) opracowany przez Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) (*Better Life Index* b.d.). Do oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego można również zastosować wskaźniki zrównoważonego rozwoju odnoszące się do ładu środowiskowego, gospodarczego i społecznego. Zaletą wskaźników zrównoważonego rozwoju jest ich syntetyczny charakter obejmujący zjawiska z obszaru społecznego, ekonomicznego i środowiskowego (często również instytucjonalnego). Komisja ds. Zrównoważonego Rozwoju Organizacji Narodów Zjednoczonych (ang. *United Nations Commission on Sustainable Development, CSD*) opracowała zestaw wskaźników określanych jako *CSD Indicators of Sustainable Development*, które poszczególne kraje mogą wykorzystywać do oceny zrównoważonego rozwoju jak również na ich podstawie tworzyć własne wskaźniki. System wskaźników zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej, wprowadzony w 2001 roku, obejmuje 10 głównych obszarów, podzielonych dalej na podtematy. Główne obszary tematyczne to (*Sustainable development in the European Union...* 2015):

1. rozwój społeczno-ekonomiczny;
2. zmiany klimatu oraz energia
3. zrównoważony transport;
4. zrównoważona konsumpcja i produkcja;
5. ochrona i zarządzanie zasobami naturalnymi;
6. zdrowie publiczne;
7. włączenie społeczne
8. zmiany demograficzne;
9. globalne partnerstwo;
10. dobre rządzenie.

Zestaw wskaźników zrównoważonego rozwoju dla Polski został opracowany przez Główny Urząd Statystyczny w 2015 roku i obejmuje łącznie 101 wskaźników w ramach 4 głównych tematów (ładów): ład społeczny, gospodarczy, środowiskowy, ład

instytucjonalno-polityczny i 25 dziedzin, w ramach których znajduje się od 1 do maksymalnie 10 wskaźników (*Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski 2015*). Dzięki temu, że wskaźniki zrównoważonego rozwoju oblicza się dla określonych obszarów w danym kraju (np. miast, gmin, powiatów), można badać przekrojowo jakość życia na obszarach objętych analizą (Fiedor i Kociszewski 2010). Warto podkreślić, że w ocenie rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru, co raz większą wagę przypisuje się czynnikom o charakterze jakościowym, które określa się mianem nowoczesnych czynników rozwoju. Do tych czynników zalicza się: „jakość kapitału ludzkiego, postęp naukowo-techniczny, innowacyjność w sferze produkcji i usług, rozwój nowoczesnej infrastruktury, jak również przemiany strukturalne podnoszące efektywność ekonomiczną” (Kudełko 2013, 57).

2.2. Wskaźniki rozwoju lokalnego

W literaturze przedmiotu spotyka się opracowania wymieniające i charakteryzujące szeroki wachlarz czynników rozwoju lokalnego. Wyróżnić można podejście, w którym czynnik traktowany jest jako element uczestniczący w opisywanym zjawisku oraz podejście, w którym czynnik jest determinantą warunkującą zaistnienie określonego zjawiska. W odniesieniu do wskaźników można powiedzieć, że jest to pewna wartość wskazująca na stan danego zjawiska, natomiast indeks pokazuje zmianę tego zjawiska w czasie. Niekiedy pojęciem stosowanym zamiennie z pojęciem wskaźnika jest miernik, ale zdarza się także, że miernik jest uznawany za pojęcie nadrzędne, dla którego wartość pokazuje pewien zestaw wskaźników. Wskaźnik występuje najczęściej jako tak zwana miara natężenia - jest funkcją jednej lub wielu cech (np. PKB per capita).

W ujęciu szczegółowym rozwój lokalny jest rozumiany jako tworzenie nowych miejsc pracy w danej jednostce samorządu terytorialnego (JST), „ale także jako kompleksowe kształtowanie optymalnych warunków życia społeczności zamieszkującej dany teren czy też jako doskonalenie organizacji, struktury i funkcjonowania danego samorządu poprzez wykorzystanie miejscowych zasobów pracy, mienia komunalnego, przestrzeni, środowiska przyrodniczego i zasobów finansowych (ujęcie ogólne)” (Zalewski 2005, 88).

Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju zaznacza, że działania podejmowane w ramach rozwoju lokalnego są często odpowiedzią na brak takich działań ze strony władz krajowych, w szczególności w regionach słabo rozwiniętych (ang.

underdeveloped) lub przechodzących zmiany strukturalne (*Best Practices in Local Development...* 2001). Na istotę rozwoju lokalnego składa się szereg bardzo różnorodnych elementów, wśród których wymienić można: „proces zmian w układzie lokalnym, proces zróżnicowania i wzbogacania działalności, realizowanie spójnego zbioru celów gospodarczych i socjalnych, efektywne i racjonalne wykorzystanie miejscowych zasobów, generowanie dynamiki w oparciu o wewnętrzny potencjał rozwojowy, przeobrażenia jakościowe (kompleks tych przeobrażeń), kształtowanie warunków życia, doskonalenie organizacji, działanie społeczności, władzy publicznej i innych podmiotów, wzrost jakości życia, zapewnienie przez władze lokalne jak najlepszego poziomu życia mieszkańców wspólnoty samorządowej” (Klimek 2010, 248-258). Poszczególne JST mogą stawiać sobie odmienne cele rozwoju lokalnego skoncentrowane na ważnych z punktu widzenia danej jednostki problemach lub nastawione na wykorzystanie określonych zasobów. Natomiast do celów uniwersalnych rozwoju lokalnego (bez względu na obszar) zalicza się (Parysek 1996, 35):

- „maksymalizację dochodów ludności i dochodów samorządu terytorialnego;
- maksymalizację poziomu spożycia dóbr materialnych;
- pełne pokrycie, w ramach lokalnej jednostki terytorialnej, potrzeb mieszkańców w zakresie sfery materialnej i niektórych potrzeb duchowych;
- poprawę dostępności realnej, przestrzennej i czasowej placówek usługowych różnej kategorii;
- polepszenie jakości środowiska przyrodniczego;
- zagwarantowanie ładu przestrzennego”.

Realizacja wskazanych powyżej celów jest przede wszystkim zadaniem władz samorządowych. Istnieje jednak szereg innych podmiotów zaangażowanych w rozwój lokalny. System gospodarki lokalnej tworzą gospodarstwa domowe, gospodarstwa rolne, przedsiębiorstwa, różnego typu instytucje, organizacje pozarządowe oraz lokalne władze samorządowe funkcjonujące na wspólnym terenie (Chilicka 2008, 287). Uczestników tego systemu można uznać za zespół interesariuszy - aktorów zaangażowanych w rozwój lokalny. Według różnych definicji można wśród nich wymienić władze lokalne i organizacje sąsiedzkie a także społeczność lokalną oraz pozostałe podmioty działające w gminie. O rozwoju lokalnym można mówić wtedy, kiedy „zharmonizowane i systematyczne działanie społeczności lokalnej, władzy lokalnej oraz pozostałych podmiotów funkcjonujących w gminie zmierza do kreowania nowych i poprawy istniejących walorów użytkowych gminy, tworzenia korzystnych warunków dla lokalnej

gospodarki i przedsiębiorczości oraz zapewnienia ładu przestrzennego i ekologicznego” (Brol 1998, 11). Należy zaznaczyć, że występowanie poszczególnych interesariuszy oraz stopień ich zaangażowania w działania związane z rozwojem lokalnym może różnić się pomiędzy jednostkami (*Best Practices in Local Development...* 2001). Wspomniane zróżnicowanie może być miarą wskazującą na poziom aktywności obywatelskiej danej społeczności lokalnej. Różnorodność instytucji zaangażowanych w rozwój lokalny można zaobserwować na przykładzie wydarzeń organizowanych na poziomie gmin; np. w organizację Powojennych Targów Końskich w Lutowiskach (*Targi Końskie* 2017) zaangażowanych jest łącznie 11 instytucji o różnym charakterze, nie licząc sponsorów oraz patronów medialnych wydarzenia.

Efektom rozwoju lokalnego są zmiany jakościowe i ilościowe zachodzące w różnych sferach, na obszarze gminy lub powiatu - w obrębie lokalnej społeczności, gospodarki, a także lokalnego ekosystemu (Szewczuk 2011). Rozwój lokalny odbywa się w powiązaniu z otoczeniem bliższym i dalszym jednostki terytorialnej, w szczególności z regionem, z którego gmina czerpie dobra i usługi oraz któremu oddaje swoje produkty (Szewczuk 2011). Produkty te, obok nowych usług, firm i nowych miejsc pracy tworzą nowe wartości będące efektem rozwoju lokalnego (Szewczuk 2011). Nowe wartości dla rozwoju powstają także w efekcie dalszych powiązań gminy, np. z gminami ościennymi lub z jednostkami terytorialnymi znajdującymi się poza granicami kraju (współpraca transgraniczna, miasta lub gminy partnerskie, itp.).

Dokonując analizy szeregu teorii i modeli opisujących i wyjaśniających rozwój regionalny, Churski (2008) wskazuje na kilka najważniejszych czynników warunkujących ten rozwój, podkreślając jednocześnie, że są to czynniki odnoszące się do specyficznych warunków Polski. Autor ten wyróżnia następujące czynniki rozwoju regionalnego w Polsce (Churski 2008, 67): „kapitał ludzki (jako zasób ludzi, którzy aktywnie uczestniczą w życiu społeczno-gospodarczym, wykorzystując w tym celu posiadaną wiedzę, umiejętności i kwalifikacje); kapitał materialny (dobra materialne o charakterze środków trwałych wykorzystywane do prowadzenia działalności gospodarczej); kapitał finansowy (wolne środki finansowe, które mogą być wykorzystane do tworzenia nowych inwestycji jak również środki wydatkowane przez mieszkańców na konsumpcję zwiększającą popyt wewnętrzny); kapitał społeczny (normy, wartości, aktywność społeczna jako czynniki, które sprzyjają współpracy wewnątrz i pomiędzy grupami społecznymi); innowacje technologiczne i informacyjne (nowe rozwiązania techniczne i technologiczne, nowe formy organizacyjne, instytucjonalne i zarządcze); zewnętrzne

przepływy osób, kapitału i towarów”. Wartości niematerialne, które powinny być uwzględniane w polityce rozwoju regionalnego to wiedza, badania naukowe, nowe kwalifikacje i umiejętności oraz zdolności przywódcze i inicjatywy lokalne (Cebulak 2009). Dla pełnego rozwoju lokalnego ważne więc są cechy lokalizacji nie tylko o charakterze twardym (uzbrojenie terenów, nieruchomości, itp.) ale również o charakterze miękkim, takie jak umiejętności, wiedza, kwalifikacje społeczności lokalnej i dobrej jakości środowisko naturalne (Kot 2003).

Odmienną grupę tworzą czynniki stymulujące wzrost gospodarczy - szczególnie istotne z punktu widzenia działalności gospodarczej prowadzonej na terenie danej jednostki samorządowej. Do grupy tych czynników zalicza się (Kot 2003, 26-28): „(1) Wyrażane przez mieszkańców potrzeby (w sferze materialnej i niematerialnej), o których informacja docierają do władz lokalnych i przedsiębiorców powodując reakcję w postaci zaspokajania tych potrzeb. (2) Potrzeby jednostek gospodarczych dotyczące przede wszystkim wzrostu efektywności ich działalności. (3) Zasoby, walory i atrakcyjność środowiska naturalnego stymulujące rozwój jednostek gospodarczych i ludności. (4) Jakość i ilość zagospodarowania infrastrukturalnego. (5) Potencjał gospodarczy, techniczny, kadrowy i naukowy. (6) Poziom edukacji i różnorodność posiadanych przez społeczeństwo kwalifikacji oraz umiejętności. (7) Tradycje kulturowe i produkcyjne warunkujące działalność jednostek gospodarczych. (8) Szeroko rozumiana aktywność społeczeństwa. (9) Sprzyjające inicjatywom i rozwojowi lokalnemu przepisy prawa oraz nastawienie władz lokalnych do podejmowanych inicjatyw. (10) Zasoby instytucjonalne obejmujące instytucje publiczne, gospodarcze oraz instytucjonalne formy działalności społecznej”. Rozpatrując czynniki rozwoju gospodarczego, w odniesieniu do tematyki niniejszej pracy, szczególnie ważne wydają się czynniki wpływające na rozwój obszarów wiejskich. Czynniki te można zgrupować w dwa obszary zmiennych - zmienne makroekonomiczne i zmienne mikroekonomiczne (Nowak 2004). Czynniki makroekonomiczne leżą poza obszarem oddziaływania gminy, natomiast czynniki mikroekonomiczne są uzależnione między innymi od aktywności władz gminy i innych instytucji lokalnych. Do czynników makroekonomicznych zaliczyć można politykę państwa w odniesieniu do obszarów wiejskich, politykę rolną państwa, politykę gruntową oraz programy rządowe. Wśród czynników makroekonomicznych wskazać można również rozwiązania prawne i organizacyjne dotyczące podziału administracyjnego kraju (rodzaj gminy, finanse lokalne i zewnętrzne źródła finansowania). Czynniki mikroekonomiczne to potencjał gminy, który przejawia się w wymiarze przyrodniczym (położenie, stan

zasobów), społecznym (postawy społeczne, typ społeczności lokalnej i jej cechy), demograficznym (sytuacja demograficzna, struktura społeczno-zawodowa, poziom bezrobocia), kapitałowym (zasoby kapitału, stosunki własnościowe, ranga i charakter rolnictwa, stopień zorganizowania rynku) oraz infrastrukturalnym (infrastruktura społeczna i techniczna) a także w aktywności władz gminnych i innych instytucji działających na poziomie lokalnym (Nowak 2004).

W zależności od konkretnych cech jednostki terytorialnej (jej potencjału rozwojowego) oraz od zachodzących warunków makroekonomicznych, poszczególne czynniki warunkujące rozwój lokalny mogą mieć charakter stymulujący lub destymulujący - zwłaszcza w odniesieniu do konkretnie przyjętego celu rozwoju. Za czynniki destymulujące można uznać bariery gospodarki lokalnej, czyli większe lub mniejsze problemy i przeszkody, które napotykają jednostki lokalne w swoim rozwoju. Bariery te mogą hamować, komplikować lub wręcz uniemożliwiać rozwój danej jednostki (Strzelecki 2011). Wyróżnia się cztery grupy barier rozwoju gospodarki lokalnej i regionalnej: bariery ekonomiczne, bariery społeczne, bariery techniczne i technologiczne oraz bariery ekologiczne. Tabela 5 przedstawia zestawienie barier rozwoju wraz ze wskazaniem szczególnie niekorzystnych zjawisk pojawiających się w obrębie każdej z nich.

Tab. 5. Bariery rozwoju

Grupa barier rozwoju	Przeszkody i ograniczenia tworzące grupę barier
ekonomiczne	<ul style="list-style-type: none"> - niedostateczny poziom produkcji regionalnej - wysokie bezrobocie - niedostatek kapitału - wady mechanizmu rynkowego - niedoinwestowanie gospodarki - brak środków finansowych i rzeczowych - niewłaściwa struktura gałęziowa gospodarki
społeczne	<ul style="list-style-type: none"> - braki w przedsiębiorczości i innowacyjności - błędne unormowania prawno-administracyjne - nieprawidłowości instytucjonalno-organizacyjne - nieudolności układu samorządowego - rozwój demograficzny - niskie kwalifikacje pracowników - poziom kultury społeczności regionalnej i akceptowane normy postępowania i wzorce moralne - bariera konsumpcji

<p>techniczne i technologiczne</p>	<ul style="list-style-type: none"> - niewłaściwa struktura rzeczowa aparatu wytwórczego - wysoki stopień zużycia aparatu wytwórczego - przestarzałe metody techniczne i technologiczne - niedostateczny rozwój przemysłów wysokiej techniki - słabo rozwinięte zaplecze badawczo-rozwojowe - braki w infrastrukturze technicznej
<p>ekologiczne</p>	<ul style="list-style-type: none"> - brak zasobów naturalnych - niedostateczna jakość zasobów naturalnych - brak lub niedostateczna jakość surowców pochodzenia rolniczego i leśnego - brak równowagi ekologicznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Strzelecki: (2011, 53-53).

Czynne i zamierzone oddziaływanie władz na rozwój lokalny, w tym minimalizowanie lub likwidowanie barier rozwoju, określa się mianem lokalnej polityki rozwoju. Jest to oddziaływanie zarówno na ludzi, jak i na podmioty gospodarcze w danej przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Zarządzając rozwojem lokalnym, samorząd terytorialny musi uwzględniać szczególne właściwości lokalnego systemu przestrzennego. Do tych właściwości zaliczyć można (Kuźnik, za: Łuczyszyn 2013, 149):

- „w wymiarze społecznym – wysoką intensywność kontaktów społecznych, w tym kontaktów interpersonalnych w ramach społeczności lokalnych na stosunkowo małej przestrzeni, związanych z wszystkimi podstawowymi „codziennymi” funkcjami człowieka - praca, mieszkanie, zakupy, wypoczynek itp.;
- w wymiarze politycznym – zróżnicowanie własnościowe nieruchomości, duża autonomia decyzyjna wielu silnych pod względem ekonomicznym i wpływowych w różnych układach politycznych użytkowników przestrzeni (aktorów w systemie) a przez to swoiste rozproszenie władzy w systemie, złożoność i wielowarstwowość konfliktów przestrzennych;
- w wymiarze ekoprzestrzennym – wysoka intensywność wykorzystania zasobów środowiska, w tym zieleni, współzależność poszczególnych układów funkcjonalno-przestrzennych, konfliktowość wielu funkcji miejskich, skumulowane zagrożenia środowiskowe;
- w wymiarze ekonomicznym – występowanie dodatnich i ujemnych efektów synergicznych związanych z oferowanymi w przestrzeni ekonomicznej

korzyściami zewnętrznymi, udogodnieniami, dobrami wspólnymi, kosztami społecznymi”.

Władze lokalne powinny dysponować jak największą wiedzą na temat zjawisk i różnego typu powiązań występujących pomiędzy poszczególnymi podmiotami rozwoju występującymi na ich terenie. Ponadto, w kształtowaniu rozwoju lokalnego, należy uwzględniać najbardziej aktualne tendencje. Obecnie wskazuje się na wzrost znaczenia nauki i edukacji w gospodarce, bezpośrednie przekształcenie wiedzy w zasób produkcyjny, szybki rozwój technologii informacyjnych, całkowite przeobrażenie funkcjonowania wszystkich sektorów życia człowieka, powstawanie nowych zawodów, w których wzrasta znaczenie umiejętności gromadzenia, przetwarzania i wykorzystania informacji (Łuczyszyn 2013).

Należy zaznaczyć, że w obecnej sytuacji polityczno-gospodarczej w Polsce, gminy posiadają stosunkowo niewielkie możliwości samodzielnego dysponowania lokalnym budżetem. Znaczna część wydatków gminy wynika z zadań nałożonych na nią przez władze centralne. Przy hipotetycznym założeniu dysponowania dodatkowymi środkami, większość gmin do 50,0 tys. mieszkańców zadeklarowała, że przeznaczyłaby je na inwestycje komunalne, następnie na zachęty dla inwestorów oraz na oświatę i wychowanie (Gorzela 2016). W dalszej kolejności wskazano na estetykę przestrzeni publicznej, budownictwo mieszkaniowe, bezpieczeństwo publiczne, pomoc socjalną, ochronę zdrowia, pomoc dla istniejących przedsiębiorstw oraz promocję gminy i inne cele (Gorzela 2016). Taki obraz hipotetycznych planów polskich gmin pokazuje, że istnieje wśród nich chęć prowadzenia pro-rozwojowej polityki. Z drugiej strony, z tego samego badania wynika, że według samooceny gmin, „dominującymi czynnikami atrakcyjności inwestycyjnej gminy są czynniki o charakterze ilościowym (dostępność transportowa, infrastruktura telekomunikacyjna, siła robocza)” (Gorzela 2016, 82). Czynniki o charakterze jakościowym, w tym np. obecność instytucji wspierania biznesu lub kwalifikacje siły roboczej są przez gminy oceniane najniżej (Gorzela 2016). W opinii Gorzela (2016) nie jest to sytuacja korzystna, a wskazane dane oznaczają, że na wszystkich szczeblach administracyjnych konieczna jest zmiana ujęć polityki rozwoju.

Dokonana analiza literatury przedmiotu pokazuje, że zestawy wskaźników wykorzystywane przez poszczególnych autorów są zróżnicowane. Wskaźniki bywają też określane mianem „mierników” lub „zestawem cech”. W odniesieniu do doboru zbioru odpowiednich mierników pozwalających na dokonanie pomiaru rozwoju poszczególnych regionów brak jest gotowego rozwiązania (Orębański 2006). Dobór wskaźników opiera się

zazwyczaj na ich merytorycznej wartości, statystycznej dostępności i uniwersalności powinien on uwzględniać także zakres przestrzenny i czasowy oceny oraz jej cel. Istnieje pięć podstawowych grup wskaźników rozwoju zgrupowanych pod względem możliwości ich skwantyfikowania (Orębski 2006, 27):

- „mieralne w jednostkach fizycznych (np. zaludnienie, liczba pracujących, bezrobotnych);
- dające się wyrazić w ujęciu finansowym (np. wynagrodzenia, wartość inwestycji);
- dające się wymierzyć w miarach technicznych, lecz niewycenialne (np. odległość od granicy państwa, poziom zanieczyszczenia wód i powietrza atmosferycznego);
- niemierzalne, lecz identyfikowalne na tyle, że można w sposób jednoznaczny i obiektywny wyróżnić sytuacje lepsze i gorsze (np. z punktu widzenia zdrowotności mieszkańców);
- niemierzalne i identyfikowalne na podstawie odczuć subiektywnych (np. walory estetyczne i krajobrazowe)”.

Ustalenie jednego wzorca uniwersalnych wskaźników rozwoju nie jest możliwe ze względu na zbyt dużą liczbę różnego typu uwarunkowań wpływających na rozwój lokalny, które zależne są od sytuacji konkretnej, analizowanej jednostki. W celu zilustrowania różnorodności wskaźników proponowanych przy ocenie rozwoju lokalnego w tabeli 6 przedstawiono zestawy wskaźników pochodzące z trzech różnych opracowań dotyczących rozwoju lokalnego.

Tab. 6. Wybrane wskaźniki rozwoju lokalnego

Wymiar rozwoju	Smoleń (2009)	Sobczak i Staniszewski (2014)	Kudęłko (2013)
	Wskaźniki		
Wymiar gospodarczy	<ul style="list-style-type: none"> - dochody budżetowe ogółem gmin (powiatów) w przeliczeniu na 1 mieszkańca - wartość środków pozabudżetowych pozyskanych z zewnątrz na 1 mieszkańca gminy lub powiatu 	<ul style="list-style-type: none"> - wydatki majątkowe inwestycyjne - wydatki na transport i łączność per capita - udział wydatków majątkowych inwestycyjnych w budżecie - udział wydatków na transport i łączność w 	<ul style="list-style-type: none"> - PKB na 1 mieszkańca (w PPS) - PKB na 1 mieszkańca w stosunku do średniej UE (w %) - stopa zatrudnienia w grupie wiekowej 15-64 (w %)

	<ul style="list-style-type: none"> – wydatki budżetowe ogółem gmin (powiatów) w przeliczeniu na 1 mieszkańca – wydatki inwestycyjne jako odsetek wydatków budżetowych jednostek samorządowych ogółem – liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców gmin (powiatów) – wskaźnik wyposażenia w sieć gazową i wodociągową (mierzony liczbą gospodarstw domowych korzystających z sieci gazowej i wodociągowej) – wskaźnik gęstości sieci komunikacyjnej (telefonicznej, drogowej i kolejowej) 	<p>budżecie</p> <ul style="list-style-type: none"> – udział dochodów własnych – liczba podmiotów gospodarczych – liczba osób pracujących na 1000 mieszkańców – liczba osób bezrobotnych na 1000 mieszkańców 	
Wymiar społeczny	<ul style="list-style-type: none"> – poziom przyrostu naturalnego na 1000 mieszkańców gmin (powiatów) – wskaźnik gęstości zaludnienia gminy (powiatu) – liczba osób z wyższym wykształceniem na 1000 mieszkańców 	<ul style="list-style-type: none"> – napływ ludności na 1000 mieszkańców – odpływ ludności na 1000 mieszkańców – liczba absolwentów szkół ponadgimnazjalnych na 1000 mieszkańców – liczba komputerów w szkołach z dostępem do internetu na 100 	<ul style="list-style-type: none"> – ludność na 1 km² – saldo migracji na 1 tys. ludności – dochody do dyspozycji gospodarstw domowych na 1 mieszkańca (w PPS) – wskaźnik zagrożenia ubóstwem w ogólnej liczbie ludności (w %) – udział ludności z wyższym

	<p>gminy (powiatów)</p> <ul style="list-style-type: none"> – udział pracujących jako odsetek ludności w wieku produkcyjnym gminy (powiatu) – wartość wydatków w sferze ochrony zdrowia na 1000 mieszkańców gminy (powiatu) – poziom pomocy społecznej na 1000 mieszkańców gminy (powiatu) – wartość wydatków na kulturę na 1 mieszkańca gminy (powiatu) 	<p>mieszkańców</p> <ul style="list-style-type: none"> – odsetek radnych z wyższym wykształceniem 	<p>wykształceniem w ludności w wieku 25-64</p>
<p>Wymiar środowiskowy</p>	<ul style="list-style-type: none"> – punktowa wartość wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej gminy (powiatu) – wskaźnik udziału lasów w ogólnej powierzchni gminy (powiatu) – powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych, prawnie chroniona w odsetku powierzchni gminy (powiatu) – liczba gospodarstw zarejestrowanych jako ekologiczne w gminach (powiatach) 	<ul style="list-style-type: none"> – odsetek mieszkańców objętych usługą wodociągową – odsetek mieszkańców objętych usługami kanalizacyjnymi – odsetek mieszkańców objętych usługą oczyszczalni ścieków 	<p>Publikacja nie obejmuje tego wymiaru rozwoju</p>

	<ul style="list-style-type: none"> – wskaźnik wyposażenia w oczyszczalnie ścieków, kanalizację i wysypiska śmieci (mierzony liczbą gospodarstw domowych korzystających z tych elementów infrastruktury gminy (powiatu)) – wartość wydatków bieżących z budżetu gminy (powiatu) na przedsięwzięcia związane z ochroną środowiska – wartość nakładów na inwestycje proekologiczne w przeliczeniu na 1 mieszkańca gminy (powiatu) 		
Wymiar innowacyjny	Publikacja nie obejmuje tego wymiaru rozwoju	Publikacja nie obejmuje tego wymiaru rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> – wydatki na B+R w relacji do PKB – udział zatrudnionych w nauce i technologii w ludności aktywnej ekonomicznie – udzielone patenty na 1 mln ludności

Źródło: opracowanie własne na podstawie Smoleń (2009, 71-72); Sobczak i Staniszewski (2014); Kudełko (2013, 128-129).

Informacje zebrane w powyższej tabeli pokazują jak różnorodne wskaźniki można wykorzystywać do oceny poziomu rozwoju lokalnego, jednocześnie uwydatniając jakie działania należy podejmować w celu jego osiągnięcia. Kluczowe w zakresie wymiaru gospodarczego są wskaźniki dotyczące dochodów gmin na jednego mieszkańca (PKB per

capita wyrażone w PPS⁴ lub w stosunku do średniej UE), a także wydatki inwestycyjne. Nie bez znaczenia jest poziom infrastruktury komunikacyjnej (mierzony gęstością sieci komunikacyjnej lub poziomem wydatków na ten cel) co pokazuje, jaką rolę w rozwoju lokalnym odgrywa możliwość korzystania z dogodnego transportu oraz sprawnej łączności telekomunikacyjnej. Do ważnych wskaźników, wskazujących jednocześnie na znaczenie pro-rozwojowego nastawienia władz JST, należą także wartość pozyskiwanych środków pozabudżetowych oraz udział dochodów własnych gminy lub powiatu. Dodatkowym wskaźnikiem jest liczba podmiotów gospodarczych działających na analizowanym obszarze. W wymiarze społecznym na pierwszy plan wysuwają się wskaźniki o charakterze demograficznym, takie jak poziom wykształcenia ludności, poziom przyrostu naturalnego, saldo migracji, wskaźnik gęstości zaludnienia. Znaczenie tych czynników w rozwoju lokalnym jest niepodważalne, jednocześnie wpływ władz lokalnych na te czynniki jest stosunkowo ograniczony, a ich zmiana wymaga długofalowych działań. Interesującym wskaźnikiem rozwoju lokalnego jest odsetek radnych z wykształceniem wyższym - wykorzystanie tego czynnika do oceny poziomu rozwoju zakłada, że istnieje (uzasadniony) związek pomiędzy poziomem wykształcenia osób rządzących danym obszarem, a szansą na jego rozwój. Z punktu widzenia niniejszej rozprawy ważnym wskaźnikiem rozwoju lokalnego jest wartość wydatków ponoszonych na kulturę przypadająca na jednego mieszkańca gminy lub powiatu. Są to w szczególności wydatki na działalność domów i ośrodków kultury. Przykładowo w 2017 roku stanowiły one 30,1% wszystkich wydatków przeznaczonych na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego ponoszonych przez JST (*Kultura w 2017 r.* 2018). Z kolei wskaźniki środowiskowe rozwoju lokalnego koncentrują się na cechach przyrodniczych obszarów gmin (np. wskaźnik udziału lasów w ogólnej powierzchni gminy) oraz na obecności infrastruktury służącej ochronie środowiska (np. odsetek ludności objętej usługami kanalizacyjnymi, wskaźnik wyposażenia w oczyszczalnie ścieków, kanalizację i wysypiska). Istotnym wskaźnikiem jest również poziom wydatków ponoszonych przez gminy na ochronę środowiska, w tym na inwestycje proekologiczne, a także liczba gospodarstw zarejestrowanych jako ekologiczne (tab. 6).

⁴ PPS (*Purchasing Power Standard*) - Standard Siły Nabywczej: wspólna umowna jednostka walutowa stosowana w Unii Europejskiej do przeliczeń zagregowanych danych ekonomicznych dla potrzeb porównań przestrzennych, w taki sposób, aby wyeliminować różnice w poziomach cen między państwami członkowskimi. (Rozporządzenie [WE] nr 1445/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 grudnia 2007 r.)

Cechą nadrzędną rozwoju lokalnego jest jego charakter endogeniczny, wynikający z zasobów znajdujących się w posiadaniu lokalnej społeczności oraz bazujący na stopniu aktywności tejże społeczności w zakresie wykorzystania dostępnych zasobów. Wskaźniki rozwoju lokalnego wskazane w tabeli 6 są wskaźnikami ilościowymi. Jak omówiono wcześniej, szczególnie istotne dla rozwoju na poziomie lokalnym są cechy jakościowe, integrujące różne wymiary rozwoju. Do takich cech można zaliczyć (Pietrzyk 2000, 32):

- „sprawdzonych kierunków strategicznego rozwoju;
- zaufanie i powszechną zgodę na współpracę oraz partnerstwo publiczno-prywatne;
- wrażliwość na tożsamość kulturową i strukturę społeczno-polityczną regionu;
- konieczność ciągłej obserwacji i weryfikowania podejmowanych działań zgodnie z zachodzącymi zmianami strukturalnymi oraz zmieniającymi się wpływami otoczenia”.

Niejednokrotnie podkreśla się rolę kapitału społecznego w rozwoju regionalnym i lokalnym. Przykładem takiego powiązania mogą być wyniki badań przeprowadzonych przez Biczkowskiego i Rudnickiego (2017), które wskazują na związek pomiędzy poziomem wzajemnego zaufania, poczuciem przynależności do określonej społeczności oraz zaangażowaniem w życie lokalnej społeczności a absorpcją funduszy unijnych.

W układzie regionalnym, poziom rozwoju poszczególnych obszarów Polski jest bardzo zróżnicowany. W badaniach prowadzonych w skali krajowej jak również europejskiej, szczególnie rozwiniętym regionem jest województwo mazowieckie oraz województwa zachodniej Polski, natomiast obszarem charakteryzującym się wieloma problemami rozwojowymi jest Polska Wschodnia - na co wskazują liczne badania i analizy publikowane min. przez ESPON, Eurostat czy GUS.

2.3. Poziom rozwoju Polski Wschodniej

Polska Wschodnia, rozumiana jako makroregion, na który składają się województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i podkarpackie (Dej, Domański, Działek, Gwosdz i Sobala-Gwosdz 2011, 6), jest obszarem o cechach szczególnych, które wyróżniają go na tle pozostałych makroregionów kraju. Wyróżnienie to wynika z wielu negatywnych, strukturalnych zjawisk, które nasiliły się w okresie zaborów i trwają do dziś (*Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej*

do roku 2020 2013). Na obecną sytuację społeczno-gospodarczą Polski Wschodniej składa się szereg zaniedbań i efektów różnorodnych zjawisk o charakterze zarówno wewnętrznym - np. brak lokalizowania inwestycji przemysłowych, brak wystarczających inwestycji w infrastrukturę komunikacyjną, jak i o charakterze zewnętrznym - np. zmiana granic Polski po II Wojnie Światowej. Pomimo transformacji ustrojowej i akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku, sytuacja Polski Wschodniej nie uległa znaczącej poprawie. W 2016 roku PKB na 1 mieszkańca (w PPS) województw wchodzących w skład tego makroregionu utrzymywało się wciąż na poziomie poniżej średniej dla UE, podczas gdy we wszystkich pozostałych województwach była to wartość powyżej 50,0% (*Regiony Polski* 2018).

Struktura przeprowadzonej analizy poziomu rozwoju Polski Wschodniej przebiega w podziale na poszczególne wymiary rozwoju, tj. wymiar ekonomiczny, społeczny, środowiskowy, innowacyjny i wymiar kulturowy. Stan rozwoju regionu, w obrębie każdego z tych wymiarów, został przedstawiony z wykorzystaniem wybranych wskaźników. Dane do analizy pochodzą ze źródeł pierwotnych (GUS, Eurostat, OECD) oraz źródeł wtórnych - w szczególności raportów i analiz dokonywanych na potrzeby realizacji programów finansowanych z funduszy Unii Europejskiej (*Program Operacyjny Polska Wschodnia*, regionalne programy operacyjne dla poszczególnych województw) jak również z raportów i analiz Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej (dawniej Ministerstwa Rozwoju Regionalnego). Ze względu na duże zróżnicowanie dostępności danych statystycznych dla poszczególnych wskaźników, wykorzystane informacje pochodzą z różnych okresów czasowych, głównie z roku 2014. Wskaźniki wybrane do opisu poszczególnych wymiarów rozwoju zostały wyłonione z opracowań naukowych (min. Smoleń 2009; Kudelko 2013; Sobczak i Staniszewski 2014). W przypadku wymiaru kulturowego, opisywane wskaźniki zostały wyselekcjonowane na podstawie danych dostępnych w Banku Danych Lokalnych. Ze względu na duże zróżnicowanie wewnętrzne makroregionu Polski Wschodniej (Kozak 2011,) dane zostały przedstawione w podziale na poszczególne województwa. Biorąc pod uwagę dynamikę zmian niektórych zjawisk społeczno-gospodarczych wymiar czasowy prezentowanych danych obejmuje 2 okresy - rok 2015, w którym przeprowadzono badania prezentowane w rozdziale 6, oraz w miarę dostępności dane jak najnowsze, w celu przedstawienia aktualnej sytuacji regionu. Jako odniesienie zaprezentowano również dane dla Polski ogółem.

Makroregion Polski Wschodniej, szczególnie od momentu akcesji Polski do Unii Europejskiej, stał się obszarem o wyjątkowym znaczeniu strategicznym oraz

ekonomicznym. Wschodnia i północna granica Polski jest zewnętrzną granicą Unii Europejskiej. Jednocześnie województwa wchodzące w skład analizowanego terenu są zaliczane do najbiedniejszych regionów UE (*Eurostat Newsrelease 34/2019, Eurostat Statistics illustrated 2017*). Wieloaspektowa charakterystyka Polski Wschodniej została dokonana w sposób szczegółowy min. w ramach tworzenia *Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020* (2008 oraz późniejsza aktualizacja w 2013), *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030...* (2019), *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (2011) oraz na potrzeby *Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013* oraz *Programu Operacyjnego Polska Wschodnia 2014-2020*.

Jak zaznacza Kozak (2011, 131) „Polska Wschodnia jest obszarem niespójnym, raczej wymyślonym, niż bytem naturalnym”, ponad to poszczególne województwa tego sztucznego regionu nie wykazują między sobą istotnych podobieństw strukturalnych, natomiast tym, co łączy wszystkie województwa Polski Wschodniej to położenie we wschodniej części kraju i niski poziom dochodu. Do trudnej sytuacji Polski Wschodniej przyczynia się fakt, że Polska znalazła się nie tylko na etapie przejścia od jednego systemu gospodarczego do drugiego, ale dodatkowo nałożyła się na to zmiana przejścia z ery industrialnej na postindustrialną. Kozak (2011) wskazuje, że w przypadku niektórych regionów Polski Wschodniej jest to przejście nawet od doby preindustrialnej (agrarnej). Największym miastem badanego regionu jest Lublin liczący 339,8 tys. mieszkańców, zaś pozostałe miasta wojewódzkie to kolejno: Białystok (297,3 tys. osób), Kielce (196,8 tys.), Rzeszów (189,7 tys.), Olsztyn (173,1 tys.). Miasta te plasują się kolejno na 9, 10, 12, 13 i 14 pozycji pod względem liczby ludności wśród wszystkich miast wojewódzkich (*Rocznik Demograficzny 2019 2019*). Wskaźnik urbanizacji w województwach Polski Wschodniej należy do najniższych w Polsce i w rankingu województw plasuje je na 16 (podkarpackie), 15 (świętokrzyskie), 14 (lubelskie), 10 (warmińsko-mazurskie) i 8 (podlaskie) pozycji (Wskaźnik urbanizacji 2019). Małe i słabe gospodarczo ośrodki miejskie nie zapewniają dostatecznej liczby wysokiej jakości miejsc pracy i konsumpcji (Kozak 2011). Na terenie Polski Wschodniej dominują obszary o charakterze wiejskim (gminy wiejskie i części wiejskie gmin miejsko-wiejskich). W ramach aktualnego *Programu Operacyjnego Polska Wschodnia...* (2020) przewidziane jest przede wszystkim pośrednie oddziaływanie na te obszary. Program zakłada, że poprawa dostępności komunikacyjnej ośrodków wojewódzkich, unowocześnienie infrastruktury kolejowej, wspieranie działalności innowacyjnej i rozwój MŚP (w tym w sektorze rolno-

spożywczym) przyczynią się do wzmocnienia rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej (*POPW 2014-2020*, 2020). Jednym z zakładanych kierunków rozwoju jest także turystyka jako obszar sprzyjający transformacji struktury gospodarczej poprzez tworzenie miejsc pracy poza sektorem rolnym (*POPW ... 2020*). Polskę Wschodnią charakteryzuje ponadprzeciętne znaczenie zatrudnienia w rolnictwie, choć sam dochód z rolnictwa jest niewielki (z powodu niskiej produktywności i rozdrobnionego rolnictwa - szczególnie w województwie podkarpackim). Wartość dodana brutto (WDB⁵) rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa wynosi od 1,8 % w województwie podkarpackim do 79,0% w województwie podlaskim (Produkt krajowy brutto i wartość dodana brutto w przekroju regionów w 2017 r.). Ponadto dochody uzyskiwane z działalności poza rolniczej nie są przeznaczane na inwestycje w gospodarstwa rolne, lecz na bieżące wydatki gospodarstw domowych, podobnie produkcja, w większości niewielkich gospodarstw rolnych, jest przeznaczana na własny użytek, a część tych gospodarstw nie jest wcale eksploatowana (Michna 2005).

Regiony Polski Wschodniej, z wyjątkiem województwa podlaskiego, należą do najsilniej zależnych od krajowych transferów publicznych osiągając jednocześnie bardzo niskie dochody własne (Mackiewicz, Misiąg i Tomalak, cytowane w Kozak 2011). Transfery w ramach Wspólnej Polityki Rolnej UE oraz polityki spójności odgrywają istotną rolę w Polsce Wschodniej. W latach 2007-2013 do Polski Wschodniej trafiło około 75,8 mld zł z funduszy Unii Europejskiej, szczególnie z Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz Europejskiego Funduszu Społecznego, ponadto w przeliczeniu na jednego mieszkańca absorpcja środków unijnych w tym makroregionie była wyższa niż przeciętnie w Polsce (*Wpływ funduszy europejskich perspektywy finansowej... 2016*). Jednak w porównaniu z pozostałą częścią kraju, wartość całkowita projektów dofinansowanych z Unii Europejskiej w ramach funduszy strukturalnych i funduszu spójności plasuje województwa Polski Wschodniej, poza zajmującym 4 pozycję województwem warmińsko-mazurskim (większość dotacji z *Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko*), na 7, 9, 12 i 13 miejscu w rankingu. (*Regiony Polski 2018*⁶). Należy zaznaczyć, że sposób wykorzystania środków pochodzących z funduszy unijnych, w Polsce Wschodniej, świadczy o ich wysokim rozproszeniu na liczne, małe projekty, których nie można uznać za strategiczne i które nie

⁵ Wartość dodana brutto stanowi sumę wartości dodanej brutto wszystkich sektorów instytucjonalnych lub gałęzi działalności gospodarczej (Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 549/2013 z dnia 21 maja 2013 r.)

⁶ dane dotyczą 2016 r.

przyczyniają się do rozwoju tego obszaru (Kozak 2011). Poddany analizie obszar charakteryzuje także niski poziom nakładów inwestycyjnych na 1 mieszkańca. W rankingu województw, województwa tego makroregionu plasują się na 11 miejscu w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego, 13 w przypadku podlaskiego, i kolejno 15, 16 i 17 w przypadku podkarpackiego, lubelskiego i świętokrzyskiego (*Regiony Polski* 2018). Podobnie, w odniesieniu do aktywności przedsiębiorstw, na 1000 mieszkańców. W Polsce Wschodniej, przypada najniższa liczba spółek handlowych - województwa te zajmują od 12 do 16 miejsca w rankingu (*Regiony Polski* 2018). Przyjęta w 2019 roku *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030* (KSRR 2030) w sposób szczególny kładzie nacisk na rozwój Polski Wschodniej i zakłada podnoszenie atrakcyjności inwestycyjnej, wzmacnianie konkurencyjności oraz pobudzanie aktywności ekonomicznej na tym obszarze a także wzmacnianie kapitału społecznego (*KSRR 2030* 2019). Wybrane wskaźniki dotyczące wymiaru ekonomicznego rozwoju Polski Wschodniej przedstawia tabela 7.

Tab. 7. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar ekonomiczny w 2018 roku

Wskaźnik	Województwa Polski Wschodniej					Polska ogółem
	warmińsko-mazurskie	podlaskie	lubelskie	świętokrzyskie	podkarpackie	
(a) Liczba ludności	1 433, 945	1 184, 548	2 126, 317	1 247, 732	2 129, 138	38 433, 558
(b) PKB na 1 mieszkańca (w zł)	37 843	39 160	37 100	39 742	38 872	55 066
(c) Stopa bezrobocia (w %)	10,4	7,7	8,0	8,3	8,7	5,8
(d) Pracujący w wieku 15 lat i więcej (w tys. osób)	555	487	875	507	837	16 484
(e) Pracujący w rolnictwie, łowiectwie, leśnictwie i rybactwie (w % ogółu pracujących)	10,7	20,2	21,8	17,9	11,9	9,6
(f) Pracujący w usługach (w % ogółu)	57,0	53,8	55,5	52,9	53,2	58,6

pracujących)						
(g) Nakłady inwestycyjne (w zł na 1 mieszkańca)	6 572	6 565	5 361	4 586	6 407	7 879
(h) Podmioty zarejestrowane w systemie REGON	127 120	103 040	180 805	113 717	174 830	4 365 375
(i) Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto (w zł)	3809,40	4013,62	4028,58	3917,94	3 412,30	4536,04

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2018 r.* (GUS); *Wstępne szacunki produktu krajowego brutto w przekroju regionów w 2018 roku* (GUS); *Bank Danych Lokalnych* (2018).

Trudna sytuacja gospodarcza Polski Wschodniej jest niewątpliwie jednym z czynników przyczyniających się do poważnych problemów społecznych tego regionu. Jednym z ważniejszych zjawisk dotyczących wszystkich województw Polski Wschodniej jest zauważalny i narastający proces depopulacji. Według danych GUS na terenach Polski Wschodniej znajduje się większość spośród wszystkich polskich gmin dla których do 2030 roku prognozuje się spadek ludności powyżej 10,0% (*Prognoza ludności gmin... 2017*). W przypadku województwa podlaskiego jest to aż 44,0% jednostek samorządu terytorialnego (*Prognoza ludności gmin... 2017*). Tereny Polski Wschodniej charakteryzuje odpływ ludności w wieku produkcyjnym do bogatszych regionów kraju oraz za granicę. Ponad połowę ubytku migracyjnego w Polsce Wschodniej stanowią młode osoby z wykształceniem wyższym (*POPW... 2020*), a dodatkowo można zauważyć odpływ młodzieży do ośrodków szkolnictwa wyższego znajdujących się poza tym regionem, co często skutkuje migracją stałą. Migracje ludności dotyczą w największym stopniu województwa warmińsko-mazurskiego i lubelskiego. Należy zaznaczyć, że w przypadku badanego regionu problem migracji jest szczególnie bolesny ze względu na już i tak występującą na tym obszarze niską gęstość zaludnienia. Depopulacja regionu jest także powodowana spadkiem ludności w wieku przedprodukcyjnym. Ocenia się, że w latach 2002-2010 zasoby tej ludności zmniejszyły się o 20,0% (Płoszaj 2013). Nasilające się procesy starzenia są mniej odczuwalne jedynie w województwie podkarpackim, gdzie z powodu uwarunkowań historyczno-kulturowych wciąż utrzymują się dodatni przyrost naturalny (Płoszaj 2013). Obserwowany spadek ludności w wieku przedprodukcyjnym

niewątpliwie wpłynie negatywnie na szanse rozwoju tego regionu, szczególnie w przypadku zakładanego w dokumentach strategicznych, rozwoju endogenicznego, który będzie utrudniony przez spadek ilości i jakości zasobów pracy.

Możliwości rozwoju będą także ograniczone z powodu wzrastających kosztów utrzymania starzejącego się społeczeństwa, co przyczyni się prawdopodobnie do konieczności zmniejszenia wydatków sfery publicznej na inne działania (w tym np. na edukację, kulturę czy infrastrukturę). Istotnym problemem społecznym regionu Polski Wschodniej jest także ubóstwo ludności. W skali kraju wszystkie 4 regiony, w których wskaźnik zagrożenia ubóstwem jest najwyższy (powyżej 29,0%) znajdują się w Polsce Wschodniej (są to: w województwo lubelskim podregion bialski, puławski i chełmsko-zamojski; w województwie świętokrzyskim podregion sandomiersko-jędrzejowski) (Mapy ubóstwa... 2014⁷). Pod względem sytuacji materialnej gospodarstw domowych, województwa Polski Wschodniej cechuje zła sytuacja - wskaźnik relatywnego ubóstwa dochodowego jest powyżej średniej dla Polski we wszystkich pięciu województwach, natomiast wskaźnik relatywnie wysokich dochodów jest najniższy (*Regionalne zróżnicowanie jakości życia w 2018 r.* 2019). Pomimo złej sytuacji materialnej dotyczącej wielu gospodarstw domowych w Polsce Wschodniej, mieszkańcy tego regionu, wykazują stosunkowo wysoki poziom zadowolenia z warunków życia (*Regionalne zróżnicowanie jakości życia w 2018 r.* 2019). Kozak (2011) zaznacza, że wysoki poziom zadowolenia z życia mieszkańców słabo rozwiniętych regionów Polski Wschodniej nie jest cechą pozytywną, gdyż paradoksalnie, może przyczyniać się do braku chęci stymulowania potrzebnych zmian. Wskaźniki szczególnie istotne dla zilustrowania wymiaru społecznego rozwoju Polski Wschodniej przedstawia tabela 8.

⁷ Na dzień 01.05.2020 Główny Urząd Statystyczny nie podaje nowszych danych.

Tab. 8. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar społeczny w 2018 roku

Wskaźnik	Województwa Polski Wschodniej					Polska ogółem
	warmińsko-mazurskie	podlaskie	lubelskie	świętokrzyskie	podkarpackie	
Ludność (na 1 km ²)	59	59	84	106	119	123
Saldo migracji wewnętrznych (osoby)	- 3 397	- 2 281	- 5 804	- 2 628	- 3 119	nie podaje się
Dochody do dyspozycji gospodarstw domowych na 1 osobę (w zł)	1513,28	1550,65	1473,19	1505,56	1312,99	1643,14
Osoby którym decyzją przyznano świadczenia pomocy społecznej na 10 tys. ludności (pomoc pieniężna razem)	516,5	384,2	266,5	359,3	308,2	304,3

Źródło: *Bank Danych Lokalnych* (2018).

Szansą na wprowadzanie zmian sprzyjających rozwojowi tego regionu może stać się wzrastający poziom wykształcenia jego mieszkańców. Odsetek ludności z wyższym wykształceniem⁸ (w grupie wiekowej 15-64 lata) na przestrzeni 10 lat (od 2008 do 2018) zwiększył się we wszystkich województwach regionu. Ważnymi ośrodkami nauki w makroregionie Polski Wschodniej są Rzeszów oraz Lublin. Znajduje to odzwierciedlenie w wymiarze innowacyjnym rozwoju województwa podkarpackiego i lubelskiego (tab. 9). Jednak jak podkreśla się w dokumentach strategicznych (*Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020* 2013) poziom innowacyjności i powiązania nauki z biznesem w Polsce Wschodniej jest wciąż na niezadowalającym poziomie. Należy jednak podkreślić, że województwo lubelskie wykazuje duży potencjał rozwoju innowacyjności wynikający z systematycznego wzrostu aktywności ośrodków

⁸ Wskaźnik obliczono jako procentowy udział ludności w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w ogólnej liczbie ludności w tym wieku. Informacje o wykształceniu ilustrują poziom wykształcenia ukończonego (GUS, BDL, podgrupa P3452).

naukowych (Indeks Millenium 2017). Wybrane wskaźniki ilustrujące wymiar innowacyjny rozwoju Polski Wschodniej przedstawia tabela 8.

Tab. 9. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar innowacyjny w 2017 roku

Wskaźnik	Województwa Polski Wschodniej					Polska
	warmińsko-mazurskie	podlaskie	lubelskie	świętokrzyskie	podkarpackie	
Wydatki na B+R w relacji do PKB (w %)	0,51	0,6	0,88	0,31	1,03	1,03
Udział zatrudnionych w B+R w ludności aktywnej zawodowo (w %)	0,5	0,8	0,9	0,3	0,8	1,1
Udzielone patenty na 1 mln ludności	28,6	22,8	74,7	33,6	4,2	72,7

Źródło: *Bank Danych Lokalnych 2017*.

Stan środowiska naturalnego jak również poziom jego ochrony w Polsce Wschodniej są na wysokim poziomie (*POPW... 2020*). Makroregion cechuje wysoki w stosunku do średniej krajowej udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem, jak również wysoka liczba zarejestrowanych ekologicznych gospodarstw rolnych. Jakość środowiska przyrodniczego tego obszaru jest niewątpliwie ogromnym atutem, gdyż walory środowiskowe są podstawą dla rozwoju turystyki, jednakże peryferyjne położenie oraz niski poziom jakości infrastruktury turystycznej nie pozwalają na ich efektywne wykorzystanie. Należy zaznaczyć, że w przypadku tego wymiaru rozwoju, zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi województwami jest szczególnie widoczne. Jako przykład można podać liczbę całorocznych miejsc noclegowych na 1000 ludności - w województwie warmińsko-mazurskim jest to 16,60 miejsc, zaś w lubelskim 8,73 (średnia dla Polski wynosi 14,62) (*Bank Danych Lokalnych 2018*). Wskaźniki wymiaru środowiskowego rozwoju Polski Wschodniej przedstawia tabela 10.

Tab. 10. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar środowiskowy w 2018 roku

Wskaźnik	Województwa Polski Wschodniej					Polska ogółem
	warmińsko-mazurskie	podlaskie	lubelskie	świętokrzyskie	podkarpackie	
Wskaźnik udziału lasów w ogólnej powierzchni województwa	32,3	31,3	23,4	28,7	38,6	30,1
Ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków w % ogólnej liczby ludności	77,3	68,2	57,3	64,3	74,7	74,0
Udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem	46,7	31,6	22,7	65,0	44,9	32,6
Liczba gospodarstw zarejestrowanych jako ekologiczne w województwie	3 393	2 989	1 948	680	1 131	192 007

Źródło: *Bank Danych Lokalnych* (2018).

W rozwoju turystyki równie istotne jak walory przyrodnicze są walory kulturowe. W wymiarze kulturowym sytuacja jest podobna do tej w wymiarze środowiskowym – istnieje zasób atrakcji materialnych i niematerialnych o znaczeniu ponadregionalnym lub nawet międzynarodowym, lecz trudności o charakterze komunikacyjnym oraz finansowym (będące konsekwencją trudnej sytuacji gospodarczej tego regionu) są trudne do pokonania. Miejscem, które pod tym względem wyraźnie prześciga inne ośrodki miejskie w regionie jest Lublin, gdzie poza organizowanym co roku światowej klasy Festiwałem Sztuk Ulicznych „Carnaval Sztukmistrzów” działa nowoczesny ośrodek kultury - Centrum Spotkania Kultur. Wymiar kulturowy poziomu rozwoju Polski Wschodniej ilustruje tabela 11.

Tab. 11. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar kulturowy w 2018 roku

Wskaźnik	Województwa Polski Wschodniej					Polska
	warmińsko-mazurskie	podlaskie	lubelskie	świętokrzyskie	podkarpackie	
Liczba bibliotek publicznych i filii	299	230	578	268	674	7 925
Liczba centrów, domów i ośrodków kultury, klubów i świetlic	159	186	228	123	379	4 237
Liczba organizowanych imprez masowych ⁹	268	188	335	242	302	7 074
Liczba imprez ogółem organizowanych przez ośrodki i domy kultury	8164	9291	13499	6525	13065	242 277
Widzowie w kinach stałych na 1000 ludności	1162	1130	993	977	1036	średnio: 1 541
Liczba muzeów łącznie z oddziałami	31	30	52	31	54	945
Zwiedzający muzea i oddziały na 10 tys. mieszkańców.	4419	3733	6625	5172	5923	średnio: 9 925

Źródło: *Bank Danych Lokalnych* (2018).

Wymiar kulturowy rozwoju jest istotny nie tylko z punktu widzenia tego co można zaoferować potencjalnym turystom, a zwłaszcza tego jak można zachęcać społeczeństwo do uczestnictwa w kulturze i co za tym idzie budować zasoby kapitału ludzkiego

⁹ W rozumieniu definicji zawartej w Ustawie z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych.

w regionie. Należy podkreślić, że na przestrzeni ostatnich lat wybrane wskaźniki dotyczące kulturowego wymiaru rozwoju uległy zdecydowanej poprawie i jest to sytuacja, która ma miejsce nie tylko w województwach Polski Wschodniej, ale również w Polsce ogółem.

Ważnym problemem omawianego makroregionu jest niedostateczna dostępność komunikacyjna, nie tylko z dużymi ośrodkami wzrostu np. Krakowem, Warszawą i Trójmiastem (a co za tym idzie także ograniczony dostęp do ośrodków europejskich), ale także mniejszymi ośrodkami wewnątrz Polski Wschodniej (np. pomiędzy Rzeszowem a Lublinem). Położenie regionu na peryferiach UE i utrudniony do nich dostęp powoduje niskie zainteresowanie ze strony inwestorów zagranicznych. Dążenia tego regionu do doścignięcia poziomu lepiej rozwiniętych regionów Polski i Unii Europejskiej są wspierane przez fundusze rozwojowe. Perspektywa rozwoju Polski Wschodniej na lata 2014-2020 zakładała wiele istotnych zmian. Za cele i priorytety inwestycyjne dla *Programu Operacyjnego Polska Wschodnia 2014-2020* uznano wzmocnienie konkurencyjności MŚP (w szczególności promowanie przedsiębiorczości, opracowywanie i wdrażanie nowych modeli biznesowych, wspieranie rozwoju produktów i usług); wspieranie przejścia na gospodarkę niskoemisyjną we wszystkich sektorach (rozwój zrównoważonego transportu miejskiego, podniesienie efektywności układów transportowych miast wojewódzkich); promowanie zrównoważonego transportu i usuwanie niedoborów przepustowości (zwiększenie mobilności regionalnej poprzez łączenie mniej znaczących węzłów z siecią TEN-T). Przetawione priorytety rozwoju dla Polski Wschodniej wydają się nie być dopasowane do wcześniej przedstawionych problemów (Kozak 2011). Szczególnie niepokojące są dane wskazujące na przyspieszone wyludnienie Polski Wschodniej. W perspektywie finansowej na lata 2021-2027 Polska Wschodnia jest nadal wskazywana jako makroregion, który wymaga dalszego, dedykowanego wsparcia w celu zmniejszenia różnic rozwojowych w stosunku do pozostałego terytorium Polski i Unii Europejskiej (*Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030* 2019). W tym celu zostanie powołany *Program Operacyjny Polska Wschodnia+*. W dążeniu do zatrzymania mieszkańców w regionie pomóc mogą nie tylko czynniki egzogeniczne, ale także oddolne tworzenie i podtrzymywanie więzi z regionem w oparciu o jego bogactwo środowiskowe i kulturowe.

3.0. Znaczenie kapitału społecznego w rozwoju lokalnym

3.1. Istota kapitału społecznego

Kapitał społeczny jest pojęciem niejednoznacznym, definiowanym w bardzo różny sposób (Kotarski 2013; Markowska-Przybyła, Potocki i Ramsey 2017), a liczne koncepcje kapitału społecznego nie są ze sobą spójne i charakteryzują się niejasnością (Rymsza 2007). Koncepcja kapitału społecznego, obok kapitału kulturowego i kapitału ludzkiego, pozwala uzupełnić ekonomiczne podejście do wyjaśniania zjawisk zachodzących w gospodarce i w życiu społecznym, również w odniesieniu do rozwoju regionalnego (Kotarski 2013).

Za pierwszego badacza, wskazującego współcześnie na istnienie kapitału społecznego i podejmującego jego analizę, uznaje się francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu. Bourdieu. Zdefiniował kapitał społeczny, jako „sumę rzeczywistych oraz potencjalnych zasobów, które związane są z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków opartych na wzajemnej znajomości i uznaniu„ (Bourdieu 1980, 2). Zdaniem Bourdieu (1980) rozmiar (objętość) kapitału społecznego posiadanego przez daną jednostkę jest wprost proporcjonalna do kapitału posiadanego przez pozostałe jednostki z nią powiązane i zależy także od możliwości „uruchomienia” tej sieci powiązań. Autor ten wskazuje przy tym, że posiadany kapitał społeczny daje możliwość korzystania z innych form kapitału - ekonomicznego, kulturowego lub symbolicznego, posiadanego przez pozostałe jednostki w grupie. Kapitał społeczny nie jest nadany przez naturę, ani też nie wynika z powiązań rodzinnych - nie ma podłoża genealogicznego, lecz jest efektem pracy poświęconej na utworzenie i podtrzymywanie trwałych i użytecznych więzi z innymi jednostkami. Celem tych więzi są korzyści o znaczeniu materialnym lub symbolicznym. Zdaniem Bourdieu (1980), tym, co zapewnia wzajemną znajomość i uznanie jest „alchemia wymiany” (fr. *alchimie de l'échange*) stanowiąca podstawę transformacji więzi przypadkowych w więzi skutkujące trwałymi zobowiązaniami wyrażanymi wdzięcznością, przyjaźnią czy szacunkiem lub prawami. Jak podkreśla Bourdieu (1980), kapitał społeczny jest najmniej materialnym ze wszystkich rodzajów kapitału, ponieważ istnieje tylko w sferze relacji i sieci społecznych, podczas gdy

kapitał ludzki ukryty jest w ludzkich zdolnościach, a kapitał fizyczny i ekonomiczny przyjmują postać materialną.

Kapitał społeczny, w szczególności jego wpływ na tworzenie kapitału ludzkiego, był także przedmiotem badań Jamesa Colemana, według niego kluczową funkcją kapitału społecznego jest jego użyteczność - możliwość wykorzystania zasobów wynikających z istnienia kapitału społecznego przez poszczególne jednostki do zaspokojenia własnych celów (Coleman 1988). Zaspokojenie tych celów, które mogą mieć zarówno charakter ekonomiczny, jak i nieekonomiczny, zdaniem Colemana (1988), nie byłoby możliwe w przypadku braku kapitału społecznego. Kapitał społeczny, może przejawiać się w trzech formach: obowiązku i oczekiwaniach, kanałach informacyjnych oraz normach społecznych. W odniesieniu do obowiązku i oczekiwań Coleman (1988) zaznacza, że kluczowa jest wiarygodność struktur, w ramach których dana jednostka buduje swój kapitał społeczny, a więc niejako gwarancja, że zaciągnięte zobowiązania zostaną zwrócone. Posiadanie informacji jest kluczowe dla podejmowania działań, jednak zdobywanie informacji jest przedsięwzięciem kosztownym, nie tyle w wymiarze finansowym, ile w odniesieniu do czasu, jaki należy poświęcić, aby ją zdobyć. „Szczególnie wartościowe mogą być te relacje, które umożliwiają zdobycie potrzebnych informacji i ułatwiają tym samym podejmowanie określonych działań” (Coleman 1988, 104). Charakteryzując normy społeczne, ten sam autor zaznacza, że jest to „szczególnie delikatna forma kapitału społecznego, która może nie tylko umożliwiać i wzmacniać pozytywne działania (np. poświęcenie dla dobra ogółu), ale także ograniczać możliwości wykorzystania własnego potencjału w innym celu, niż ten uznawany za normę” (Coleman 1988, 105).

Ważnym punktem rozważań Colemana (1988) na temat kapitału społecznego jest koncepcja zamknięcia, która głosi, iż „zamknięcie struktur społecznych jest ważne nie tylko dla istnienia efektywnych norm, ale także dla innej formy kapitału społecznego – zaufania do struktur społecznych, które umożliwia mnożenie zobowiązań i oczekiwań” (Coleman 1988, 107). W strukturze otwartej nie ma możliwości wywierania nacisku na jednostkę będącą sprawcą negatywnych działań. W strukturze zamkniętej, jednostki dotknięte skutkami negatywnych działań innej jednostki mogą „połączyć siły” i wykorzystać istniejące normy społeczne do wywarcia na nią nacisku. Coleman (1988) podkreśla również znaczenie organizacji społecznych w tworzeniu kapitału społecznego. Jego zdaniem, szczególnie ważnym efektem działalności podejmowanej w ramach tych organizacji jest możliwość korzystania z pomocy pozostałych członków do realizacji

celów wykraczających poza podstawowy (czy też pierwotny) cel działalności organizacji (Coleman 1988).

Rolę, jaką odgrywa kapitał społeczny w rozwoju, scharakteryzował Francis Fukuyama w artykule *Kapitał społeczny, społeczeństwo obywatelskie i rozwój* opublikowanym w 2001 roku. Zdaniem Fukuyamy (2001, 7) „kapitał społeczny jest uprzedmiotowioną, nieformalną normą, która promuje współpracę pomiędzy dwiema lub większą liczbą jednostek”. W sferze ekonomicznej, kapitał społeczny redukuje koszty transakcyjne prowadzenia różnego rodzaju formalnej współpracy, ponieważ jak dowodzi Fukuyama (2001), aktywność ekonomiczna oparta na kapitale społecznym jest bardziej efektywna. Inaczej, niż Coleman (1988), Fukuyama uważa, że kapitał społeczny nie jest dobrem publicznym, lecz dobrem prywatnym produkowanym przez wszystkie jednostki „w celu zaspokojenia własnych, egoistycznych potrzeb” (Fukuyama 2001, 8). W wymiarze politycznym zasługą kapitału społecznego jest wspieranie aktywności stowarzyszeniowej co, jak podkreśla Fukuyama (2001), jest konieczne dla funkcjonowania nowoczesnej demokracji. Badacz ten zaznacza również, że kapitał społeczny jest „produktem ubocznym religii, tradycji, współdzielonej historii oraz innego typu norm kulturowych” (Fukuyama 2001, 17). Wskazując na źródła kapitału społecznego podkreśla, że państwo nie ma zbyt wiele możliwości, by generować kapitał społeczny. Może to robić jedynie poprzez nauczanie zasad i norm społecznych w procesie edukacji oraz poprzez „skuteczne zapewnianie niezbędnych dóbr publicznych, w szczególności prawa własności i bezpieczeństwa publicznego” (Fukuyama 2001, 18).

Badaczem, który najsilniej przyczynił się do spopularyzowania koncepcji kapitału społecznego jest Robert D. Putnam (Rymsza 2007). Putnam (2008) kładzie szczególny nacisk na zaufanie jako element kapitału społecznego. Píše on, że podczas, gdy „kapitał fizyczny odnosi się do przedmiotów fizycznych, a kapitał ludzki do właściwości jednostek, kapitał społeczny odnosi się do powiązań między jednostkami - sieci społecznych i norm wzajemności oraz wyrastającego z nich zaufania” (Putnam 2008, 33).

W opinii Putnama (2001, 1), idea kapitału społecznego opiera się na tym, że „sieci powiązań i związane z nimi normy wzajemności przedstawiają pewną wartość”. Wartość ta ma dwa znaczenia - publiczne i prywatne. Z jednej strony jest ważna dla osób znajdujących się w poszczególnych sieciach, z drugiej strony może się uzewnętrzniać jako pewna korzyść dla ogółu (Putnam 2001). Szczególnie ważny dla Putnama (2001) jest wymiar publiczny kapitału społecznego, a zaufanie jako kluczowy element kapitału społecznego jest istotne w kontekście efektywności rządu (Rymsza 2007). Kotarski

zwraca uwagę, że Putnam podkreśla znaczenie aktywnego uczestnictwa we wspólnocie obywatelskiej, które określa mianem „życia stowarzyszeniowego” jego celem jest dobro publiczne osiąganе nawet kosztem celów indywidualnych (Kotarski 2013, 23). Z drugiej strony Putnam wskazuje, że „niektóre korzyści z inwestowania w kapitał społeczny przypadają osobom postronnym, inne zaś promują własne interesy osoby dokonującej inwestycji” (Putnam 2008, 36).

Za ważny wkład Roberta Putnama w badania nad kapitałem społecznym uznaje się wprowadzone przez niego rozróżnienie, spośród wielu wymiarów kapitału społecznego, dwóch szczególnie istotnych dla funkcjonowania społeczeństwa (Rymsza 2008). Jest to rozróżnienie na kapitał spajający i pomostowy. Jak pisze Putnam (2008, 40-41) „spośród wszystkich wymiarów, wedle których różnicują się formy kapitału społecznego, być może najważniejsze jest rozróżnienie na łączące (*bridging*) czyli inkluzywne, i spajające (*bonding*), czyli ekskluzywne. Spajający kapitał społeczny dobrze się sprawdza w podtrzymywaniu określonych form wzajemności i mobilizowaniu solidarności. Sieci łączące, przeciwnie, są lepsze do wykorzystania zewnętrznych aktywów i rozprzestrzeniania informacji”. Ogromna skala badań przeprowadzonych przez Roberta Putnama pozwoliła mu spojrzeć na kapitał społeczny z bardzo wielu perspektyw (Ziółkowski 2008). Za Rymszą (2007, 37) można stwierdzić, że „dla Putnama kapitał społeczny stał się więc dobrem korzystnie wpływającym niemal na wszystko: kapitał ludzki, produktywność, sukces gospodarczy, demokratyczny rząd czy samą demokrację, a także na ludzkie zdrowie i szczęście oraz generalnie, na wszystkie aspekty ludzkiego życia”.

Próba usystematyzowania szerokiego wachlarza sposobów patrzenia na kapitał społeczny jest podział przedstawiony w raporcie OECD pt. *The Well-being of Nations The Role of Human and Social Capital* (2001). Raport wskazuje na cztery główne podejścia naukowe do tego zagadnienia: antropogeniczne, socjologiczne, ekonomiczne i politologiczne. Podejście antropogeniczne podkreśla, naturalny instynkt ludzki, skłaniający ku stowarzyszaniu się, korzenie kapitału społecznego leżą więc w ludzkiej naturze (mają biologiczną podstawę). Podejście socjologiczne kładzie nacisk na normy społeczne i źródła ludzkiej motywacji, kapitał społeczny w tym ujęciu, opiera się na pewnych cechach organizacji społecznej - zaufaniu, normach, wzajemności i sieci obywatelskiego zaangażowania. Ekonomiści wychodzą z założenia, że ludzie będą maksymalizować swoje osobiste korzyści decydując się na interakcje z innymi i wykorzystają kapitał społeczny do prowadzenia różnego typu działań grupowych.

Kluczowe dla podejścia ekonomicznego są strategie inwestowania (zarządzania) własnym czasem przez poszczególne jednostki w obliczu różnych alternatyw. W ostatnim, politologicznym ujęciu kapitału społecznego, nacisk jest położony na jego rolę jako sposobu na redukcję ubóstwa i promowanie rozwoju zrównoważonego. Jednocześnie podkreślane jest znaczenie instytucji oraz norm politycznych i społecznych w kształtowaniu ludzkiego zachowania. We wspomnianym raporcie, autorzy przedstawiają własną definicję kapitału społecznego, który określają jako: „sieci powiązań wraz z współdzielonymi normami, wartościami i porozumieniami, które ułatwiają współpracę w obrębie grupy lub pomiędzy kilkoma grupami” (*The Well-being of Nations*, 2001, 41). Analizując kapitał społeczny, można również podkreślić, iż służy on (Czapiński i Panek 2012, 300):

- „integracji i solidarności społecznej - przeciwdziałania wykluczeniu i dyskryminacji;
- uzupełnianiu i wyręczaniu niewydolnych instytucji państwa;
- kontroli sektora rządowego i wymuszaniu jego odpowiedzialności;
- kontroli sektora komercyjnego;
- budowaniu i ochronie kultury lokalnej przed jej komercjalizacją”.

Jak pokazuje przedstawiony do tej pory przegląd głównych teorii dotyczących kapitału społecznego, nie ma możliwości wskazania jednej, spójnej definicji tego pojęcia. Na różnice pomiędzy definicjami kapitału społecznego zwraca uwagę Wendt (2007) i zaznacza, że dla analizowania kapitału społecznego w wymiarze przestrzennym, jak również w odniesieniu do kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego, przyjęć można definicję Fukuyamy, zgodnie z którą „kapitał społeczny rozumiany będzie jako ogół norm i sieci wzajemnego zaufania i lojalności oraz poziomych zależności w grupie społecznej, w tym dla badań społeczeństwa obywatelskiego kapitał społeczny rozumiany będzie jako umiejętność współpracy międzyludzkiej w obrębie grupy i organizacji dla realizacji własnych interesów” (Wendt 2007, 32). Takie ujęcie kapitału społecznego - wskazujące na znaczenie współpracy międzyludzkiej, szczególnie w układzie horyzontalnym, wydaje się odpowiednie również w przypadku rozważań będących przedmiotem niniejszej pracy.

Kapitał społeczny, w przeciwieństwie do kapitału finansowego, powiększa się w miarę użytkowania i generuje zyski w sferze politycznej, ekonomicznej i społecznej (Wendt 2007). „Zysk polityczny obejmuje rozwój demokracji lokalnej oraz sprawne funkcjonowanie lokalnych instytucji; zysk ekonomiczny dotyczy rozwoju gospodarczego, substytuowania innych postaci kapitału oraz zabezpieczenia społecznego; natomiast zysk społeczny polega przede wszystkim na rozwiązywaniu problemów społecznych w sferze

edukacji, zdrowia, bezpieczeństwa publicznego i innych sferach społecznych” (Wendt 2007, 31). Można dodać, że w sferze publicznej kapitał społeczny uznawany jest za istotny czynnik tworzenia się kapitału ludzkiego, w sferze ekonomicznej podkreśla się rolę, jaką odgrywa kapitał społeczny w rozwoju gospodarczym (na różnych poziomach), natomiast w sferze problemów społecznych kapitał ten może uzupełniać braki innych kapitałów - finansowego, materialnego, ludzkiego (Kotarski 2013). Istotnym aspektem rozważań prowadzonych przez badaczy kapitału społecznego są poszukiwania jego źródeł, jak również sposobów pomiaru tego kapitału. Bank Światowy wskazuje na sześć źródeł kapitału społecznego, są to: „rodziny, społeczności, zinstytucjonalizowane i zakumulowane formy współdziałania (np. organizacje ekonomiczne), społeczeństwo obywatelskie, sektor publiczny (w wymiarze narodowym, regionalnym i lokalnym) oraz więzi etniczne (wspólne wartości i wspólna kultura społeczna)” (Bartkowski 2007, 88).

Pomiar kapitału społecznego jest pomiarem pośrednim, ponieważ opiera się nie tyle na ocenie jego wskaźników, ile na ocenie elementów wyrażających istnienie tych wskaźników (Sierocińska 2011). Jednocześnie wielu badaczy wskazuje na trudności w pomiarze kapitału społecznego wynikające między innymi z kontekstu w jakim funkcjonują badane grupy społeczne, z uwarunkowań historycznych i czynników kulturowych (Markowska-Przybyła 2017; Bednarek-Szczepańska 2013). Putnam (1995) zaproponował, aby do pomiaru kapitału społecznego stosować następujące dane statystyczne: członkostwo w grupach dobrowolnych lub liczbę takich grup, frekwencję wyborczą oraz czytelnictwo czasopism. Dodatkowo, zastosować również pomiar poziomu altruizmu (mierzonego za pomocą wielkości udziału wydatków na cele charytatywne w odniesieniu do ogólnych wydatków), poziom zaufania społecznego (jako dodatkowy wskaźnik), pomiar liczby prawników przypadających na określoną liczbę ludzi (liczba prawników rośnie wraz z obniżaniem się kapitału społecznego) oraz liczbę osób oddających krew (Putnam 2001). Metody pomiaru kapitału społecznego opracowane przez Putnama zostały uzupełnione przez Fukuyamę (2001) o liczbę członków grup dobrowolnych w odniesieniu do liczby całego społeczeństwa. Czapiński i Panek (2012) jako wskaźniki kapitału społecznego wymieniają: „uogólnione zaufanie interpersonalne, dobrowolną (niewymuszoną) przynależność do organizacji i pełnienie w nich funkcji, udział w nieprzymusowych zebraniach publicznych i zabieranie w nich głosu, organizowanie takich zebrań, dobrowolne działania na rzecz społeczności lokalnej, w tym nieodpłatna praca na rzecz potrzebujących (wolontariat), udział w wyborach parlamentarnych oraz pozytywny stosunek do demokracji, stosunek do mniejszości

i otwartość na innych” (Czapiński i Panek 2012, 301). Różnorodność zestawów wskaźników wykorzystywanych lub tylko proponowanych, do pomiaru kapitału społecznego wynika z wielości proponowanych definicji tego zjawiska. Na fakt ten zwraca uwagę Herbst (2008). W opracowanym przeglądzie badań dotyczących kapitału społecznego w Polsce, autor ten identyfikuje kilkadziesiąt możliwych wskaźników kapitału społecznego. Jednym z szerokich zestawów wskaźników wywodzących się z poszczególnych wymiarów kapitału społecznego jest ten, zaproponowany przez Bartkowskiego (2007), przedstawiony syntetycznie w tabeli 12.

Tab. 12. Wymiary i wskaźniki kapitału społecznego

Wymiar kapitału społecznego	Wyznacznik	Podstawowe wskaźniki
Grupy i sieci	Zakres i jakość udziału w stowarzyszeniach typu horyzontalnego	Stopień uczestnictwa członków rodziny w różnego typu organizacjach społecznych, sieciach nieformalnych. Analiza zakresu wkładów i korzyści otrzymywanych w efekcie uczestnictwa. Różnorodność i pluralizm grup, charakter uczestnictwa i sposób wewnętrznego funkcjonowania. Rola stowarzyszeń w tworzeniu więzi poziomych i pionowych.
Zaufanie i solidarność społeczna	Zaufanie personalne	Poziom zaufania sąsiedzkiego. Zaufanie do dostawców usług dla gospodarstwa domowego. Zaufanie do osób obcych.
Działanie zbiorowe i kooperacja	Współdziałanie zbiorowe w sytuacji zwykłej i kryzysowej	Gotowość i zakres działania dla społeczności lokalnej.
Informacja i komunikacja	Zakres wiedzy i poinformowania o czynnikach, które mogą	Korzystanie z prasy i innych źródeł informacji.

	<p>pomóc w wychodzeniu z biedy¹⁰</p>	
<p>Integracja i inkluzja społeczna</p>	<p>Natężenie i natura zjawisk podziału i konfliktu wewnątrz wspólnot. Wewnętrzne rozwarstwienie i napięcia społeczne. Zakres integracji grup mniejszościowych i marginalnych.</p>	<p>Natężenie napięć społecznych. Dominujące typu napięć i podziałów. Odsetek ludności stykającej się z dyskryminacją polityczną, ekonomiczną i społeczną. Siła tendencji odśrodkowych wewnątrz społeczności.</p>
<p>Poczucie podmiotowości</p>	<p>Odczuwany wpływ na otaczający świat (szczególnie na jego kluczowe instytucje).</p>	<p>Poczucie zadowolenia z działania instytucji władzy. Przekonanie o wpływie na kluczowe instytucje. Poziom zaufania do instytucji władzy. Poziom partycypacji wyborczej.</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bartkowski (2007, 88-90).

Do pojęć ściśle powiązanych z kapitałem społecznym i uzupełniających zrozumienie tego zjawiska, zalicza się pojęcia społeczeństwa obywatelskiego oraz kapitału ludzkiego. Kapitał ludzki jest kluczowym elementem aktywizacji społecznej i przyczynia się do wzrostu produktywności (de La Fuente i Ciccone 2003). Pojęcie kapitału ludzkiego oznacza „zasób wiedzy, umiejętności, sił fizycznych i zdrowotnych oraz motywacji do ich produktywnego wykorzystania” (*Ekonomia od A do Z...* 2007, 196). Ponadto, kapitał ludzki sprzyja tworzeniu osobistego, społecznego i ekonomicznego dobrobytu (*The Well-being of Nations...* 2001). Do szczególnych cech kapitału ludzkiego można zaliczyć: „brak możliwości oddzielenia go od danego człowieka (kapitał ludzki nie może być przedmiotem obrotu rynkowego), unikalność, wielowymiarowość i wyłączalność (możliwość ograniczenia lub całkowitego wyłączenia dostępu innych do posiadanego kapitału)” (Kotarski 2013, 16). W odniesieniu do kapitału społecznego, kapitał ludzki stanowi swoistą bazę zarówno do jego kreowania przez określoną jednostkę, jak i dla jego dalszego pomnażania.

Społeczeństwo obywatelskie powstaje w oparciu o kapitał społeczny, jest niejako efektem istnienia tego kapitału. Z drugiej strony, granice między źródłami i składnikami

¹⁰ Wyznaczniki te wywodzą się z badań prowadzonych przez Bank Światowy, stąd ich koncentracja na grupach społecznych dotkniętych ubóstwem. Zakres ten można poszerzyć o inne grupy, które w tym przypadku korzystają z informacji w celu poprawy swojego statusu materialnego.

kapitału społecznego są trudne do ustalenia, dlatego społeczeństwo obywatelskie bywa także wymieniane jako źródło kapitału społecznego (Kotarski 2013). Za Wnuk-Lipińskim można przytoczyć ogólną definicję społeczeństwa obywatelskiego, która mówi, że jest to „ogół niepaństwowych instytucji, organizacji i stowarzyszeń cywilnych działających w sferze publicznej. Są to struktury względnie autonomiczne wobec państwa, powstające oddolnie i charakteryzujące się na ogół dobrowolnym uczestnictwem swoich członków” (Wnuk-Lipiński 2005, 119). Budowanie struktur społeczeństwa obywatelskiego opiera się na tworzeniu „pojedynczych stowarzyszeń, wiązek inicjatyw występujących w określonych segmentach społeczeństwa lub na wyspecjalizowanych organizacjach pożytku publicznego, jak również na układzie lub sieci instytucji i inicjatyw obejmujących cały kraj” (Kurczewska 2006, 12). W przestrzeni społecznej, społeczeństwo obywatelskie jako poziom *mezo*, czyli sfera publiczna (prywatne instytucje społeczeństwa obywatelskiego) „wypełnia” lukę pomiędzy poziomem *mikro* czyli sferą prywatną (gospodarstwa domowe, małe grupy nieformalne) a poziomem *makro* czyli sferą publiczną (publiczne instytucje państwa) (Wnuk-Lipiński za Wendt 2007). Według Wendta (2007) przestrzeń, w której funkcjonuje społeczeństwo obywatelskie jest czymś w rodzaju przestrzeni pośredniej zlokalizowanej pomiędzy przestrzenią abstrakcyjną a przestrzenią konkretną, gdzie tą pierwszą tworzą sfery gospodarki i państwa, a tą drugą życie codzienne. Do oceny stanu społeczeństwa obywatelskiego w Polsce Czapiński i Panek (2015) proponują pomiar postaw, relacji i zachowań społecznych, które znajdują swój wyraz w stosunku do dobra wspólnego i do demokracji, poglądach na temat zróżnicowania społecznego, ocenie zmian systemowych w kraju i udział w życiu politycznych oraz aktywność organizacyjną i gotowość do współpracy (Czapiński i Panek 2015). W *Diagnozie społecznej 2015*¹¹, do oceny postawy społeczeństwa wobec naruszania dobra wspólnego, analizie poddano pięć kategorii zachowań: płacenie niższych podatków niż się powinno, unikanie płacenia za korzystanie z transportu publicznego, niesłuszne pobieranie zasiłku dla bezrobotnych lub renty inwalidzkiej, wyłudzenie odszkodowań z ubezpieczeń. Efektem przeprowadzonych pomiarów jest ocena wrażliwości na dobro wspólne. Z badania wynika, że wykształcenie jest głównym czynnikiem różnicującym wrażliwość na naruszanie dobra wspólnego. Osoby o najwyższym wykształceniu są najbardziej wrażliwe na naruszanie dobra wspólnego, a najmniejsza wrażliwość charakteryzuje

¹¹ „Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków” jest raportem dotyczącym oceny warunków życia Polaków w ich własnej opinii. Raport był realizowany od 2009 roku, ostatnia aktualizacja miała miejsce w 2015 roku.

mieszkańców małych miast i wsi oraz osoby najbiedniejsze. Najwyższa wrażliwość cechuje województwa podlaskie, małopolskie i dolnośląskie. Województwa Polski Wschodniej plasują się kolejno na 1, 7, 12, 13 i 16 pozycji - odpowiednio podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie, podkarpackie i warmińsko-mazurskie.

Najprostszą miarą oceny społeczeństwa obywatelskiego jest stopień zrzeszania się i pełnienia funkcji w organizacjach. Wskaźnikiem uzupełniającym jest rzeczywista działalność w tych organizacjach. W 2015 roku, przynależność w Polsce do organizacji, stowarzyszeń, partii, komitetów, rad, grup religijnych, związków lub kół zadeklarowało 13,4% badanych, z których 70,8% twierdzi, że aktywnie uczestniczy w działaniach tych organizacji. Z *Diagnozy Społecznej 2015* wynika, że zrzeszanie się jest społecznie zróżnicowane. Zróżnicowanie to jest efektem niejednakowej oferty organizacyjnej skierowanej do poszczególnych grup oraz ich niejednakowej gotowości do wstępowania do organizacji (Czapiński i Panek 2015). Co ciekawe, fakt mieszkania na wsi nie obniża prawdopodobieństwa zrzeszania się w porównaniu z mieszkańcami dużych miast, jednak sprzyjają temu wyższe dochody oraz praca w sektorze publicznym (Czapiński i Panek 2015). Uczestnictwo w dobrowolnych organizacjach pozarodzinnych i pozarządowych (czyli stowarzyszeniach i fundacjach) jest ważną przestrzenią, w której i poprzez którą tworzony jest kapitał społeczny. Organizacje te są określane mianem trzeciego sektora i uznawane za gwarancję zrównoważonego rozwoju i utrzymania demokracji (Rifkin 2000). Jak wynika z badań *Diagnozy Społecznej 2015*, Polacy nie dysponują dużym zakresem doświadczeń społecznych i obywatelskich, ale, co ciekawe, doświadczenia podlegają kumulacji - osoby należące do organizacji działają także na rzecz społeczności lokalnej, są wolontariuszami itp. (Czapiński i Panek 2015). Zakres działania stowarzyszeń, pod względem obszaru objętego ich aktywnością, może być bardzo różny. Szczególnie interesująca, chociażby ze względu na zakres niniejszej pracy, jest działalność organizacji o charakterze lokalnym, skoncentrowanych na lokalnej przestrzeni społecznej i kulturowej. Lokalne społeczeństwo obywatelskie, będące inicjatorem stowarzyszeń i innych organizacji, jest opisywane jako dobrowolne współdziałanie indywidualnych aktorów i zbiorowych instytucji, osadzone w konkretnej przestrzeni materialnej i społecznej i występujące w określonym momencie czasowym (Kurczewska 2006). Lokalne grupy działania są przykładem organizacji, które w sposób aktywny uczestniczą w rozwoju swojego regionu. Aktywność tego typu stowarzyszeń w ramach kontaktów z samorządami lokalnymi i biznesem jest wskazywana jako pozytywny czynnik rozwoju lokalnego (Czapiewska 2012).

3.2. Wpływ kapitału społecznego na rozwój lokalny

Jeżeli potraktujemy rozwój lokalny, najogólniej, jako pewien zestaw okoliczności prowadzących do kompleksowego kształtowania optymalnych warunków życia społeczności zamieszkującej dany teren, to kapitał społeczny stanowi nieodzowny element takiego rozwoju. (Działek 2011; Stawasz 2018). U podstaw rozwoju, nie tylko w wymiarze lokalnym, leży odpowiednia, efektywna współpraca różnego typu instytucji formalnych i nieformalnych, jak również poszczególnych jednostek. Bartkowski (2007) zaznacza, że kapitał społeczny oddziałuje na powstawanie sprzyjających warunków do współpracy i wymiany w społeczeństwie, jest narzędziem stymulującym rozwój lokalny i regionalny”. Podmiotami współpracy, w wymiarze lokalnym są liderzy sektora publicznego, społecznego i gospodarczego, których celem jest generowanie jak największych korzyści dla siebie i swojego otoczenia, współpraca wymienionych partnerów powinna opierać się o struktury organizacyjne o charakterze formalnym jak i nieformalnym (Kuchmacz 2016).

Dla rozwoju lokalnego, szczególnie w warunkach ograniczonej dostępności do zasobów zewnętrznych, kluczowe mogą okazać się zasoby będące w bliskim zasięgu społeczności lokalnej, np. inicjatywy lokalne, aktywność społeczeństwa oraz poziom edukacji i posiadanych kwalifikacji. Bański (2019b) wskazuje, że wśród zasobów lokalnych mogą znaleźć się min. instytucje kulturalne oraz imprezy kulturowe. Zaufanie, wiarygodność, wymiana wzajemnych kompetencji, umiejętności, wiedzy i doświadczenia stanowią bazę współpracy („wymiany”) różnych aktorów życia lokalnego w ramach lokalnych projektów i programów (Kuchmacz 2016). Traktując rozwój lokalny jako wspólny cel różnego typu instytucji publicznych, prywatnych i społecznych, jak również mieszkańców funkcjonujących w ramach danej jednostki samorządu terytorialnego, można zauważyć, że do osiągnięcia tego celu powinny zostać wykorzystane zasoby kapitału społecznego należące do każdej z wymienionych grup. Kuchmacz (2016, 108) przedstawia zasoby i cechy kapitału społecznego charakterystyczne dla sektora publicznego, prywatnego i społecznego (tab. 13).

Tab. 13. Zasoby i cechy kapitału społecznego w poszczególnych sektorach

Sektor	Zasoby i cechy kapitału społecznego
Publiczny	<ul style="list-style-type: none"> – formalne relacje między osobami – pionowe sieci zależności – wspólne dla określonych osób normy – kompetencje i umiejętności – wiedza i doświadczenie – dobro publiczne
Prywatny	<ul style="list-style-type: none"> – formalne relacje między osobami – pionowe sieci zależności – wspólne dla określonych osób normy – kompetencje i umiejętności – wiedza i doświadczenie – brak relacji z lokalnym otoczeniem – dobro indywidualne
Społeczny	<ul style="list-style-type: none"> – zaufanie – poziome sieci zależności – sieci współpracy – kapitał wiążący – kapitał pomostowy – normy wzajemności – dobro publiczne i indywidualne – społeczne relacje

Źródło: Kuchmacz (2016, 108).

Przykładem aktywnej współpracy, gdzie może dojść do wykorzystania kapitału społecznego, jest tak zwana współpraca trójsektorowa angażująca sektor publiczny, prywatny i społeczny (Kuchmacz 2016). Tabela 14 przedstawi „mapę korzyści” wynikających z takiej współpracy.

Tab. 14. Mapa korzyści współpracy trójsektorowej

Co mogą zyskać organizacje pozarządowe od:	
sektora prywatnego	sektora publicznego
<ul style="list-style-type: none"> – sponsoring materiałów i usług – wiedza w zakresie zarządzania i finansowania działań – zaangażowanie w organizację partnerstwa – tworzenie pozytywnego klimatu wokół działań – zwiększenie efektywności działań partnerstwa 	<ul style="list-style-type: none"> – środki finansowe – zaplecze organizacyjne (biuro, spotkanie w terenie) – autoryzację działań (wiarygodność) – wiedza prawna i informacja – punkt wyjścia (obszar, strategia rozwoju)
Co może zyskać władza publiczna od:	
sektora prywatnego	sektora społecznego
<ul style="list-style-type: none"> – pomoc w tworzeniu wizji rozwoju lokalnego układu terytorialnego – znajomość rynku – współfinansowanie przedsięwzięć publicznych – zagospodarowanie niewykorzystywanego mienia publicznego – pozytywny wizerunek władzy 	<ul style="list-style-type: none"> – pomoc w tworzeniu wizji rozwoju lokalnego układu terytorialnego – mobilizacja mieszkańców – współpraca przy realizacji przedsięwzięć publicznych – zaspokajanie potrzeb społecznych, których nie zaspokajają władza publiczna
Co może zyskać sektor prywatny od:	
sektora publicznego	sektora społecznego
<ul style="list-style-type: none"> – stworzenie dogodnych warunków dla rozwoju – „trendy” – promocja firm – dostęp do informacji – szansa na wykorzystanie nisz rynkowych – wpływ na rozwój lokalny danego regionu – powiązania różnych sektorów w jedną całość i stwarzanie nowych możliwości rozwoju – zmniejszenie bezrobocia – przełamywanie stereotypów – stwarzanie klimatu do współpracy – poprawa atrakcyjności terenu 	<ul style="list-style-type: none"> – udział w projektach – promocja firm – poparcie społeczne i budowa pozytywnego wizerunku – kuźnia kadr

Źródło: Kuchmacz (2016, 107).

Współpraca zbiorowa na poziomie gminy obejmuje następujących zbiorowych aktorów (Płachecki 2005, 215):

- „władze samorządowe;
- ogół „zwykłych” mieszkańców gminy;

- elitę biznesmenów i społeczników, rozumianą jako grupę osób osiągających najwyższe wyniki w działalności gospodarczej i społecznej”.

Każmierczak i Rymśza (2007) podkreślają, że współpraca międzysektorowa ukierunkowana na rozwiązywanie problemów związanych z rozwojem, w efekcie synergii, stwarza optymalne warunki dla powodzenia działań podejmowanych np. w zaniedbanych społecznościach. Do takiego typu społeczności można niestety zaliczyć wiele z podregionów Polski Wschodniej.

Bazę dla pozytywnego oddziaływania kontaktów pomiędzy różnymi aktorami odgrywającymi ważną rolę w rozwoju gospodarczym stanowi zaufanie. Jako podstawowe funkcje zaufania, w tym zakresie, można wskazać redukcję kosztów transakcyjnych (np. poprzez brak konieczności kontroli partnera transakcji) oraz ułatwienie przepływu informacji. Jeżeli skłonność do obdarzania zaufaniem jest postawą właściwą dla licznych jednostek w danej społeczności, wówczas można mówić o tym, że stanowi ona orientację typową i potraktować jako część kapitału kulturowego. Spełnienie założeń rozwoju gospodarczego może wymagać zaufania do jednostek ze sfery społecznej przestrzeni abstrakcyjnej - firm, instytucji, organizacji, rynków itp. W tej sytuacji, zaufanie jako reguła społeczna, staje się szczególnie istotne. Analizując spostrzeżenia Sztompki dotyczące zaufania, Działek (2011) stwierdza, że przytoczone przez Sztompkę przykłady korzystnego oddziaływania norm zaufania można również uznać za przyczyniające się do rozwoju społeczno-ekonomicznego. I tak, korzystne oddziaływanie norm zaufania przejawia się w tym, że (Sztompka, cytowane w Działek 2011, 35):

1. „Zaufanie mobilizuje ludzi do działania, uwalniając kreatywną, swobodną, innowacyjną, przedsiębiorczą aktywność. Dzieje się tak, ponieważ interakcje są uwolnione od lęków i podejrzeń, a dzięki temu bardziej spontaniczne i otwarte.
2. Zaufanie zmniejsza potrzebę kontrolowania i monitorowania posunięć innych. Obdarzenie zaufaniem („kredyt zaufania”) zawiesza społeczny nadzór i kontrolę, dając więcej miejsca na nonkonformizm, oryginalność, innowacyjność oraz wolność działania.
3. Zaufanie wzmacnia zachowania prospołeczne i zachęca do zaangażowania w różne stowarzyszenia. Tym samym, jak twierdzi R. Putnam, wzrost zaufania zwiększa również gęstość sieci międzyludzkich powiązań.
4. Zaufanie wzmacnia więzi jednostki ze wspólnotą (czyli powiązania społeczne wiążące), prowadząc do współpracy, wzajemnej pomocy oraz gotowości do poświęcania się na rzecz innych.

5. Zaufanie wzmacnia również tolerancję i akceptację obcych (czyli powiązania społeczne pomostowe)¹².

Ekonomiczne znaczenie kapitału społecznego wynika z tego, że „pozwała uczestnikom sieci korzystać z zasobów zgromadzonych przez innych jej członków. Jednostka nie jest skazana na korzystanie jedynie z własnego dorobku czy też na „kupowanie” zasobów na rynku, ale ma większe możliwości korzystania z zasobów krewnych, przyjaciół, sąsiadów, znajomych, członków tego samego stowarzyszenia itp.” (Działek 2001, 33). Normą równie ważną jak zaufanie, jest odwzajemnianie, a szczególnie norma uogólnionej wzajemności. Społeczności, w których ta norma jest wyraźnie przestrzegana, charakteryzują się ograniczonym oportunizmem i są nastawione na rozwiązywanie problemów związanych ze zbiorowym działaniem (Putnam, cytowane w Sztopmka i Kucia 2006).

Rozwiązywanie wspomnianych problemów w oparciu o kapitał społeczny, nie będzie skuteczne bez współpracy pomiędzy poszczególnymi aktorami zaangażowanymi w rozwój lokalny. Triglia (2001) podkreśla, że kluczową rolę odgrywa w tym układzie sfera polityczna, która jest odpowiedzialna za pośredniczenie pomiędzy sferą rynkową, a sieciami społecznymi charakterystycznymi dla danej społeczności lokalnej. Autor ten zaznacza, że kluczowe jest pytanie nie tylko o to, jak w danym miejscu funkcjonuje kapitał społeczny, ale również o to, czy polityka wspiera jego przekształcenie w pozytywne zasoby sprzyjające rozwojowi lokalnemu. A przecież, co do zasady, to właśnie władze samorządowe uważa się za ponoszące główną odpowiedzialność za kierowanie rozwojem lokalnym.

Analizując mechanizmy kapitału społecznego w kontekście ich oddziaływania na rozwój gospodarczy zwraca się uwagę, że dla rozwoju gospodarczego, różne typy kapitału będą miały różne konsekwencje. Kapitał wiążący, a więc koncentracja na życiu rodzinnym i sąsiedzkim, może doprowadzić do zablokowania dostępu do informacji z zewnątrz, ograniczenia dopływu zasobów finansowych oraz ograniczenia innowacyjności i przedsiębiorczości. Kapitał pomostowy, a więc otwarte, sięgające dalej powiązania, mogą przyczyniać się do przyspieszenia tempa wzrostu gospodarczego poprzez dostęp do nowych zasobów kapitału - zarówno ekonomicznego, jak i ludzkiego (Działek 2011). Współistnienie obu typów kapitału społecznego, w odpowiednich proporcjach, może przynieść pozytywne konsekwencje dla gospodarki (Działek 2011). Z drugiej strony, część

¹² W tym miejscu warto dodać, że poziom tolerancji jest uważany za jeden z istotnych czynników wpływających na rozwój społeczno-gospodarczy (Florida, cytowane w Gorzelak 2007).

autorów (Woolcock i Narayan 2000) podkreśla, że w przypadku złego funkcjonowania państwa, wiążący kapitał społeczny może przejmować częściowo jego zadania (np. w obszarach, w których państwo nie zapewnia obywatelom dostatecznej opieki). Pomimo uruchomienia zasobów kapitału społecznego, sytuacja taka nie jest korzystna z punktu widzenia rozwoju kraju (Woolcock i Narayan 2000).

Analizując wpływ kapitału społecznego na rozwój lokalny można uwzględnić lokalne różnice wpływające na poziom „wyjściowy” tego kapitału. Różnice te mogą wynikać z uwarunkowań historycznych, etnicznych, religijnych, politycznych i innych. Jednakże punktem bazowym do wspomnianej analizy powinna być „zastana” podaż kapitału społecznego na danym poziomie zagregowanym (Triglia 2001). Warunkiem obrania właściwej ścieżki rozwoju może być ogólna dostępność sieci powiązań społecznych rozciągających się pomiędzy indywidualnymi jednostkami (firmami, pracownikami) a aktorami zbiorowymi, takimi jak grupy interesów czy instytucje publiczne (Triglia 2001). Trigilia (2001) wysuwa również interesujące spostrzeżenia w odniesieniu do kapitału społecznego, jako źródła rozwoju lokalnego, w kontekście oddziaływania procesów globalizacji. W jego opinii, globalizacja oddziałuje w sposób dwojaki na wykorzystanie kapitału społecznego w rozwoju lokalnym. Z jednej strony powoduje łatwość w przenoszeniu działalności i wybieraniu najkorzystniejszych z punktu widzenia przedsiębiorcy lokalizacji, co szkodzi regionom, które nie są w stanie zaoferować odpowiednich zasobów. Z drugiej strony, umożliwia bardziej innowacyjnym i wykorzystującym kapitał społeczny obszarom korzystanie z rozwijającego się rynku. Przyciąganie atrakcyjnych firm i inwestorów do danego regionu może zależeć już nie tylko od proponowanych im zachęt (np. w formie wsparcia lokalizacji inwestycji i innych udogodnień), ale od umiejętności wykorzystania kapitału społecznego w rozwoju pewnego poziomu wiedzy i specjalizacji, co zapewni trwały rozwój obszaru w przyszłości (Triglia 2001). Oznacza to przejście od tradycyjnego do nowoczesnego postrzegania czynników rozwoju lokalnego (tab. 15). Analiza nowoczesnych czynników rozwoju lokalnego pokazuje, że dostosowanie do miejscowej społeczności i wykorzystywanie istniejących tam zasobów wiedzy stanowi o sukcesie tego rozwoju (Domański 2004; Łuczyszyn 2013). Putnam (1993) podkreśla, że znaczenie kapitału społecznego (w postaci lokalnych, oddolnych stowarzyszeń) w rozwoju gospodaczym jest równie istotne jak inwestycje w infrastrukturę i technologie.

Tab. 15. Czynniki rozwoju lokalnego w tradycyjnym i nowoczesnym ujęciu

Czynniki rozwoju	Tradycyjny punkt widzenia	Nowoczesny punkt widzenia
Zatrudnienie	Więcej firm, więcej miejsc pracy	Firmy, które tworzą miejsca pracy wysokiej jakości, dostosowane do miejscowej społeczności
Baza rozwoju	Rozwój istniejących sektorów gospodarki	Budowa nowych instytucji wspomagających działalność gospodarczą
Zalety lokalizacji	Korzyści komparatywne bazujące na aktywach fizycznych	Korzyści komparatywne bazujące na jakości środowiska
Zasoby wiedzy	Wiedza istniejących kadr	Wiedza jako generator rozwoju społeczno-ekonomicznego

Źródło: Łuczyszyn (2013, 117).

Zyski generowane przez kapitał społeczny przejawiają się w trzech sferach: politycznej, ekonomicznej i społecznej. Jak wskazuje Wendt (2007, 32), kapitał społeczny „sprzyja rozwojowi procedur demokratycznych, postawom przedsiębiorczości indywidualnej i premiuje przedsiębiorczość grupową oraz pozwala na szybsze i łatwiejsze rozwiązywanie problemów społecznych”. W wymiarze lokalnym umacnianie się więzi społecznych może przyczynić się do (Gagacka 2003, 326-327):

- „zwiększenia sfery wpływu na decyzje władz (a więc powiększenie obszaru wolności i racjonalnych wyborów społecznych);
- lepszego zaspokajania potrzeb (zwiększają się szanse indywidualne i grupowe);
- rozwoju obszarów słabiej rozwiniętych i zmniejszenia dysproporcji między poszczególnymi społecznościami; następuje awans regionów, z którymi obywatele utożsamiają się i psychicznie identyfikują;
- zbliżenia władzy do obywatela w sensie pełnionej przez nią służebnej roli (np. sprawniejsza obsługa mieszkańców w urzędach);
- kontroli poczynań władzy lokalnej, min. dzięki lepszemu poinformowaniu o lokalnych przedsięwzięciach (co sprzyja tworzeniu wykrystalizowanych poglądów i postaw zarówno wśród obywateli, jak i przedstawicieli lokalnych elit)”.

Kapitał społeczny właściwy dla danej społeczności lokalnej i regionalnej może pełnić kilka funkcji, które wydają się odgrywać ważną rolę z punktu widzenia rozwoju określonego obszaru. Są to funkcje przede wszystkim o charakterze jakościowym. Wspomniane funkcje, w ujęciu modelowym, można określić następująco (Karwińska 2006, 91-92):

- „Kształtowanie i podtrzymywanie normatywnej integracji pomiędzy członkami społeczności. Oznacza to wypracowanie norm określających wzory zachowań „odpowiednich” i „pożądanych”, a także hierarchii wartości członków tej wspólnoty. Dotyczy to bardzo różnych sfer życia, zarówno np. zachowania w miejscach publicznych, jak i sposobu traktowania własności wspólnej czy stylu sprawowania władzy przez lokalne samorzady i wydatkowania przez nie pieniędzy publicznych.
- Kształtowanie i podtrzymywanie „solidarności” grupowej w obrębie wspólnoty, poczucia „MY”, „NASZE” w odniesieniu do innych członków zbiorowości oraz, w pewnym przynajmniej zakresie, w stosunku do użytkowanej wspólnie przestrzeni, urządzeń, wreszcie do przyszłości, kierunków rozwoju, proponowanych zmian.
- Tworzenie warunków odpowiedniego zaspokajania potrzeb; chodzi tu o jakość infrastruktury technicznej i społecznej, odpowiedniego planowania zagospodarowania przestrzeni tak, aby mogła ona służyć różnym grupom i jednostkom, odpowiednie planowanie budżetu, zwłaszcza w związku z koniecznością wykonywania zadań związanych z ochroną zdrowia, oświatą i wychowaniem, zapewnieniem bezpieczeństwa publicznego itd.
- Socjalizacja członków zbiorowości; oznacza tworzenie instytucji różnego rodzaju związanych z rozpowszechnianiem obowiązujących norm i ich podtrzymywaniem. Oznacza także tworzenie warunków, w których zwiększa się prawdopodobieństwo akceptacji norm i wzorów, ich internalizacja.
- Kontrola zachowań, zarówno sformalizowana, jak i nieformalna, jest kolejnym elementem tworzenia wspólnoty. Chodzi tu o wykorzystanie istniejących stowarzyszeń i organizacji, instytucji takich jak kościoły czy szkoły, obok instytucji statutowo powołanych do sprawowania kontroli – policji, sądów, straży pożarnej itp.

- Tworzenie wspólnoty wymaga określonej organizacji przestrzennej, stworzenia dogodnych „miejsc spotkań”, co oznacza zarówno odpowiednią aranżację przestrzeni wspólnej, jak i możliwość wspólnego działania, tworzenie obszarów aktywności wspólnej, poprzez np. odwoływanie się do opinii społecznej w kwestiach dotyczących rozwoju i funkcjonowania regionu, miasta czy dzielnicy, zachęcania do aktywności na rzecz miejsca zamieszkania, wzmacnianie postawy zainteresowania i współuczestniczenia”.

Wytworzenie poczucia tożsamości lokalnej i związków z miejscem zamieszkania opiera się na silnych i intensywnych więziach pomiędzy mieszkańcami. Konsekwencją powstawania takich więzi jest nie tylko większa aktywność jednostkowa, ale także postawy prospołeczne (Gagacka 2003). Umiejętności potrzebne do życia w społeczeństwie obywatelskim zdobywa się poprzez wspólne działania i uczestnictwo w organizacjach. W przypadku Polaków brakuje tej umiejętności a nieliczne przypadki wspólnej organizacji i skutecznego działania dotyczą najczęściej strajków lub protestów (Czapiński i Panek 2015). W kontekście rozwoju lokalnego, szczególną uwagę należy zwrócić na współpracę i kontakt (dialog) na linii władza lokalna – mieszkańcy, co stanowi podstawę demokratycznego ustroju. Niestety, przy okazji planowanych przez władze lokalne przedsięwzięć, opinia mieszkańców nie jest w stanie zmienić przekonania włodarzy o słuszności podjętego przez nich planu działania, a jeżeli decyzja budzi kontrowersje, to jest odraczana do momentu aż opadną społeczne emocje (Płachecki 2005). Podobnie, postawa indywidualistyczna, często promowana w małych, peryferyjnych ośrodkach, nie prowadzi do otwierania się tej społeczności na zewnątrz (Łuczyszyn 2013).

Kapitał społeczny może być wyodrębniony jako jeden z czynników warunkujących rozwój lokalny, gdyż jest on swego rodzaju budulcem utrwalającym i rozwijającym pozostałe czynniki rozwoju. Oddziaływanie kapitału społecznego na pozostałe czynniki rozwoju może odbywać się lokalnie lub być konsekwencją pozytywnego działania kapitału społecznego w obszarach znajdujących się poza badaną społecznością. Rozwój lokalny bazujący na kapitale społecznym (w szczególności na kapitale pomostowym), pod warunkiem sprawnego funkcjonowania państwa, jest rozwojem korzystnym z punktu widzenia zarówno społeczności lokalnej jak i władz samorządowych oraz sektora prywatnego.

3.3. Narzędzia kształtowania kapitału społecznego

Przegląd literatury poruszającej zagadnienie kapitału społecznego nie pokazuje jednoznacznego wykazu narzędzi prowadzących do jego rozwoju. Za Turnerem (1999) można przyjąć, że do analizowania zjawisk i sił prowadzących do rozwoju kapitału społecznego¹³ najlepsze wydaje się podejście, w którym rozpatruje się te zjawiska na trzech oddzielnych poziomach. Poziomy te są następujące: „1. poziom makro-instytucjonalny, na którym populacja organizuje się by sprostać podstawowym i fundamentalnym potrzebom produkcji, reprodukcji, regulacji i koordynacji; 2. poziom – mezo, gdzie jednostki zbiorowe organizują kapitał społeczny, i gdzie jednostki kategoryzacyjne generują społeczne rozróżnienie mające wpływ na to, w jaki sposób są traktowani członkowie danej społeczności; 3. poziom – mikro, gdzie społeczne spotkania w postaci osobistych interakcji (ang. *face-to-face interaction*) odsłaniają się w ramach jednostek zbiorowych i kategoryzacyjnych” (Turner 1999, 95). W zbliżony sposób, czynniki powstawania kapitału społecznego przedstawia Theiss (2007) wskazując na poziom kraju, poziom regionu i poziom indywidualny (nazwany „samorzutnym”). Powyższy podział na trzy wymiary i jednocześnie poziomy kształtowania kapitału wprowadza jasną strukturę i włącza narzędzia tworzenia kapitału społecznego w ramy życia społecznego, dlatego w niniejszym podrozdziale narzędzia tworzenia kapitału społecznego zostały omówione z tej właśnie perspektywy.

Generowanie kapitału społecznego przez państwo opiera się przede wszystkim na jego roli prawodawczej. „Kreacja zaufania pomiędzy członkami danego społeczeństwa, które pozwala na ich wzajemną współpracę, jest możliwa w sytuacji zminimalizowanej niepewności w życiu społecznym i gospodarczym. Niepewność ta jest redukowana tylko wtedy, gdy obowiązuje system prawny” (Gajowiak 2012, 46). System prawny powinien gwarantować przestrzeganie praw własności a także zapewniać wolność osobistą i gospodarczą. Państwo jest także odpowiedzialne za bezpieczeństwo swoich obywateli, bez którego wolność nie może być realizowana (Gajowiak 2012).

Do kolejnych cech państwa, które przyczyniają się do powstawania kapitału społecznego, można zaliczyć (Theiss 2007, 108-110):

¹³ Turner (1999, 95) definiuje kapitał społeczny jako „siły, które zwiększają potencjał rozwoju ekonomicznego w danej społeczności poprzez tworzenie i podtrzymywanie społecznych relacji i wzorów społecznej organizacji”.

- „demokratyczny ustrój kraju (np. prawnoustrojowe narzędzie oddziaływania na kooperację jakim jest instytucja konsultacji społecznych czy referendum);
- realizowanie zasady pomocniczości¹⁴ czyli decentralizacja działań publicznych;
- model terytorialnego ustroju państwa, przede wszystkim gminy, który powinien kształtować praworządność, samorządność i pluralizm poprzez decentralizację, deetatyzację i demokratyzację;
- system gospodarczy i ekonomiczne warunki życia społeczeństwa”¹⁵.

Poza cechami związanymi z ustrojem państwa i systemem gospodarczym, duże znaczenie w tworzeniu kapitału społecznego odgrywa obrany kierunek polityki społecznej. Kierunki prowadzenia tej polityki, nastawione na tworzenie kapitału społecznego, zostały wskazane chociażby przez postanowienia *Saguaro Seminar*¹⁶ i są to (Putnam 2020)

- edukacja (szczególnie edukacja obywatelska w szkołach i propagowanie wolontariatu);
- praca (gospodarka społeczna i elastyczne formy zatrudnienia);
- urbanistyka i planowanie przestrzenne (tworzenie przestrzeni publicznej, ogólnodostępnych miejsc spotkań, ułatwienie ruchu pieszego);
- wiara (zaangażowanie ludzi we wspólnoty duchowe);
- technologia (wspieranie takich form komunikacji elektronicznej i rozrywki, które wspierają wspólnotę);
- sztuka (zwiększenie udziału obywateli w działaniach kulturalnych);
- polityka (zachęcanie obywateli do bardziej aktywnej partycypacji politycznej).

Powyższe zadania państwa w zakresie tworzenia kapitału społecznego mogą być realizowane za pomocą odpowiednich programów i działań bezpośrednich. Przykładem programu działania obowiązującego w Polsce może być *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020* przyjęta Uchwałą nr 61 Rady Ministrów w dniu 26 marca 2013 roku (*Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020* 2013). W ramach pozostałych działań, państwo powinno identyfikować i wykorzystywać istniejący kapitał społeczny przy tworzeniu planów związanych z polityką społeczną. Równie ważne jest przewidywanie

¹⁴ Zasada pomocniczości polega na „przyznaniu pewnej niezależności władzom niższej instancji wobec władz wyższego szczebla, w szczególności władzom lokalnym wobec władz centralnych” (*Zasada pomocniczości*. 2019).

¹⁵ Wzajemna zależność pomiędzy skalą współpracy (kulturą współdziałania) a standardem życia jest określana jako „problem endogeniczności kapitału społecznego”.

¹⁶ „Saguaro Seminar: Civic Engagement In America” jest inicjatywą utworzoną przez Roberta D. Putnama, skupioną na badaniu kapitału społecznego i zaangażowania społecznego. Seminarium trwało w latach 1995-2000, skupiało 30 badaczy i praktyków z różnych ośrodków w USA i doprowadziło do powstania raportu pt. „Better Together”, który prezentuje strategię rozwoju kapitału społecznego w tym kraju.

ewentualnych skutków oddziaływania polityki społecznej na już istniejący kapitał społeczny. Zdaniem Theiss (2007) programy polityki społecznej, których celem jest budowa kapitału społecznego powinny zwierać szereg różnorodnych działań ukierunkowanych na budowę kapitału społecznego „od podstaw” lub uruchamiając jego nieaktywne, ukryte postaci. Państwo dysponuje bogatym zestawem instrumentów budowy kapitału społecznego. Są to instrumenty o charakterze prawnym, ekonomicznym, kadrowym i informacyjnym, jak również instrumenty związane z kształtowaniem przestrzeni. Jednym z aspektów kształtowania przestrzeni na potrzeby tworzenia kapitału społecznego, może być podnoszony przez Svendsen (2010) problem udostępniania i zagospodarowywania miejsc spotkań publicznych. Takimi miejscami mogą być multifunkcyjne centra skupiające w jednym budynku różnego typu sklepy i usługi oraz ośrodki kultury, rekreacji i sportu, jak również udogodnienia dla stowarzyszeń czy innych organizacji lokalnych. Obecność obiektów wpisujących się chociażby częściowo w taką ideę można zaobserwować min. w Gdyni (Gdynia Infobox) czy w Gdańsku (Centrum Handlowe Manhattan, gdzie oprócz sklepów i usług działają szkoła artystyczna i językowa, centrum rekreacyjne i Wojewódzka Miejska Biblioteka Publiczna).

Na poziomie regionu, narzędzia kształtowania kapitału społecznego, poza tymi właściwymi dla poziomu kraju, przyjmują charakter dużo bardziej lokalny. Są one w pierwszej kolejności związane z cechami szczególnymi danego regionu, wynikającymi z uwarunkowań kulturowych, społecznych i politycznych będących efektem losów historycznych. Lokalna tradycja warunkuje w ten sposób występowanie kooperatywnych zachowań lub ich brak. Zachowania te, traktowane jako przyjęta norma, można rozpatrywać zarówno jako już istniejące zasoby kapitału społecznego, jak również jako czynnik ich tworzenia - pomnażania (Theiss 2007). Przyjmuje się, że w Polsce, zróżnicowanie przestrzenne kapitału społecznego pokrywa się z podziałem naszego kraju na obszary dawnych zaborów oraz Ziemie Zachodnie i Północne (Działek 2008). Literatura przedmiotu jest bogata w opracowania analizujące związki i zależności pomiędzy zróżnicowaniem poziomu kapitału społecznego we współczesnej Polsce a dawnym podziałem historycznym, czy to w okresie zaborów, czy też później po odzyskaniu niepodległości oraz po II Wojnie Światowej (por. Bartkowski 2003; Herbst 2007).

W związku z już istniejącym, obszernym opracowaniem tego zagadnienia w literaturze naukowej, w niniejszej rozprawie zagadnienie to nie zostało poddane szerokiej analizie. Ograniczone zostanie jedynie do ziem znajdujących się obecnie w obrębie województw: warmińsko-mazurskiego (zabór pruski), podlaskiego, lubelskiego,

świętokrzyskiego (zabór rosyjski) i podkarpackiego (zabór austriacki). Zaufanie stanowi fundament dla powstawania kapitału społecznego. Sztompka (2007) wskazuje dwa najważniejsze kierunki tego zaufania: wertykalne na linii państwo - obywatel i horyzontalne na linii obywatel - inni obywatele. Powyższy podział został przyjęty jako podstawa do dalszej analizy. W odniesieniu do relacji państwo - obywatel uwzględnione zostały następujące cechy ustroju poszczególnych zaborów: wymiar wolności osobistej i gospodarczej; warunki ekonomicznego życia społecznego; rola samorządu lokalnego i charakter współpracy z instytucjami władzy; edukacja. W odniesieniu do relacji na linii obywatel - inni obywatele analiza koncentruje się na aktywności obywatelskiej i stowarzyszeniowej oraz aktywności podejmowanej w czasie wolnym (w tym aktywności kulturalnej). Ponadto, podane zostały inne, uzupełniające cechy regionów historycznych. Wskazany powyżej zakres informacji został zaczerpnięty z obszernej pracy Bartkowskiego (2003) oraz z opracowań Archemczyka (1992; 2011). Informacje te przedstawiono w formie zestawienia tabelarycznego (tab. 16).

W wymiarze regionalnym, na powstawanie i podtrzymywanie kapitału społecznego, istotny wpływ ma także wynikająca z tradycji regionu, obecność podstawowych struktur i instytucji społecznych (Theiss 2007). Do rozwoju kapitału społecznego, na przykład w oparciu o sieć stowarzyszeń obywatelskich, konieczne jest występowanie szeregu czynników, w tym: „zaufania do przedstawicieli innych grup i do działania poprzez instytucje reprezentacji politycznej, wytworzenie sfery publicznej, możliwość komunikacji w działaniu zbiorowym, powstanie wydłużonego horyzontu czasowego jako przesłanki we wspólnym działaniu, wyrobienie poczucia sprawczości wobec otoczenia i włączenie lokalnych instytucji w indywidualne strategie działań” (Theiss 2007, 111-113).

W tym miejscu należy dodać, że poziom kapitału społecznego różnych jednostek terytorialnych Polski był analizowany przez wielu badaczy w różnych dyscyplinach, w tym: geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej, ekonomii i finansów i nauk socjologicznych (por. Markowska-Przybyła 2017; Herbst 2007; Wendt 2007). Poszczególni badacze przyjmują za punkt wyjścia w swoich rozważaniach różne koncepcje kapitału społecznego i badają różne jego wymiary za pomocą różnych wskaźników. Dokładne określenie aktualnego poziomu kapitału społecznego Polski Wschodniej nie jest celem niniejszej rozprawy, a gdyby był, to stanowiłby zapewne cel podstawowy, gdyż nakład pracy i zakres danych niezbędnych do przygotowania takiego opracowania wymagałby oddzielnej rozprawy. Z kolei jedynie ogólne określenie tego poziomu, przy

użyciu np. jednego lub dwóch mierników, nie stanowiłoby odpowiedniej wartości naukowej. Przytoczenie charakterystyki kapitału społecznego poszczególnych województw badanego regionu pochodzące z różnych opracowań naukowych nie mogą być ze sobą wprost porównywane, gdyż posługują się odmiennymi miernikami tego kapitału. W związku z powyższym, w celu przedstawienia ujednoliconego pod względem mierników poziomu kapitału społecznego w województwach Polski Wschodniej wykorzystano opracowanie Działka (2008).

Tab. 16. Kapitał społeczny Polski Wschodniej w ujęciu historycznym

Województwa Polski Wschodniej	Region historyczny (zabór)	Relacja państwo-obywatel	Relacja obywatel-inni obywatele	Inne cechy regionu	Współczesne cechy kapitału społecznego danego regionu
(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)
podkarpackie	Galicja (austriacki)	<p>Zapewnienie swobód kulturalnych i politycznych, język polski dopuszczany w szkolnictwie, administracji i przemyśle. Możliwość awansu i kariery Polaków w strukturach administracyjnych. Swoboda działania partii politycznych i stowarzyszeń. Duża rola autonomii gminnej w rozwoju społeczności lokalnych. Duża autonomia gmin, często także sądowa. Gmina jako wspólnota społeczna, moralna, ekonomiczna i polityczna. Istnienie własności gminnej i duże jej znaczenie.</p> <p>Niski poziom wykształcenia mieszkańców, pomimo rozbudowanego szkolnictwa wiejskiego i stowarzyszeń oświatowych.</p>	<p>Napięcia i izolacja międzygrupowa. Znacząca rola kultury i stowarzyszeń kulturalnych w rozwoju świadomości narodowej, autentyczny samorząd i trwałość wiejskich i małomiasteczkowych wspólnot lokalnych. Silny ruch ludowy. Ruchy społeczne i stowarzyszenia głównie o charakterze politycznym opierały się na antagonizmach i nieufności między klasami. Znaczne i ostre przedziały między miastem a wsią, izolacjonizm poszczególnych grup, np. postawa paternalistyczna wyższych warstw w stosunku do grup niżej sytuowanych.</p> <p>Duże znaczenie kultury, rozwój świadomości narodowej min. w oparciu o realizowane masowo</p>	<p>Niski poziom rozwoju ekonomiczno-społecznego.</p> <p>Niewiele przemysłu, urbanizacja i rozwój gospodarczy przebiegały bardzo wolno.</p>	<p>Podkarpackie: wysoki kapitał społeczny; cechy szczególne kapitału społecznego: wysoka pozycja pod względem liczby przyjaciół i zaufania społecznego, średnia pozycja pod względem członkostwa w stowarzyszeniach, niska pozycja pod względem liczby stowarzyszeń.</p>

			wycieczki do Krakowa oraz huczne, bogate w wrażenia wizualne obchody rocznic narodowych.		
świętokrzyskie, lubelskie, podlaskie	Królestwo Kongresowe (rosyjski)	<p>Dominacja aparatu państwowego Rosji, system kontroli i bezwzględnych represji obywateli. Nadzór policyjny obywateli, zastraszanie polskich organizacji. Szkoła i administracja rosyjskie, niski stan oświaty, szczególnie na wsi, ale silne struktury kształcenia półkonspiracyjnego ograniczonego jednak głównie do nauki czytania i pisania. Brak polskiej szkoły wyższej. Utrudnienia ze strony władzy w tworzeniu czytelni (księgarń) lub bibliotek. Prawo jako narzędzie przemocy. Powszechna korupcja i przekupstwo. Słabo rozwinięta legalna partycypacja polityczna. Samorząd wiejski podporządkowany panu, spełniający rolę organu pomocniczego zaborcy. Duże rozmiary gmin. Powszechna bierność obywateli wobec samorządu wiejskiego, którym często kierowali nawet analfabeci.</p>	<p>Brak znaczących form uczestnictwa politycznego i stowarzyszeniowego. Formowanie się warstwy robotniczej. Brak polskiej klasy średniej, dyskryminacja zawodów miejskich i handlu. Brak możliwości tworzenia stowarzyszeń do 1905 r., zakaz stowarzyszeń religijnych, czy stowarzyszeń ekonomicznych. Tajna działalność stowarzyszeniowa, również w przypadku sklepików robotniczych czy spółdzielni spożywców. Założenie każdego stowarzyszenia musiało zostać zatwierdzone przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu. Inicjatywy kulturalne były organizowane pod egidą innych stowarzyszeń np. towarzystw dobroczynnych. Dozwolone były</p>	<p>Semi-feudalne stosunki agrarne, pełne napięć. Niska pozycja Kościoła, represje wobec księży. Duże dysproporcje pomiędzy poszczególnymi częściami Królestwa, zarówno jeśli chodzi o rozwój przemysłowy jak i rozwój rolnictwa np. półfeudalne Podlasie, nieuprzemysłowiona Lubelszczyzna. Zapóźnienie rozwoju infrastruktury komunalnej i sieci komunikacyjnej.</p>	<p>Świętokrzyskie: niski kapitał społeczny; cechy szczególne kapitału społecznego: średnia pozycja pod względem liczby przyjaciół, wysoka pozycja pod względem zaufania społecznego, niska pozycja pod względem członkostwa w stowarzyszeniach i liczby stowarzyszeń. Lubelskie: średni kapitał społeczny; cechy szczególne kapitału społecznego: wysoka pozycja pod względem liczby przyjaciół, średnia pozycja pod względem zaufania społecznego, członkostwa w stowarzyszeniach i liczby stowarzyszeń. Podlaskie: średni kapitał społeczny; cechy szczególne kapitału społecznego: średnia pozycja pod względem liczby przyjaciół, zaufania społecznego i liczby stowarzyszeń, niska pozycja pod względem członkostwa w stowarzyszeniach.</p>

			<p>np. straże pożarne, organizacje hobbystyczne lub rzemieślnicze, które często, z powodu braku innych legalnych organizacji, skupiały w swoich szeregach najważniejsze osobistości w danej miejscowości (np. księdza, lekarza, adwokata, itp.).</p> <p>Działalność obywatelska mogła mieć jedynie lokalny charakter, brak możliwości tworzenia większych struktur koordynujących działania w kilku lokalizacjach.</p>		
<p>warzyńsko-mazurskie</p>	<p>Prusy Wschodnie (pruski)</p>	<p>Kontrole i posunięcia prawne pruskich urzędników wobec polskich stowarzyszeń. Nacisk aparatu administracyjnego, germanizacja poprzez działania świadome i nieświadome pracowników administracji państwowej jak również przez kupców czy rolników i robotników niemieckich. Silny nacisk na naukę języka niemieckiego w szkołach. Na burmistrzów wybierano</p>	<p>Powstają stowarzyszenia o charakterze politycznym lub skupiające określone warstwy społeczne walczące o swoje przywileje (np. Klub Demokratyczny, Klub Konstytucyjny, Stowarzyszenie Robotników). Obszary działalności prowadzone przez księży i biskupów katolickich (np. szkolnictwo) zostają ograniczone i</p>	<p>Wpływ pruskich regulacji rolnych na korzystne stosunki pomiędzy silnym ekonomicznie ziemiaństwem a pełnorolnym chłopstwem. Rozwój infrastruktury drogowej i wodnej (kanały i szlaki wodne), rozwój sieci kolejowej. Pojawienie się przemysłu</p>	<p>Warmińsko-mazurskie: średni kapitał społeczny; cechy szczególne kapitału społecznego: wysoka pozycja pod względem zaufania społecznego i liczby stowarzyszeń, niska pozycja pod względem liczby przyjaciół i członkostwa w stowarzyszeniach.</p>

		<p>często te same osoby a ich rządy trwały nawet do 30 lat. Wybory parlamentarne wprowadzone w Prusach Wschodnich przyczyniały się do aktywności społecznej i wysuwania różnych postulatów. Liczne pielgrzymki do Gierzwałdu przyczyniały się do wymiany poglądów pomiędzy Polakami pochodzącymi z różnych zaborów.</p>	<p>przekazane w ręce księży ewangelickich. Dużą rolę odgrywała polska prasa, w której zamieszczano informacje o sytuacji w pozostałych zaborach jak również drobne ogłoszenia. Czytelnictwo polskie (biblioteki, czytelnie ludowe) szerzono min. dzięki wsparciu Gazety Olsztyńskiej, która patronowała także powstawaniu katolickich stowarzyszeń robotniczych i ludowych.</p>	rolnego.	
--	--	---	---	----------	--

Źródło: Opracowanie własne na podstawie kolumny (c), (d), (e): Archemczyk S. Historia Warmii i Mazur Tom. II 1772-2010, Olsztyn 2011, Archemczyk S., Historia Warmii i Mazur. Od pradziejów do 1945 roku, Olsztyn 1992, Bartkowski J., Tradycja i Polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne. Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Akademickie "Żak", Warszawa, 2003; kolumna (f): Działek J, Geografia kapitału społecznego. Regionalne zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego w Polsce, w: Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów. Szczepański M.S., Bierwaczonek K., Nawrocki T. red. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008, s. 127-143

W Polsce, zróżnicowanie kapitału społecznego wynikające z uwarunkowań będących efektem zaborów zostało dodatkowo spotęgowane poprzez postępujące w latach 80. XX wieku przemiany ustrojowe (Grabowska-Powaga 2019). Lokalna aktywność zbiorowa jest stymulowana, jeżeli następuje otwarcie lokalnych środowisk na stosunki i procesy zachodzące w innych grupach, wzrost instytucjonalizacji życia społecznego, podniesienie ogólnego poziomu wykształcenia i ogólnej wiedzy społeczno-politycznej, ogólny rozwój cywilizacyjny (Karwińska 2008). Co ciekawe, w tym ostatnim przypadku, występowanie licznych enklaw niedorozwoju czy ubóstwa w skali Polski lokalnej może stymulować wzmoczoną przedsiębiorczość i inicjatywy wśród tej społeczności (Karwińska 2008). Kluczowe znaczenie dla rozwoju kapitału społecznego na poziomie regionu, odgrywają również różnego typu organizacje społeczne, których obecność na danym terenie jest silnie zakorzeniona. Są to np. Ochotnicza Straż Pożarna, bractwo kurkowe, czy też kościół. Rola kościoła w tworzeniu kapitału społecznego opiera się między innymi na działalności organizacji parafialnych i organizowanych przez nie pielgrzymkach, odpustach, procesjach czy akcjach dobroczynnych (Matysiak 2005). Aktywność w związkach wyznaniowych, nie tylko przyczynia się do budowania kapitału społecznego w oparciu o wspólnotę, ale jest także podstawą do dalszej aktywności¹⁷ - osoby praktykujące częściej niż niepraktykujące działają w organizacjach społecznych, na rzecz swojej społeczności lokalnej, a także większy jest ich udział w wyborach (Kwiatkowski 2005). Pośród ogółu osób należących do jakichkolwiek organizacji społecznych i aktywnie w nich działających, zdecydowanie dominują członkowie organizacji religijnych (Czapiński i Panek 2015). Ponadto silna sieć znajomych wywodzących się z grupy kościelnej sprawia, że zwiększa się chęć uczęszczania do kościoła, również z przyczyn społecznych, czy z chęci poprawy sytuacji sąsiedzkiej (Lewis, MacGregor i Putnam 2013). O znaczeniu kościoła w budowaniu kapitału społecznego świadczyć może rola jaką odegrały instytucje kościelne i księża katoliccy w przetrwaniu tożsamości narodowej i w spajaniu społeczeństwa polskiego na przestrzeni wieków, szczególnie w okresie zaborów, co zostało wskazane wcześniej.

Pomiędzy wymiarem regionalnym a indywidualnym kształtowania kapitału społecznego, znajduje się poziom mikrospołeczny - oparty na lokalnej aktywności zbiorowej wynikającej z relacji pokrewieństwa, sąsiedztwa, współpracy zawodowej

¹⁷ Zagadnieniem powiązanim z rolą religijności w tworzeniu kapitału społecznego jest pojęcie religijnego kapitału społecznego (Sadłoń 2014).

oraz związanej ze wspólnymi zainteresowaniami a także więzi przyjacielskich (Karwińska 2008). Relacje zachodzące w tym wymiarze wynikają z konieczności zaspokajania potrzeb psychicznych i społecznych (Karwińska 2008). W tym zakresie, kapitał społeczny pozostaje dobrem indywidualnym i dopiero „wejście” jednostek w lokalne struktury społeczne, obranie motywu działania nastawionego na dobro ogółu, może sprawić, że kapitał ten przyjmie wymiar publiczny. Odrębnym problemem jest intencjonalne inwestowanie w posiadany kapitał społeczny, czyli kalkulowanie opłacalności poszerzania tego kapitału z uwzględnieniem przewidywanej długości czerpania z niego korzyści (Theiss 2007).

Wskazując konkretne ośrodki powstawania kapitału społecznego jako te najistotniejsze można wymienić rodzinę, szkołę i inne instytucje edukacyjne, miejsce pracy, stowarzyszenie, kościół, środowisko lokalne oraz grupy rówieśnicze (Theiss 2007; Karwińska 2013). Wszystkie te „miejsca” łączy najczęściej pewien kontekst kulturowy. Karwińska (2013) wskazuje na znaczenie, jakie w tworzeniu kapitału społecznego może odgrywać wielokulturowość, która często uwalnia kreatywność, daje impuls do dialogu i wyjścia poza własne podstawowe wartości kulturowe. Zdaniem tej autorki miejsca z natury wielokulturowe są bardziej podatne na powstawanie synergii w działaniach zbiorowych. Przykładem takich miejsc są między innymi pogranicza. Aspekt kulturowy kapitału społecznego wykracza poza samą przynależność kulturową (ideały, wzory i normy). Sprowadza się także do aktywności kulturalnej, czyli poziomu i zakresu uczestnictwa w kulturze. W kręgach kulturowych wielu narodowości szczególnym miejscem sprzyjającym powstawaniu kapitału społecznego może być rynek (rozumiany jako bazar czy targ). Herbst (2013) uważa, że rynek jest miejscem socjalizacji, naturalnym systemem integracji społecznej, tworzy struktury i role, narzuca współpracę i przestrzeganie reguł. Powołując się na Fresno i Koops (Herbst 2013), wskazuje się, że tego typu miejsca pełnią funkcje socjalizacyjne, ułatwiają nawiązywanie kontaktów, budują relacje między ludźmi i tworzą swoista atmosferę sprzyjającą relacjom międzygeneracyjnym i międzykulturowym.

4.0. Imprezy masowe jako zjawisko społeczne we współczesnej przestrzeni geograficznej

4.1. Istota imprez masowych

Na charakterystykę imprez masowych składa się wiele elementów o bardzo różnorodnym podłożu, dlatego ich dogłębne opisanie wymaga od badacza sięgnięcia po wiedzę

z zakresu wielu dziedzin. Charakter imprez masowych może być bardzo różnorodny - od wydarzeń artystycznych po sportowe i polityczne. Organizację imprez masowych w polskim prawie reguluje *Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009), ponadto do prawidłowej ich realizacji niezbędna jest wiedza z zakresu zarządzania, logistyki, jak również wiedza dotycząca specjalistycznej dziedziny, z jaką dana impreza jest związana.

Omawianie zagadnienia imprez masowych należy rozpocząć od zdefiniowania pojęcia impreza. *Słownik Języka Polskiego* (2006) podaje, że jest to koncert, zawody sportowe itp. organizowane w celach rozrywkowych, w potocznym rozumieniu jest to zabawa lub spotkanie towarzyskie. Z kolei przymiotnik „masowy” oznacza przeznaczenie dla szerokiego ogółu, dla mas ludzkich. Impreza masowa to zatem koncert, zawody sportowe lub inne wydarzenie organizowane dla szerokiej publiczności.

Artykuł 3 *Ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009) podaje definicję imprez masowych w rozumieniu ustawy, a więc w ujęciu bardziej szczegółowym, koniecznym dla określenia potrzeb bezpieczeństwa wymaganych przy realizacji tego typu przedsięwzięć. Zgodnie z zapisem ustawy imprezą masową może być: impreza o charakterze artystyczno-rozrywkowym oraz masowa impreza sportowa (mającą na celu współzawodnictwo sportowe lub popularyzowanie kultury fizycznej), w tym mecz piłki nożnej. *Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009) definiuje także szczególny typ imprezy, jakim jest impreza masowa podwyższonego ryzyka, a więc taka, w czasie której zgodnie z informacją o przewidywanych zagrożeniach lub dotychczasowymi doświadczeniami dotyczącymi zachowania osób uczestniczących, istnieje obawa wystąpienia aktów przemocy lub agresji.

Ustawa wskazuje ściśle wartości co do minimalnej liczby uczestników imprez masowych, a także określa możliwe miejsca (tereny, obiekty) organizowania imprez. Informacje te zostały przedstawione w tabeli 17. W przypadku imprez masowych zakwalifikowanych jako te o podwyższonym ryzyku, minimalna liczba osób jest znacznie niższa, niż w przypadku pozostałych imprez. W przypadku meczu piłki nożnej liczba ta wynosi 200 osób. Tak znaczne ograniczenia są podyktowane kwestiami bezpieczeństwa i zapewnienia porządku w trakcie realizacji tego typu imprez.

Tab. 17. Charakterystyka imprez masowych

	Typ imprezy masowej			
	impreza artystyczno-rozrywkowa	impreza sportowa	mecz piłki nożnej	impreza masowa podwyższonego ryzyka ¹⁸
	Możliwa liczba miejsc¹⁹ (nie mniej niż) w tys.			
Miejsce organizacji				
stadion	1,0	1,0	1,0	0,3
inny obiekt nie będący budynkiem	1,0	1,0	-	0,3
teren umożliwiający przeprowadzenie imprezy	1,0	1,0	-	0,3
hala sportowa	0,5	0,3	-	0,2
budynek umożliwiający przeprowadzenie imprezy	0,5	0,3	-	0,2
inny obiekt sportowy ²⁰	-	-	1,0	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009).

Warto zaznaczyć, że omawiana ustawa precyzuje jakie imprezy nie wchodzą w zakres imprez masowych w jej rozumieniu. I tak, imprezami masowymi nie są imprezy organizowane w teatrach, operach, operetkach, filharmoniach, kinach, muzeach, bibliotekach, domach kultury i galeriach sztuki lub innych podobnych

¹⁸ Pod pojęciem imprezy masowej podwyższonego ryzyka należy rozumieć „imprezę masową, w czasie której, zgodnie z informacją o przewidywanych zagrożeniach lub dotychczasowymi doświadczeniami dotyczącymi zachowania osób uczestniczących, istnieje obawa wystąpienia aktów przemocy lub agresji” (*Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych* 2009).

¹⁹ liczba udostępnionych przez organizatora miejsc dla osób, ustalona zgodnie z przepisami prawa budowlanego oraz przepisami dotyczącymi ochrony przeciwpożarowej

²⁰ *Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009) nie definiuje pojęcia „innego obiektu sportowego”.

obiektach; organizowane w szkołach i placówkach oświatowych przez zarządzających tymi szkołami i placówkami; organizowane w ramach współzawodnictwa sportowego dzieci i młodzieży; sportowe organizowane dla sportowców niepełnosprawnych; sportu powszechnego o charakterze rekreacji ruchowej, ogólnodostępnym i nieodpłatnym, organizowane na terenie otwartym. Ponadto imprezami masowymi nie są imprezy zamknięte organizowane przez pracodawców dla ich pracowników, jeżeli rodzaj imprezy odpowiada przeznaczeniu obiektu lub terenu, gdzie ma się ona odbyć. Artykuł 3 *Ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009) precyzuje także pojęcie czasu trwania imprezy masowej i wyznacza go jako okres od chwili udostępnienia obiektu lub terenu uczestnikom imprezy masowej do chwili opuszczenia przez nich tego obiektu lub terenu.

Należy zwrócić uwagę za Kąkolem (2012), że w rozumieniu tejże ustawy, o „masowości” imprez decyduje miejsce ich przeprowadzania oraz liczba miejsc jaką udostępnia organizator, a nie faktyczna liczba uczestników. Suski (2007) podkreśla, że ustawodawca określając jakie imprezy nie są imprezami masowymi (np. te organizowane w teatrach, operach, filharmoniach) wyklucza je spod obowiązku ustawy, jednak „imprezy te są masowe *sensu largo*” (Suski 2007, 250). Na potrzeby niniejszej rozprawy bardziej odpowiednia od „zawężonej” definicji wynikającej z *Ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009) będzie taka definicja, w której „masowość” rozumiemy jako szeroki i łatwy dostęp do imprezy, niezależnie od liczby uczestników i miejsca jej realizacji.

Jak wspomniano we wstępie do niniejszej rozprawy, polskojęzyczna literatura naukowa nie poświęca zbyt wiele miejsca zagadnieniu imprez masowych, natomiast w literaturze anglojęzycznej zagadnienie imprez - czyli *events*, a w szczególności imprez masowych (*public events*) jest szeroko poruszane w kontekście wielu dziedzin nauki. Polscy badacze poruszający zagadnienie imprez masowych w kontekście turystyki, jak Mikos von Rohrscheidt (2008) piszą o turystyce eventowej (nie dokonując tłumaczenia), Buczkowska (2008) wymienia turystykę imprez i wydarzeń kulturalnych jako odpowiednik anglojęzycznego terminu *event tourism*, z kolei Mika (2007) definiuje pojęcie *event* w kontekście turystyki festiwalowej, jako wszelkie zaplanowane wydarzenia jednorazowe lub okresowe, które przyciągają osoby z zewnątrz i stają się motywem podróży.

W literaturze anglojęzycznej zagadnienie eventów jest szeroko badane, dlatego można z niej zaczerpnąć wiele definicji. Tabela 18 przedstawia próbę ich usystematyzowania wraz z tłumaczeniem.

Tab. 18. Charakterystyka podstawowych pojęć z zakresu *public event*

Źródło definicji i rok publikacji	Pojęcie (w języku angielskim)	Charakterystyka pojęcia	Pojęcie (w języku polskim)
Getz (1997)	<i>Event</i>	- wydarzenie okresowe, - zaplanowane lub nie, - posiada określony czas trwania, - jest przemijające i unikatowe	Impreza
McCartney (2010)		- zgromadzenie ludzi, - publiczne lub prywatne, - świętowanie, rytuał lub uroczystość	
Mika (2007)		- wydarzenie zaplanowane, - jednorazowe lub okresowe - przyciąga osoby z zewnątrz	
McCartney (2010)	<i>Special event</i>	-odnosi się do wydarzeń szczególnych, o wyjątkowej tematyce, -element nowości i znaczącej pozycji w kalendarzu imprez, -przyciąga szczególną uwagę mediów oraz wsparcie rządowe i sponsorów	Specjalna impreza masowa
Getz (1997)		- wydarzenie wyjątkowe, autentyczne, związane z tradycją danego miejsca	
Koh i Jackson (2006)		- wydarzenie zaplanowane tak, by zapewnić obopólną satysfakcję organizatorom i uczestnikom	
Allen i in. (cytowane w Koh, Jackson 2006)	<i>Mega-event</i>	- wydarzenie wyjątkowe, autentyczne, związane z tradycją danego miejsca - ogromnej skali wydarzenie, które oddziałuje na gospodarkę i znajduje oddźwięk w globalnych mediach	Mega-impreza masowa
Allen i in. (cytowane w Koh, Jackson 2006)	<i>Major event</i>	- może przyciągnąć zainteresowanie mediów i znaczącą liczbę odwiedzających,	Duża / ważna impreza

		- może przynieść korzyści gospodarcze	masowa
Allen i in. (cytowane w Koh, Jackson 2006)	<i>Hallmark event</i>	- wydarzenie silnie identyfikowane z danym miejscem, - synonim danego miejsca, - szeroko rozpoznawalne i znane	Markowa impreza masowa
Mika (2007)		- znak lub symbol regionu, miasta, miejsca lub organizacji, - reprezentacja wartości i dziedzictwa społeczności lokalnej, - wysoki poziom organizacyjny, - autentyczność	

Źródło: opracowanie własne.

W literaturze polsko- i anglojęzycznej poddanej analizie brak jest, z punktu widzenia autora, wyczerpującej definicji imprezy masowej, dlatego na potrzeby niniejszej rozprawy przyjmuje się następującą definicję: imprezy masowe są wydarzeniami szeroko dostępnymi, szczegółowo zaplanowanymi, o określonym czasie trwania, które zaspokajają specyficzne potrzeby organizatorów, widzów i uczestników a ich powodzenie zależy od efektywnego współgrania czasu, miejsca, organizacji i ludzi. Jest to definicja *sensu largo*, umożliwiająca ujęcie we wspólne ramy wielu imprez o różnym charakterze.

Podstawowa typologia imprez masowych obejmuje (Getz 1997; McCartney 2010):

- Imprezy sportowe: współzawodnictwo zawodowe i amatorskie; które charakteryzuje wysoki poziom zaangażowania interesariuszy (uczestników, widzów, sponsorów, mediów, władz);
- Imprezy kulturalne i związane ze sztuką: koncerty, wystawy, festiwale, ceremonie, karnawały, parady, inscenizacje historyczne, obchody religijne; które mogą być organizowane w różnorodnej scenerii (sale koncertowe, rynki i place, kościoły, etc.);
- Imprezy polityczne i państwowe: inauguracje, zaprzysiężenia, koronacje, wizyty ważnych osobistości, konwencje, pogrzeby; organizowane najczęściej przez władze państwowe i lokalne;

- Imprezy o charakterze biznesowym i handlowym (MICE)²¹: targi, jarmarki, wyprzedaże, pokazy branżowe dla konsumentów, wystawy, spotkania i konferencje, promocje, pozyskiwanie sponsorów;
- Imprezy rekreacyjne: zabawy i gry sportowe.

Podział imprez masowych może opierać się na szeregu kryteriów, z których najważniejsze to: miejsce i przestrzeń realizacji, omawiany w dalszej części rozdziału zasięg imprezy, czas trwania, cykliczność, zakres treści, cel oraz forma organizacji. Spośród wymienionych powyżej typów imprez, na szczególną uwagę zasługują imprezy o charakterze kulturalnym, w szczególności festiwale, jarmarki i targi produktów regionalnych oraz imprezy upamiętniające wydarzenia historyczne.

Słownik Języka Polskiego (2006) wyjaśnia pojęcie „festiwal” jako imprezę artystyczną, często cykliczną, połączoną z konkursem, natomiast Getz (1997) podaje, że festiwale są publiczną formą celebracji skupionej wokół pewnego tematu, którego odzwierciedlenie często znajdujemy w nazwie imprezy (itp. Festiwal Szekspirowski). Wśród festiwali najciekawsze są te, które odwołują się do tradycji i tożsamości społeczności lokalnej i są poświęcone ludowym przekazom artystycznym (tańce, przyśpiewki, poezja, itp.), jednakże równie często znajdziemy takie, w których element przekazu artystycznego jest tylko uzupełnieniem innego, dominującego motywu, jak itp. promocji regionalnych produktów kulinarnych lub tradycyjnego rękodzieła. Getz (1997) zwraca uwagę, iż zasadniczym celem festiwalu powinno być „wyjaśnienie” widzom kultury i szczególnych cech społeczności lokalnej za pomocą bogatego i wartościowego przekazu artystycznego, dlatego częste wykorzystywanie określenia „festiwal” przy okazji organizacji imprez, które są pozbawione przekazu artystycznego może wprowadzać w błąd potencjalnego widza. Kolejną istotną cechą festiwalu, na którą zwraca uwagę McCartney (2010), jest zaangażowanie społeczności lokalnej, która powinna brać czynny udział w jego organizacji, a także uczestniczyć w nim, aby poznawać dawne zwyczaje i tradycje. Spełnienie tego warunku jest szczególnie możliwe w przypadku imprez o zasięgu lokalnym i regionalnym, które są najczęściej organizowane przez lokalne społeczności. Jak wyjaśniają McKercher, Mei i Tse: (2006) lokalne festiwale charakteryzuje koncentracja na społeczności sąsiedzkiej lub na mniejszościach lokalnych, najczęściej trwają one jeden dzień, są często organizowane pod kątem lokalnych mieszkańców a ich tradycja nie rzadko sięga kilkuset lat.

²¹ MICE – akronim pochodzący od ang. wyrazów *Meetings, Incentive Travel, Conferences/Conventions, Exhibitions*.

W przypadku imprez krajowych i międzynarodowych element zaangażowania społeczności lokalnej i promowania lokalnych tradycji bywa bardzo ograniczony lub wręcz nieobecny, co umożliwia „przenoszenie” imprezy w inne miejsce. Przykładem festiwalu, który zmienił lokalizację, może być Festiwal Ludwiga van Beethovena przeniesiony w 2004 roku z Krakowa do Warszawy. Wspomniany sposób organizacji festiwalu – polegający na tym, że główny organizator ma siedzibę poza miejscem lokalizacji imprezy, jest szczególnie popularny w przypadku dużych imprez artystycznych i rozrywkowych.

Zyskującym na popularności rodzajem imprez masowych są liczne inscenizacje historyczne przybierające postać rekonstrukcji działań bitewnych (itp. bitwa pod Grunwaldem, Batalia Napoleońska w Będominie), oblężeń (itp. oblężenie Malborka), parad dawnych formacji wojskowych (itp. Wielka Parada Kawalerii w Wilanowie) oraz innych imprez związanych z konkretnymi wydarzeniami historycznymi, tradycją dawnych ludów i plemion (itp. Słowianie, Wikingowie, Celtowie) oraz żywym upamiętnianiem historii. Organizatorami tych przedsięwzięć są najczęściej grupy rekonstrukcyjne, władze miejskie lub samorządowe a także muzea. Jak podkreśla Karwacki (2012) organizatorzy rekonstrukcji historycznych nie zawsze współpracują ze sobą, choć dostrzegają obopólne korzyści płynące z ewentualnej kooperacji.

Podział widzów imprez masowych może opierać się na kilku kategoriach, z których najważniejsze stanowią: miejsce zamieszkania, cel uczestnictwa, wcześniejsze doświadczenie, status ekonomiczny, posiadana wiedza dotycząca tematu imprezy, forma organizacji uczestnictwa w imprezie; w miarę potrzeb, do klasyfikacji odwiedzających imprezę można również zastosować inne kryteria. Badania dotyczące uczestników imprez masowych koncentrują się przede wszystkim na poznaniu motywów uczestnictwa wśród turystów (por. Egresi i Kara 2014; Matejevic, Wallrabenstein i Ristic 2014; Huang i Lee 2015) lub wśród wolontariuszy zaangażowanych w organizację imprez (por. Cudny, Ratalewska, i Krawczyk 2014; Dickson, Benson i Terwiel 2014). Egresi i Kara (2014) dokonali szczegółowej analizy literatury dotyczącej motywów uczestnictwa w różnego typu imprezach (przeгляд obejmuje lata od 1979 do 2012). Wspomniani autorzy zgrupowali motywy uczestnictwa w imprezach w 10 dominujących zakresów: nowość/wyjatkowość, socjalizacja, prestiż/status, odpoczynek i relaks, wartość edukacyjna/wzbogacenie intelektualne, wiedza, wzmocnienie pokrewieństwa i relacji wspólnota/rodzina, regresja/ (chęć

zachowywania się jak nastolatek lub dziecko), ucieczka, ekscytacja/emocje, odkrywanie kultury.

Poza organizatorami i widzami, kolejną grupę uczestniczącą w realizacji i kluczową dla powodzenia imprezy stanowią wykonawcy (w przypadku imprez o charakterze artystycznym) oraz wystawcy (w przypadku imprez o charakterze biznesowo-handlowym). W analizowanej literaturze ta grupa uczestników nie zawsze jest omawiana odrębnie, lecz jest ujmowana bardzo szeroko, czasami wręcz pomijana, a w opracowaniach dotyczących organizacji imprez jest najczęściej traktowana jako element programu. Z punktu widzenia niniejszej rozprawy, grupa ta stanowi bardzo ważny element badań i jest ujmowana na równi z organizatorami i widzami. Podobnie jak w przypadku uczestników, również w przypadku wykonawców można dokonać rozpoznania motywów, jakimi kierują się oni partycypując w imprezach. Szlendak, Nowiński, Olechnicki, Karwacki i Burszta (2012) dokonali dogłębnej analizy grup rekonstrukcyjnych uczestniczących w różnego typu inscenizacjach historycznych i na jej podstawie opisali 12 motywacji, którymi kierują się rekonstruktorzy²². Motywacje te obejmują: fascynację militariami, ucieczkę przed szarżyzną, tradycję i naukową fascynację dorobkiem przodków, patriotyzm, umiłowanie lokalnego dziedzictwa, wtajemniczenie, relacje i więzi, sport ekstremalny, prestiż i wywieranie wpływu, pieniądze, odciążanie od złego oraz spędzanie czasu wolnego.

Lokalizacja imprez masowych jest przede wszystkim uwarunkowana charakterem imprezy, a także prognozowaną przez organizatora liczbą widzów. Analizując miejsca organizacji imprez masowych można zauważyć, jak zmieniają się one w zależności od tego, czy mamy do czynienia z obszarem o charakterze miejskim czy wiejskim. Duże ośrodki miejskie dysponują specjalnymi obiektami przeznaczonymi na organizację imprez masowych (stadiony, areny, hale wystawowe, itp.) oraz odpowiednimi terenami, które można zaadaptować do organizacji imprez (ulice, place, rynki, lotniska, parki, campusy, itp.). Mniejsze miejscowości oraz wsie są często pozbawione specjalnych obiektów do organizacji imprez masowych, jednak dysponują boiskami, placami lub rynkami, które stanowią odpowiednią bazę do ich realizacji. Szczególnym miejscem organizacji imprez masowych, zwłaszcza inscenizacji historycznych, mogą być obiekty dziedzictwa kulturowego – zamki lub pola bitewne. Zagadnieniem powiązaniem z lokalizacją imprez jest ich zasięg przestrzenny. Z punktu

²² Są to motywy zaangażowania w działalność grup rekonstrukcyjnych, jednak jak zaznaczają autorzy, udział w inscenizacjach historycznych jest nieoderwalną częścią takiej aktywności.

widzenia zasięgu i skali, możemy wyróżnić imprezy lokalne, regionalne, krajowe i międzynarodowe.

Jak przedstawiają Koh i Jackson (2006) imprezy o zasięgu lokalnym to te, których widownię stanowi przede wszystkim ludność miejscowa, są to imprezy małej skali, często mniej dopracowane, o krótkim czasie trwania i promowane tylko w mediach lokalnych, które w przypadku skutecznej organizacji, mogą przekształcić się w imprezy o zasięgu regionalnym. Imprezy regionalne, organizowane na większą skalę niż imprezy lokalne, mają przyciągać ludność miejscową i pozamiejscową, ich czas trwania jest dłuższy, są promowane poza lokalnymi mediami. Imprezy regionalne, które osiągają największy sukces mogą stać się imprezami markowymi. Imprezy krajowe i międzynarodowe mają przyciągać widownię z kraju oraz spoza jego granic, są to imprezy o dużej skali, skrupulatnie opracowane, o dłuższym czasie trwania, promowane na arenie narodowej i międzynarodowej w różnorodnych środkach przekazu, imprezy te mogą osiągnąć status mega imprez. Imprezy lokalne i regionalne zasługują na szczególną uwagę, ze względu na charakteryzujący je potencjał rozwoju.

Z kolei Getz (2008) wymienia szereg korzyści, jakie miejscowościom, miastom lub całym regionom, może zagwarantować organizacja imprez, są to między innymi: przyciągnięcie turystów i odwiedzających, zarówno krajowych, jak i zagranicznych, promocja miejsca i infrastruktury (zwiększone wykorzystanie infrastruktury może zapewnić jej finansowanie i rozwój). Ponadto pojawienie się turystów oznacza rozwój inwestycji turystycznych, a co za tym idzie zwiększenie zatrudnienia oraz dywersyfikację ekonomiczną. Wsie, gminy wiejskie czy też małe miejscowości coraz częściej podejmują się organizacji imprez na wzór dużych miast po to, by zwiększyć swój potencjał turystyczny i przeciwstawić się problemom, z jakimi borykają się obszary wiejskie (Getz 2008). Jak podkreśla Getz (2008) skutki organizacji imprez mogą przejawiać się w trzech obszarach: ekonomicznym, społeczno-kulturowo-politycznym oraz środowiskowym²³.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że badania poświęcone ekonomicznym korzyściom wynikającym z organizacji imprez są bardzo obszerne i przedstawiają zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty. Natomiast badania dotyczące aspektów społecznych, politycznych i kulturowych, podobnie jak aspektów środowiskowych są mniej liczne (por. Baptista, Campon, Cerro i Ferreira 2010). Analiza literatury

²³ Przesłanki organizacji imprez masowych zostały szczegółowo omówione w rozdziale 5 niniejszej rozprawy.

przeprowadzona przez Baptista, Campon, Cerro i Ferreira (2010) wykazała szereg korzyści i kosztów w sferze społecznej i ekonomicznej wynikających z organizacji imprez masowych. Wśród najistotniejszych korzyści można wymienić rozwój lub podbudowanie lokalnej dumy, lepsze zrozumienie kultury i społeczności, poprawę interakcji społecznych, przyciągnięcie inwestycji, wzrost wartości nieruchomości, długoterminowe korzyści promocyjne. Do najważniejszych kosztów wynikających z organizacji imprez można zaliczyć konflikty pomiędzy turystami a społecznością lokalną, przestępczość, wzrost kosztów utrzymania oraz zaburzenia w życiu codziennym społeczności lokalnej. Zarówno korzyści, jak i koszty organizacji imprez masowych można, ze względu na ich oddziaływanie w czasie, podzielić na krótko- i długookresowe. Wzmożony hałas, zwiększony ruch samochodowy, drobna przestępczość, praca tymczasowa (związana z czasem przygotowania, realizacji i zakończenia imprezy), ustają po pewnym czasie od zakończenia imprezy. Korzyści wynikające z promocji, nowe inwestycje, rozwój lokalnej współpracy mają charakter bardziej ciągły a ich oddziaływanie może być rozłożone w czasie. Koszty i korzyści organizacji imprez masowych mają także charakter przestrzenny. Wymiar przestrzenny korzyści dotyczy rozwoju infrastruktury, kształtowania przestrzeni lokalnej, tworzenia krajobrazu kulturowego i wzbogacania atrakcyjności turystycznej regionu; koszty natomiast mogą wiązać się ze zmianą znaczenia miejsc, nadmierną eksploatacją zasobów lub odpływem ludności lokalnej.

Zdaniem Getza (2003) większość literatury poświęconej imprezom masowym i turystyce imprez (*event tourism*), dotyczy ich znaczenia z punktu widzenia zarządzania, marketingu oraz ekonomii. Autor ten zaznacza, że badania dotyczące geografii imprez masowych wymagają dalszego rozwinięcia (Getz 2003).

4.2. Przestrzenne aspekty imprez masowych

Najistotniejsze zagadnienia dotyczące przestrzennych aspektów imprez masowych zostały zebrane w trzy główne grupy problemów: oddziaływanie imprez masowych na otaczającą je przestrzeń, zasięg i umiejscowienie imprez masowych w przestrzeni (w ujęciu globalnym i lokalnym) oraz lokalizacja, czyli przestrzeń realizacji imprezy. Zaproponowany podział zagadnień badawczych wynika z przeprowadzonej analizy literatury przedmiotu, a także z obserwacji podjętych przez autorkę. Oddziaływanie

impres masowych na przestrzeń dotyczy ich wpływu na jej wymiar fizyczny oraz roli jaką odgrywają imprezy w kształtowaniu krajobrazu i kreowaniu poczucia miejsca - zwanego też „waloryzacją” miejsca. Zasięg przestrzenny imprez i ich umiejscowienie geograficzne obejmuje występowanie imprez w skali światowej, a także narodowej czy lokalnej. Ostatnia grupa zagadnień dotyczy wyboru miejsca przeprowadzenia imprezy, a więc przestrzeni realizacji imprezy na określonym terenie, z wykorzystaniem dostępnych zasobów i warunków. Rozważania dotyczące aspektów przestrzennych imprez masowych rozpoczęto od wyjaśnienia pojęcia przestrzeni oraz przedstawienia głównych jej typów. Istotne okazało się również omówienie sposobów ujmowania przestrzeni przez wybranych autorów.

Zdaniem Kostrowickiego (1997) przestrzeni nie można rozpatrywać w oderwaniu od czasu, nie da się też sformułować jednej, ogólnej definicji przestrzeni, gdyż jej rozumienie jest zbyt silnie uzależnione od podmiotu i przedmiotu. Ponadto kryteria podziału przestrzeni geograficznej mogą być zarówno subiektywne, jak i obiektywne w zależności od postawionego celu. Lisowski (2003, 27) podaje, że przestrzeń jest często określana jako „powierzchnia Ziemi” lub powłoka Ziemi (epigosfera). Geometrycznym modelem przestrzeni ziemskiej jest przestrzeń geodezyjna przedstawiana jako układ siatki równoleżników i południków, dzięki którym możliwe jest wyznaczenie położenia punktów i określenia rozciągłości obiektów. Przestrzeń geodezyjna, mimo, iż jest abstrakcyjna, charakteryzuje się stałością i niezmiennością, co umożliwia dokonywanie pomiarów i określanie położenia obiektów w jej obrębie. Ten sam autor przytacza koncepcję francuskiego socjologa Chombart de Lauwe’a (cytowane w Lisowski 2003), który wyróżnił przestrzeń naturalną nie przekształconą przez człowieka i określił ją mianem przestrzeni topograficznej, oraz przestrzeń naturalną przekształconą przez człowieka, którą nazwał przestrzenią geograficzną (Lisowski 2003). Wyjaśnienie pojęcia przestrzeni geograficznej podaje Leszczycki (1972, 32) zaznaczając, że „przestrzeń geograficzna tworzy podłoże przyrodnicze, w którym człowiek mieszka, pracuje i odpoczywa, a więc jest to przestrzeń, która łączy w sobie wiele funkcji niezbędnych dla prawidłowego funkcjonowania człowieka”. Jak opisuje Dębski (2001) przestrzeń geograficzna to procesy i zależności przestrzenne związane ze środowiskiem przyrodniczym i społecznym. Z kolei zdaniem Kucińskiego (1994), przestrzeń geograficzną, a więc warunki, w których człowiek żyje i pracuje charakteryzują: określone położenie oraz pewne cechy fizyczne i przyrodnicze. Przestrzeń, w której

podejmuje się różne formy działalności (produkcja, usługi, konsumpcja, działalność społeczna) określa się mianem przestrzeni ekonomicznej.

Tkocz (2008, 167) definiuje przestrzeń ekonomiczną jako „wszystkie obszary wraz z relacjami o ekonomicznych własnościach (przemysłu, rolnictwa i usług), na których występuje życie ludzkie zarówno stałe jak i sezonowe w sensie produkcji, wymiany i konsumpcji”. Działalność człowieka może przybierać różne formy przestrzenne. Koncepcja struktury przestrzeni geograficznej zakłada, że przestrzeń ta składa się z elementów strefowych, liniowych i punktowych. Jak podaje Budner (2011) elementy strefowe to obszary o określonych cechach naturalnych, dzięki którym mogą one pełnić określone funkcje gospodarcze; elementy liniowe to ciągi infrastruktury technicznej i ich wiązki, które tworzą strefy sprzyjające produkcji przemysłowej i urbanizacji; elementy punktowe tworzące się na skrzyżowaniach ciągów infrastruktury technicznej to sieć osadnicza w postaci miast i osiedli. Ten sam autor zwraca uwagę na zróżnicowanie, ograniczoność i opór jako na podstawowe właściwości przestrzeni. Zróżnicowanie pod względem naturalnym i antropogenicznym wpływa na możliwość tworzenia urządzeń infrastruktury technicznej, a więc na zagospodarowanie przestrzenne, natomiast ograniczone zasoby przestrzeni geograficznej mogą sprzyjać lub nie rozwojowi społeczno-gospodarczemu, a opór jaki stawia przestrzeń działalności człowieka może wpływać na stopień jej wykorzystania. Ze względu na stopień rozwoju przestrzeni ekonomicznej, można wyróżnić w jej obrębie trzy strefy środowiska człowieka: aglomeracje i centra miejsko-przemysłowe, strefę intensywnej działalności produkcyjnej i pozaprodukcyjnej oraz strefę przyrodniczą (Kuciński 1994).

Kostrowicki (1997) opisuje dwa główne poglądy na istotę przestrzeni - ujęcie obiektywistyczne oraz subiektywistyczne. W pierwszym ujęciu przestrzeń posiada właściwości topologiczne, które obejmują jej trójwymiarowość, spójność, izotropowość i otwartość, taka przestrzeń jest więc mierzalna na poziomie makro i mezoskalowym. W drugim ujęciu przestrzeń „jest kategorią umysłu”, jest postrzegana przez zmysły i intuicyjnie rozumiana, czy to w odniesieniu do świata realnego, czy też wyobrażonego. Takie podejście, choć jest przeciwstawne do podejścia naukowego, posiada pewną wartość, gdyż uwypukla znaczenie osobowości i kultury w postrzeganiu przestrzeni. Kostrowicki przyjął, iż przestrzeń posiada trzy podstawowe cechy: mierzalność, postrzegalność i wartościowość, które charakteryzują zarówno przestrzeń realną, jak i przestrzeń subiektywną. Na tej podstawie opracował klasyfikację przestrzeni, która obejmuje następujące typy (Kostrowicki 1997, 125):

- „przestrzeń czystą – abstrakcyjną, bez odniesień do rzeczywistości, będącą filozoficzną ideą;
- przestrzeń matematyczną – jako parametr określający położenie punktów w *continuum* czasoprzestrzennym;
- przestrzeń rzeczywistą, która jest konkretna, rozpoznawalna przez zmysły, wypełniona podmiotami, przedmiotami itp., wewnętrznie zróżnicowana i zmienna w czasie a także aktywna, czyli mająca wpływ na zachowania jej składników.

W ramach tej przestrzeni autor wyróżnił przestrzeń realną (jej podgrupy to przestrzenie: geometryczna, fizyczna i ekologiczna), przestrzeń postrzeganą, czyli wartościowaną emocjonalnie (jej podgrupy to przestrzenie: estetyczna, psychologiczna i kulturowa) oraz przestrzeń wyobrażaną”.

Jak podaje Kaczmarek (2005) w opracowaniach naukowych dotyczących przestrzeni dominują dwa podstawowe ujęcia: ujęcie realne (konkretne) i ujęcie formalne (abstrakcyjne). Przestrzeń realna to „świat życia człowieka” a przestrzeń formalna to „abstrakcyjne konstrukcje matematyczne”. Ten sam autor zaznacza, że powinno się rozpatrywać przestrzeń jako relację podmiotu i przedmiotu, jako związki, które między nimi zachodzą i które można nazwać „relacjami w przestrzeni” (Kaczmarek 2005). Do znaczenia relacji w koncepcji przestrzeni nawiązuje także Lisowski (2003) pisząc o przestrzeni autotelicznej (fizycznej) i przestrzeni heterotelicznej (niefizycznej). Przestrzeń autoteliczna to zbiór przedmiotów i relacje między tymi przedmiotami na geometrii euklidesowej, natomiast w ujęciu heterotelicznym przestrzeń to zbiór przedmiotów przypisanych do określonych podmiotów, które ją poznają, działają w niej lub ją kształtują. Przestrzeń niefizyczną można podzielić na przestrzeń ekologiczną, kulturową i społeczną (Lisowski 2003). Przestrzeń ekologiczna analizowana jest z punktu widzenia człowieka i otaczającego go środowiska (zarówno przyrody jak i zjawisk antropogenicznych), przestrzeń ta będzie charakteryzowała się odmiennymi własnościami (funkcji i użyteczności), w zależności od rozpatrywanego podmiotu (producentów lub konsumentów dóbr i usług). Przestrzeń kulturowa jest „nosicielem znaczeń” dla podmiotu i symbolizuje kulturowe wartości, które mogą przyjmować postać określonych zachowań człowieka w przestrzeni. W koncepcji przestrzeni kulturowej, człowiek nie tylko ją użytkuje, także kształtuje tak, by przybierała określone funkcje i znaczenia. Przestrzeń społeczna jest wytworzona

przez społeczeństwo, przez człowieka jako „aktywnego twórcę”, który w sposób celowy porządkuje elementy przestrzeni fizycznej.

Oddziaływanie imprez masowych na przestrzeń odbywa się w dwóch wymiarach. Według podziału przestrzeni zaproponowanego przez Kaczmarka (2002) można uznać, że imprezy masowe oddziałują na przestrzeń relacyjno-objektywną i przestrzeń relacyjno-subiektywną. Autor ten wskazuje na istnienie czterech kategorii przestrzeni, których koncepcja opiera się na przeciwstawnościach, są to przestrzeń absolutna i objektywna, relacyjna i objektywna, przestrzeń relacyjna i subiektywna oraz absolutna i subiektywna. Przestrzeń absolutna to przestrzeń niezależna od świata materialnego, przestrzeń relacyjna charakteryzuje się uporządkowaniem ze względu na zdarzenia mające miejsce w określonej lokalizacji, przestrzeń objektywna istnieje niezależnie od podmiotu a przestrzeń subiektywna ma charakter podmiotowy (Kaczmarek 2002). Koncepcje przestrzeni w ujęciu Kaczmarka (2002) zostały przedstawione w tabeli 19.

Tab. 19. Charakterystyka dominujących koncepcji przestrzeni w geografii społeczno-ekonomicznej

Przestrzeń relacyjno-obiektwna	Przestrzeń relacyjno-subiektywna
Cechy charakterystyczne przestrzeni	
<ul style="list-style-type: none"> - niezależna od obserwatora, - relacjami, które porządkują przestrzeń, są związki społeczno-ekonomiczne, posiadające charakter liczbowy, obiektywny, kwantyfikowalny, - celem badawczym jest poznanie ogólnych prawidłowości rządzących organizacją przestrzeni. 	<ul style="list-style-type: none"> - zależna od obserwatora (od aktywności podmiotu), - relacjami porządkującymi przestrzeń są uczucia, wrażenia, wyobrażenia, - miarą zjawisk jest słowo, nie podlegające kwantyfikacji.
Charakterystyka koncepcji czasu	
<ul style="list-style-type: none"> - czas stanowi parametr ekonomiczny, - jest obiektywny, posiada miarę, kierunek, porządek, - homogeniczny i abstrakcyjny, - zewnętrzny regulator zachowań człowieka, - postawa temporalna związana jest z przyszłością (poznanie praw, procesów, dążenie do przygotowania prognozy rozwoju badanych zjawisk). 	<ul style="list-style-type: none"> - czas jest kategorią psychologiczną, - indywidualny, wieloznaczeniowy, nierówno płynący, nieciągły, - postawa temporalna związana z przeszłością, odkrywanie znaczeń historii.
Podmiot działający	
<ul style="list-style-type: none"> - człowiek racjonalny (abstrakcyjny, kalkulujący) 	<ul style="list-style-type: none"> - człowiek emocjonalny (konkretny, kierujący się impulsami, wrażeniami)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kaczmarek 2002.

Imprezy masowe, w tym ujęciu, z jednej strony kształtują fizycznie przestrzeń, w której się odbywają (tylko na czas ich realizacji lub na stałe), z drugiej strony tworzą nowe znaczenia dla przestrzeni dotychczas nienazwanych, lub zmieniają znaczenia przestrzeni wcześniej określanych inaczej. Przykładem ilustrującym opisane zjawisko może być stadion PGE Arena, który powstał w Gdańsku Letnicy na potrzeby realizacji UEFA Euro 2012. Stadion jako obiekt materialny, wpłynął na kształt fizyczny przestrzeni tejże dzielnicy Gdańska oraz całego miasta. Ponadto, pojawienie się stadionu w przestrzeni, odmieniło jej znaczenie z zaniedbanej i opustoszałej (Grzenkowska 2009) na nowoczesną i ożywioną. Podczas, gdy organizacja imprez

masowych realizuje się przede wszystkim w przestrzeni ekonomicznej to istota, czy też idea imprezy, ma związek z krajobrazem kulturowym danego obszaru. Można stwierdzić, że krajobraz kulturowy daje podstawę niematerialną (lokalne zwyczaje i tradycje, wydarzenia historyczne, życie codzienne itp.) do organizacji imprezy, natomiast baza techniczna i zasoby niezbędne do prawidłowej jej realizacji uwarunkowane są przestrzenią społeczno-ekonomiczną.

Zdaniem Kucińskiego (2013) przestrzeń ekonomiczna może być traktowana w sposób bezwzględny lub względny. W ujęciu bezwzględnym przestrzeń ekonomiczną charakteryzują cechy przyrodnicze, demograficzne, społeczne, a także zagospodarowanie techniczne i zlokalizowane w niej podmioty gospodarcze. Względna przestrzeń ekonomiczna nie jest przestrzenią obiektywną, lecz taką jaką postrzegają ją ludzie i podmioty gospodarcze. Z perspektywy imprez masowych, wszystkie aspekty przestrzeni ekonomicznej mogą odgrywać istotną rolę w procesie ich organizacji. Przykładowe znaczenie poszczególnych cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej dla organizacji imprez masowych zostało przedstawione w tabeli 20.

Tab. 20. Znaczenie cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej w procesie organizacji imprez masowych

	Znaczenie cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej dla organizacji imprez masowych	Cele operacyjne dla organizatorów imprezy
Cechy bezwzględne przestrzeni społeczno-ekonomicznej		
Przyrodnicze	Motyw przewodni imprezy Źródło inspiracji	Określenie cech przyrodniczych i antropogenicznych przestrzeni
Demograficzne	Charakter uczestników imprezy	
Społeczne	Chęć uczestnictwa w imprezie Podjęcie się organizacji imprezy Ewentualne konflikty	Ustalenie jakie obiekty się w niej znajdują i gdzie są zlokalizowane Ustalenie powiązań między tymi obiektami
Zagospodarowanie techniczne	Miejsce / obiekt dla organizacji imprezy wraz z zapleczem technicznym	Ustalenie optymalnej lokalizacji imprezy
Zlokalizowane podmioty	Zapewnienie towarów i usług	względem tych obiektów

gospodarcze	niezbędnych w procesie organizacji i realizacji imprezy	
Cechy względne przestrzeni społeczno-ekonomicznej		
Sposób postrzegania przestrzeni przez ludzi	Pozytywne lub negatywne nastawienie widzów względem imprezy	Ustalenie wymagań i oczekiwań społecznych i ekonomicznych względem imprezy
Sposób postrzegania przestrzeni przez podmioty gospodarcze	Chęć lub niechęć do świadczenia usług na rzecz organizatorów imprezy	Ustalenie wymagań technicznych oczekiwanych przez użytkowników przestrzeni realizacji imprezy (widzów, uczestników, dostawców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów rozproszonych.

Charakterystyczne cechy przestrzeni ekonomicznej można odnieść do warunków ekonomicznych, społecznych, demograficznych i kulturowych, które obok warunków środowiskowych określają sposób użytkowania terenu przez człowieka (Kuciński 1994). Zdaniem Kucińskiego (1994) przestrzeń ekonomiczna ma charakter hierarchiczny, który jest widoczny przy zastosowaniu metody regionalizacji gospodarczej. Metoda ta uwzględnia wszystkie formy działalności społeczno-ekonomicznej człowieka i pozwala podzielić przestrzeń ekonomiczną na 5 typów regionów: regiony lokalne, mikroregiony, submezoregiony, mezoregiony oraz makroregiony. Na najwyższym szczeblu hierarchii znajduje się państwo złożone z kilku makroregionów, a na najniższym podstawowa jednostka podziału administracyjnego kraju, np. gmina.

Poznanie przestrzeni, czyli zdobywanie wiedzy na jej temat, jest ściśle związane z wartościowaniem. Wartościowanie przestrzeni, a więc jej ocenianie, odbywa się z zastosowaniem różnych kryteriów. Z punktu widzenia niniejszej rozprawy interesujące są kryteria społeczne, w ramach których przestrzenie mogą być narzędziem integracji lub identyfikacji. Według definicji Wallisa (1990, 26), przestrzeń społeczna dotyczy określonej zbiorowości i „stanowi użytkowany i kształtowany przez nią obszar,

z którym wiąże ona system wiedzy, wyobrażeń, wartości i reguł zachowania, dzięki którym identyfikuje się najpełniej z tym właśnie obszarem”. Przestrzeń może stanowić wartość użytkową lub znaczeniową dla społeczności, która ją użytkuje, w tym dla organizatorów imprez masowych. Kuciński (2013) pisze, że o wartości miejsca decydują jego cechy przyrodnicze, antropogeniczne, kulturowe, społeczne i przestrzenne. Wartości te skupiają się w dwóch typach przestrzeni - w przestrzeni geograficznej i przestrzeni ekonomicznej.

Decydujące znaczenie dla realizacji imprez masowych jako przedsięwzięć odbywających się w przestrzeni, ma opisywane przez Kucińskiego (2013) zróżnicowanie przestrzeni pod względem cech przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych, politycznych i instytucjonalnych. Wspomniane cechy mają istotny wpływ na charakter imprezy, a także na szanse i bariery jej realizacji w określonym miejscu. Ponadto, z punktu widzenia organizacji imprez masowych, ograniczony dostęp do odpowiedniej ilości i jakości zasobów sprawia, że na danym obszarze zrealizowanych zostanie tylko tyle imprez, na ile jest w stanie tych zasobów wystarczyć (Getz 2003). Getz (2003) zwraca uwagę, iż imprezy masowe mogą być w różnym stopniu zależne od zasobów dostępnych w określonej przestrzeni lub mniej lub bardziej zakorzenione w określonym środowisku. Część z nich może wywodzić się z lokalnej tradycji i opierać się na lokalnych zasobach, wówczas przywiązanie wydarzenia do określonej przestrzeni będzie większe, inne zaś mogą być częściowo niezależne od cech przyrodniczych i kulturowych a także zasobów charakterystycznych dla określonej przestrzeni, ich organizacja będzie wtedy możliwa również w innej lokalizacji.

Zasoby wykorzystywane przez człowieka w procesie produkcji i konsumpcji na określonym terenie obejmują zasoby naturalne, kulturowe i ludzkie (Kuciński 1994). Na zasoby naturalne składają się minerały, źródła energii, warunki klimatyczne, gleby, roślinność naturalna, świat zwierzęcy, wody, krajobraz, formy terenu, jak również przestrzeń sama w sobie. Zasoby naturalne, w szczególności złoża mineralne, są niejednorodne - różnią się pod względem cech fizycznych, chemicznych, a także pod względem wyczerpywalności, zmienności, odnawialności i sposobu użytkowania (Kuciński 1994). Umiejętne gospodarowanie zasobami naturalnymi stanowi o jakości rozwoju gospodarczego danego społeczeństwa. W analizie aspektów przestrzennych imprez masowych, spośród zasobów naturalnych, na szczególną uwagę zasługuje krajobraz. Krajobraz jest w geografii rozumiany jako zbiór pewnych cech wyróżniających dany teren, są to być cechy środowiska przyrodniczego, jak również

przejawy działalności ludzkiej (Wrona 2012). Szczególnym typem krajobrazu jest krajobraz kulturowy. Kowalczyk (2007) podaje, że według klasycznej definicji krajobrazu Bobeka i Schmithüseny, krajobraz kulturowy składa się z trzech sfer zjawisk: sfery abiotycznej (przyrody nieożywionej), sfery witalnej (przyrody ożywionej, włączając w to działalność człowieka o najniższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego) oraz sfery intelektualnej (efektów kulturowo uwarunkowanej działalności człowieka). Ponadto termin „krajobraz kulturowy” może przyjmować cztery zakresy (Haber 2004), a są to:

- krajobraz jako część przestrzeni (widok, obraz, pejzaż);
- krajobraz jako następstwo procesów historycznych i zmian kulturowych;
- krajobraz jako „scena” i symbol;
- krajobraz jako fragment codziennego życia i działalności człowieka.

Zarówno Kowalczyk (2007), jak i Wrona (2012), zwracają uwagę na rolę jaką odgrywa człowiek w kształtowaniu krajobrazu kulturowego. Zdaniem Kowalczyka (2007, 124) „krajobraz kulturowy powstaje wskutek przekształcenia krajobrazu naturalnego przez grupę kulturową (kultura jest czynnikiem przekształcającym, obszar naturalny jest środowiskiem przekształcanym, a krajobraz kulturowy jest następstwem przekształcenia)”. Wrona (2012, 78) definiuje krajobraz kulturowy jako „krajobraz naturalny przekształcony przez działalność człowieka w toku zasiedlenia i intensywnego zagospodarowywania ziemi”. Rozumienie krajobrazu kulturowego zgodnie z poglądami wspomnianych autorów pokazuje, że imprezy masowe z jednej strony występują w przekształconej przez człowieka przestrzeni geograficznej na którą składają się obiekty przyrodnicze oraz wytwory materialne człowieka, z drugiej strony należy zaznaczyć, że same mogą również tę przestrzeń geograficzną przekształcać.

Jak wyjaśnia Kuciński (1994), zasoby kulturowe, określane także zasobami kapitałowymi, są to stworzone przez człowieka elementy środowiska geograficznego, które budują majątek trwały danego obszaru i przyczyniają się do realizacji procesów produkcji i konsumpcji. Zdaniem Pakulskiej (2013) kapitał jako kategoria ogólna obejmuje szereg zasobów wykorzystywanych w procesie produkcji dóbr i usług i może wpływać na możliwości wzrostu i rozwoju gospodarki. Wśród zasobów kulturowych, istotnych dla realizacji imprez masowych, najważniejsza wydaje się być infrastruktura, którą Pakulska (2013, 148) definiuje jako „układ obiektów oraz instytucji obsługujących i łączących systemy przestrzenne, odgrywających służebną rolę względem ludności i poszczególnych działów gospodarki narodowej”. Do

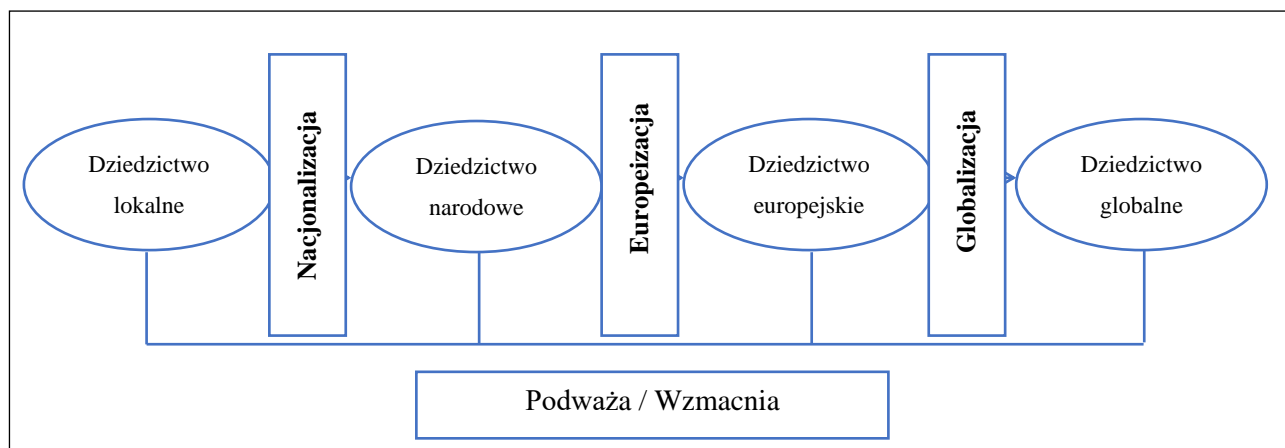
podstawowych typów infrastruktury zalicza się infrastrukturę podstawową, informacyjną, innowacyjną i społeczną. Infrastrukturę podstawową tworzą transport, energetyka oraz gospodarka wodno-sanitarna. Infrastruktura informacyjna obejmuje urządzenia do przesyłania, gromadzenia i przetwarzania informacji, a także instytucje świadczące usługi w tym zakresie. Infrastruktura innowacyjna to instytucje naukowo-badawcze oraz specjalistyczne jednostki zajmujące się rozwojem i rozpowszechnianiem innowacji. W skład infrastruktury społecznej wchodzi organizacje i urządzenia z dziedziny nauki, kultury, opieki społecznej, ochrony zdrowia, kultury fizycznej, administracji, porządku publicznego oraz organizacje społeczno-polityczne (Pakulska 2013). Znaczenie wybranych elementów infrastruktury w procesie planowania, organizacji i realizacji imprez masowych opisano w dalszej części rozprawy.

Kolejnym zasobem różnicującym przestrzeń wykorzystywaną do organizacji imprez masowych są zasoby ludzkie. Kuciński (1994) podkreśla, że istotna jest ilość, struktura, jakość i rozmieszczenie tych zasobów, rozumianych jako ludność zamieszkała na danym obszarze wraz z jej duchowymi, intelektualnymi i fizycznymi zdolnościami do wykonywania pracy i konsumpcji. Pojęcie zasobów ludzkich wiąże się z pojęciem kapitału społecznego, który w opinii Kucińskiego (2013) ma znaczący wpływ na warunki prowadzenia działalności gospodarczej na danym obszarze. Kapitał społeczny, zdaniem tego samego autora (Kuciński 2013), należy rozumieć jako stosunki między członkami danej społeczności i wartości, jakimi kierują się członkowie tych społeczności w swoich zachowaniach społecznych. Istotą kapitału społecznego są także więzi i inicjatywy społeczne, które świadczą o zdolności do współdziałania i osiągnięcia wspólnie określonych celów. W literaturze poświęconej organizacji imprez masowych (Getz 1997; Arcodia i Whitford 2006; McCartney 2010; Scholtz 2019), autorzy podkreślają znaczenie jakie odgrywa w kształtowaniu więzi społecznych wspólna praca społeczności lokalnych na rzecz i poprzez imprezy różnego typu. Szczególną rolę odgrywa praca podejmowana oddolnie, na zasadzie wolontariatu lub praca zarobkowa, ale skupiona na propagowaniu lokalnych tradycji lub na wytwarzaniu metodą rzemieślniczą lokalnych produktów. Wysoki kapitał społeczny, ukształtowany na bazie współpracy przy organizacji lokalnych imprez, może stanowić wartość dla potencjalnych inwestorów zainteresowanych podjęciem działalności na danym obszarze. Kapitał społeczny, właściwy dla zorganizowanych grup społecznych należy odróżnić od kapitału ludzkiego, rozumianego jako umiejętności i kompetencje poszczególnych jednostek a także ich skłonność do podejmowania aktywności

zawodowej (Kuciński 2013). Kształtowanie kapitału ludzkiego w oparciu o uczestnictwo w imprezach masowych nie było dotychczas przedmiotem analizy naukowej, chociaż istnieją opracowania dotyczące motywów uczestnictwa w różnego rodzaju imprezach (niektóre z tych motywów mogą się przekładać na wzrost kapitału ludzkiego), jednak koncentrują się one na badaniu grupy widzów jako całości lub tylko na badaniu widzów z zewnątrz (turystów i odwiedzających), bez wyróżniania społeczności lokalnej jako odrębnej grupy.

Szczególnym rodzajem zasobu, istotnym z punktu widzenia badacza imprez masowych jest dziedzictwo materialne i duchowe danej społeczności. Do dziedzictwa jako zasobu odwołuje się Czerny (2005), której zdaniem dziedzictwo może być eksploatowane tak jak inne zasoby i wykorzystywane w życiu gospodarczym, społecznym i kulturalnym. Czerny (2005) zwraca uwagę na komercjalizację dziedzictwa, a więc konsumpcję obiektów historycznych, idei, doświadczeń i umiejętności w ramach aktywności podejmowanych w czasie wolnym i związanych z turystyką i rekreacją. Taka konsumpcja ma nierzadko miejsce w trakcie realizacji różnego typu imprez masowych. Rozmieszczenie dziedzictwa w przestrzeni geograficznej, jak również skala przestrzenna jakiej dotyczy dziedzictwo, są dla Czerny (2005) równie istotnymi zagadnieniami. Bogate dziedzictwo kulturowe może stanowić bazę dla różnego typu działalności (komercyjnej lub nie), w tym dla organizacji imprez masowych. Skala przestrzenna dziedzictwa, podobnie jak skala imprez, może mieć wymiar lokalny, regionalny, ogólnokrajowy, kontynentalny lub globalny. Przykładem imprezy (i jednocześnie dziedzictwa) o skali globalnej są Igrzyska Olimpijskie, imprezy o skali lokalnej są najczęściej oparte właśnie na dziedzictwie lokalnym, które może być już zupełnie niezrozumiałe w skali regionalnej i ogólnokrajowej (np. tradycja pieczenia korowaja weselnego praktykowana na Podlasiu i realizowany w oparciu o tę tradycję Festiwal Korowaja Mielnickiego). Jak piszą Graham, Ashworth i Tunbridge (2000), ludzie, dziedzictwo i miejsca zostały ze sobą połączone na wiele skomplikowanych i ciągle zmieniających się sposobów. Tym co łączy te trzy elementy jest proces identyfikacji, w którym ludzie utożsamiają się z różnymi miejscami, gdyż mają one dla nich wyjątkowy charakter lub postrzeganą tożsamość. Poczucie miejsca, a co za tym idzie poczucie przynależności do określonego obszaru, są także funkcją oddziaływania imprez masowych na przestrzeń. Uczestnictwo w imprezie masowej, zwłaszcza o charakterze regionalnym i niosącej przekaz związany z tradycją lokalną, może stymulować przyswajanie przestrzeni i kształtować przywiązanie do określonego

miejsca²⁴. Graham, Ashworth i Tunbridge (2000) zwracają uwagę na fakt, że dziedzictwo, które rozwija się na różnych poziomach (skali) nie musi się uzupełniać, ani być harmonijne, a każdy z poziomów skali może podważać lub wzmacniać pozostałe (ryc. 3).

Ryc. 3. Wzajemne oddziaływanie dziedzictwa na różnych poziomach przestrzennych z perspektywy europejskiej

Źródło: Graham, Ashworth i Tunbridge (2000, 182).

Jak podają Ryan i Wollan (2013) literatura dotycząca związków pomiędzy festiwalami, przestrzenią i miejscem jest coraz liczniejsza, podobnie jak opracowania naukowe dotyczące aspektów materialnych i niematerialnych w relacjach na linii człowiek-krajobraz. W swoim badaniu, wspomniani autorzy, traktują festiwale jako zjawiska kulturowe wpisujące się w życie codzienne człowieka, a nie tylko jako odizolowane wydarzenia. Przedstawione przez nich, holistyczne podejście do festiwali, nawiązuje do problemów doświadczania kultury obecnych w najnowszej literaturze z zakresu geografii kultury (Ryan i Wollan 2013).

Kuciński (2013) zwraca uwagę, że zarówno ludzie, jak i podmioty gospodarcze, mogą wykazywać szczególną troskę w stosunku do miejsc swojej lokalizacji, w których podejmują aktywność społeczną i ekonomiczną. Szereg badań dotyczących lokalnych i regionalnych imprez masowych wykazało, że jednym z pozytywnych skutków wynikających z ich organizacji jest wzmocnienie poczucia miejsca, przywiązania do tradycji lokalnych oraz zachowanie lokalnych tradycji i zwyczajów (Stankova i Vassenska 2015; Getz, Svensson, Peterssen i Gunnerval 2012). Poczucie przynależności i współuczestnictwa, jakie powstaje w trakcie udziału w imprezie, może

²⁴ O procesie przekształcania przestrzeni w miejsce i jej przyswajaniu pisze obszernie Lisowski (2003).

być charakterystyczne nie tylko dla społeczności lokalnej, ale również dla odwiedzających lub turystów (Getz 1991). Warunkiem jego wystąpienia jest stworzenie odpowiedniej atmosfery, umiejętne dobranie właściwych elementów związanych z treścią i miejscem realizacji imprezy. Prowadzi to do stwierdzenia, iż jednym z podstawowych, technicznych elementów organizacji imprez masowych jest ich lokalizacja nie tylko w określonym regionie czy miejscowości, ale w konkretnym miejscu, które można określić przestrzenią realizacji imprezy. Istnieje wiele lokalizacji dedykowanych imprezom masowym, a są to przede wszystkim stadiony, hale widowiskowe, centra kongresowe oraz filharmonie i teatry. Jednakże szereg imprez (również znaczącej rangi) jest organizowanych w ogólnodostępnej przestrzeni publicznej (np. przy ulicach, rynkach, placach, w parkach, kampusach uniwersyteckich). Wybór konkretnego miejsca organizacji imprezy jest przede wszystkim uwarunkowany jej charakterem. Getz (1991) proponuje, aby przy wyborze miejsca lokalizacji imprezy brać pod uwagę dwa zasadnicze aspekty. Pierwszy z nich określa mianem „wyjątkowej jakości umiejscowienia”, którą stanowią szczególne cechy lokalizacji sprzyjające stworzeniu poczucia miejsca (np. autentyczność i spektakularność). Drugi aspekt lokalizacji dotyczy podstawowych kryteriów jakie powinno spełniać dane miejsce, związanych z projektowaniem (planowaniem) imprezy oraz jej realizacją, kryteria te zostały szczegółowo opisane w dalszej części rozprawy.

4.3. Organizacyjne i finansowe aspekty imprez masowych

Problematyka organizacji imprez masowych jest przedmiotem coraz większej liczby badań naukowych. Badania te prowadzone są przede wszystkim przez autorów wywodzących się z ośrodków naukowych zlokalizowanych w Australii (np. Arcodia i Robb 2000; Getz 1991, 1997, 2003; Prideaux 2002), Kanadzie (Jamieson 1995), Wielkiej Brytanii (Andersson i Getz 2008). W literaturze anglojęzycznej występuje pojęcie *event management* odnoszące się do złożonego zjawiska zarządzania imprezami, które obejmuje elementy marketingu, finansowania, bezpieczeństwa, logistyki czy zarządzania ryzykiem (por. McCartney 2010). *Event management* jest traktowane jako dyscyplina akademicka i poświęconych jej jest wiele badań naukowych z zakresu m.in. ekonomii, zarządzania i turystyki. Podstawowe prace z zakresu tej dziedziny są autorstwa Donalda Getza, który m.in. w książce *Event Management and Event Tourism* (1997) wyjaśnia zjawisko organizacji imprez, traktując je jako złożony

system osadzony w otoczeniu. Dla wyjaśnienia i zrozumienia problemów związanych z organizacją imprez masowych konieczne jest zatem rozpoczęcie rozważań od teorii organizacji.

„Organizacja to jakakolwiek wyodrębniona względnie z otoczenia całość ludzkiego działania, mająca określoną strukturę skierowaną na osiągnięcie jakiegoś celu lub celów” Kiesielnicki (2012, 236). Podstawowymi właściwościami każdej organizacji są:

- celowość – istnienie celu lub celów przyjętych do osiągnięcia;
- złożoność z dających się określić części powiązanych ze sobą i z całością organizacji działania w sposób celowy;
- odrębność celów i struktury w stosunku do otoczenia a jednocześnie powiązanie przez nie z otoczeniem.

Koźmiński i Latusek-Jurczak (2011, 13) twierdzą, że „teoria organizacji jest częścią obszernego terytorium nauk społecznych, obejmującego swoim zasięgiem wszystkie przejawy indywidualnego i zbiorowego życia ludzi”. Odwołując się do definicji imprezy masowej przywołanej wcześniej i mówiącej, że jest to wydarzenie szeroko dostępne, szczegółowo zaplanowane, o określonym czasie trwania, które zaspokaja specyficzne potrzeby organizatorów i uczestników, a jego powodzenie zależy od efektywnego współgrania czasu, miejsca, organizacji i ludzi, można stwierdzić, że podobnie jak każda organizacja, jest to pewna forma organizacji działań ludzkich nakierowanych na realizację określonych celów. Działania te dotyczą nie tyle funkcjonowania jakiegoś określonego podmiotu gospodarczego, ile odnoszą się do samego procesu organizowania. Jak podają wspomniani wcześniej autorzy badania nad organizacjami podejmuje się, by wyjaśnić trzy zasadnicze zagadnienia: oddziaływanie organizacji na inne obszary życia społecznego; uwarunkowania powstawania i rozwoju organizacji; mechanizmy rządzące dynamiką organizacji, czyli procesami organizowania (Koźmiński i Latusek-Jurczak 2011). Jak podkreśla Getz (2000) nie da się zrozumieć imprezy lub procesu jej organizacji w oderwaniu od otoczenia oraz procesów wewnętrznych, które mają za zadanie przetworzyć zasoby w spodziewane korzyści. Dlatego imprezy masowe powinny być rozpatrywane w kontekście teorii organizacji, gdyż proces ich organizowania i zarządzanie nimi działa na zasadzie złożonego systemu obejmującego mnogość elementów i zachodzących między tymi elementami stosunków.

Ackoff (cytowane w Bielski 2002, 16) definiuje system jako „zestaw składników, między którymi zachodzą wzajemne stosunki i gdzie każdy składnik połączony jest z każdym innym bezpośrednio lub pośrednio”. System nie może funkcjonować w oderwaniu od otoczenia, a więc elementów, które nie wchodzą w skład systemu, ale są z nim związane, gdyż oddziałują na system lub system oddziałuje na nie. Organizacje, które nie zamykają się na otoczenie są określane systemami otwartymi. Charakterystyczną cechą systemów otwartych jest podejmowana przez nie wymiana z otoczeniem. W związku z czym, organizacja otrzymuje od otoczenia pewne czynniki materialne i niematerialne (elementy wejścia) i po ich przetworzeniu oddaje otoczeniu usługi, dobra materialne lub wartości, czyli elementy wyjścia (Koźmiński i Latusek-Jurczak 2011). Zbieranie z jednej strony informacji z otoczenia o efektach działania systemu, a z drugiej strony informacji na temat zmian zachodzących wewnątrz systemu, tworzy mechanizm sprzężenia zwrotnego, który umożliwi skuteczne sterowanie systemem otwartym (Koźmiński i Latusek-Jurczak 2011). Zastosowanie tego mechanizmu ma także miejsce w procesie organizacji imprez masowych, gdyż wszelkie zmiany zachodzące w otoczeniu imprezy będą oddziaływały na jej wewnętrzne funkcjonowanie i podobnie wszelkie zmiany wewnątrz systemu organizacji imprezy będą oddziaływały na otoczenie. Ranga zmian może być różna - od mniej istotnych (np. przesunięcie elementu programu imprezy w czasie z powodu opóźnień wynikających z warunków otoczenia) lub bardzo znaczących (np. utrata źródła finansowania na rzecz konkurencyjnej imprezy). Zadaniem organizatora jest więc szczegółowa analiza otoczenia imprezy uwzględniająca antycypowanie zmian w otoczeniu oraz sprawne zarządzanie systemem organizacyjnym, tak by zminimalizować skutki negatywnych zjawisk i efektywnie wykorzystać skutki zjawisk pozytywnych.

Impreza masowa rozpatrywana jako celowy proces organizacyjny musi opierać się na planowaniu i programowaniu jako kluczowych elementach. Kieżun (1980, 169) podaje, że „planowanie jest czynnością występującą bezpośrednio przed samym działaniem. Plan określa jednowartościowo, dyrektywnie cele i środki realizacji ze wskazaniem tolerancji wartości.” Natomiast programowanie, w opinii tego samego autora „jest dalszą czynnością planistyczną, którą cechuje większy stopień szczegółowości. Program można określić jako system celów i przedsięwzięć skoordynowany merytorycznie w czasie dla realizacji wyznaczonych zadań” (Kieżun 1980, 167). W przypadku imprez masowych planowanie jest procesem decyzyjnym,

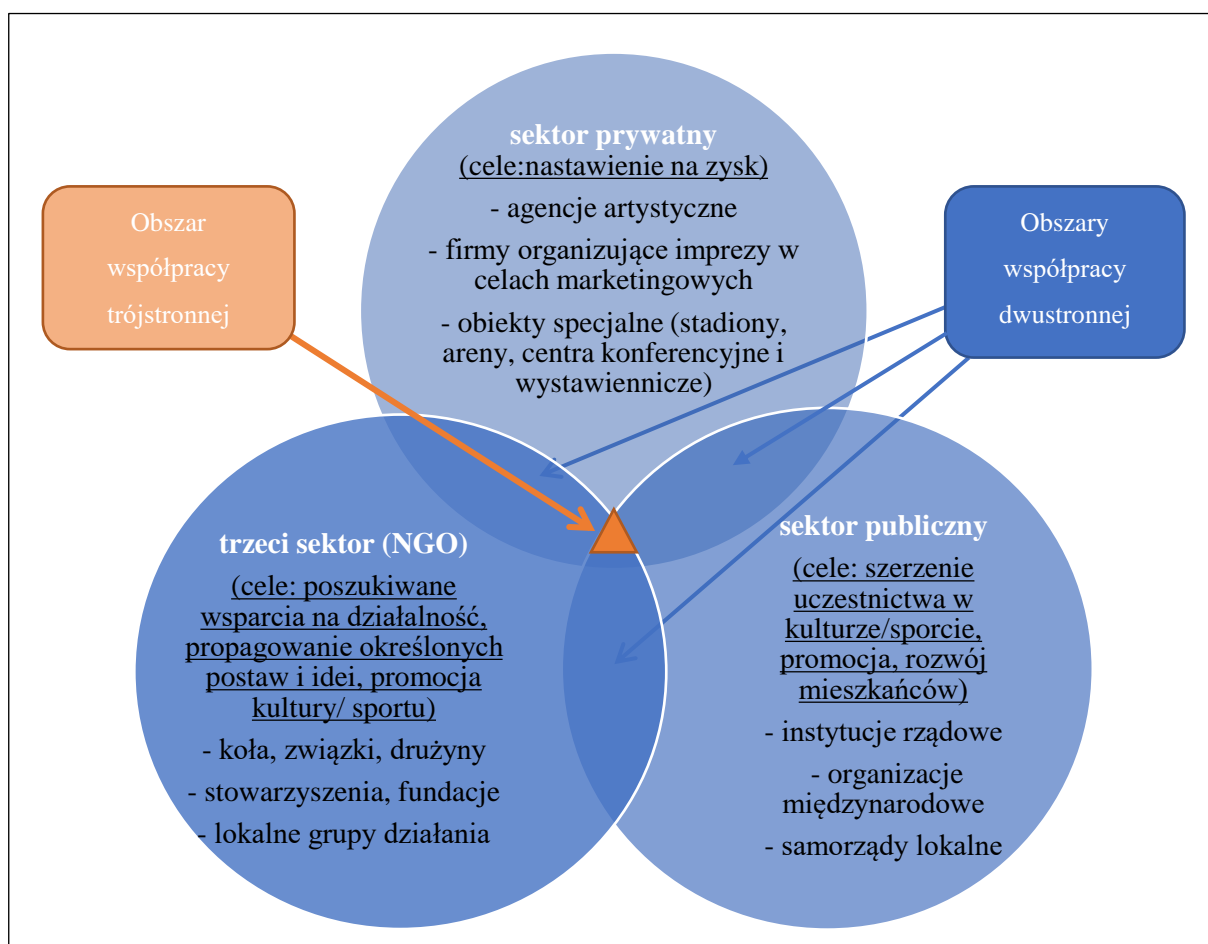
złożonym z kilku etapów, którego celem jest w pierwszej kolejności podjęcie decyzji co do zasadności organizacji imprezy, a następnie przystąpienie do jej realizacji. Na proces ten składają się ocena wykonalności, decyzja co do dalszych działań, wstępne planowanie, planowanie szczegółowe, implementacja i monitoring oraz ogólna ewaluacja po zrealizowaniu imprezy (McCartney 2010). Getz (1997) zwraca uwagę na dodatkowe elementy istotne na wstępie procesu planowania, są to min.: ocena potencjalnego popytu (np. w oparciu o poprzednie edycje imprezy), wybór docelowych grup odbiorców, ustalenie ceny, sformułowanie strategii promocyjnej i wstępna ocena wydatków uczestników.

Kluczowym elementem procesu planowania imprezy jest plan operacyjny, który uwzględnia szereg czynników związanych z programem, zarządzaniem, projektowaniem i miejscem realizacji imprezy (Getz 1997). Jakość wspomnianych czynników będzie wiązała się z infrastrukturą podstawową, informacyjną, innowacyjną i społeczną dostępną organizatorom imprezy oraz związanymi z tą infrastrukturą zasobami finansowymi, naturalnymi, kulturowymi, ludzkimi, fizycznymi, politycznymi i technologicznymi (Getz 1997).

W przypadku organizacji imprezy masowej przez jednostkę osadniczą, istnieją dwa możliwe warianty planowania organizacji imprez: tworzenie nowej imprezy od podstaw lub „zaproszenie” istniejącej imprezy. Proces tworzenia nowej imprezy może być realizowany bezpośrednio przez jednostkę do tego powołaną (np. wyspecjalizowana komórka w jednostce samorządu terytorialnego, organizacja, firma) lub zlecony przez głównego organizatora w procesie konkursowym np. firmie lub organizacji pozarządowej. Drugi z możliwych wariantów planowania imprez jest w literaturze anglojęzycznej określany jako udział w licytacji o imprezę (ang. *bidding*) i dotyczy mega imprez, przeważnie o charakterze sportowym, takich jak Igrzyska Olimpijskie, międzynarodowe turnieje sportowe (np. UEFA Euro) lub inne zawody (np. Red Bull Air Race). W tym procesie miasta lub regiony konkurują (jawnie lub tajnie) między sobą o możliwość organizacji lub współorganizacji imprez. Jak podaje Getz (1997) organizacje turystyczne²⁵ poszukują w szczególności takich imprez, które mają ugruntowaną pozycję, cieszą się zainteresowaniem szerokiej społeczności i posiadają przypisanego sponsora lub będą współfinansowane przez inną instytucję. Tego typu

²⁵ Autor ma tu na myśli wyspecjalizowane komórki administracyjne lub odrębne organizacje zajmujące się rozwojem turystyki w danej miejscowości lub regionie, tak zwane DMO (*Destination Marketing /Management Organization*).

imprezy odbywają się przede wszystkim w regionach, metropoliach lub miastach dysponujących odpowiednią infrastrukturą, bądź przygotowanych finansowo na poniesienie kosztów niezbędnych inwestycji. Są to imprezy o zasięgu globalnym, posiadające sponsorów spośród światowej rangi firm i przyciągające nawet setki tysięcy widzów, jak np. Igrzyska Olimpijskie 2012 roku organizowane w Londynie, które wraz z Paraolimpiadą przyciągnęły do stolicy Wielkiej Brytanii 680,0 tys. odwiedzających zagranicznych (Office for National Statistics 2012). Wydarzenia mniejszej rangi, o znaczeniu regionalnym lub lokalnym, są najczęściej organizowane od podstaw (indywidualnie lub we współpracy) przez samorząd lokalny, organizacje turystyczne, przedsiębiorstwa lub organizacje pozarządowe. Cechą charakterystyczną imprez masowych jest duża różnorodność wśród możliwych organizatorów.

Ryc. 4. Organizatorzy imprez masowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Getz (1997, 43).

Rycina 4 przedstawia podział organizatorów z uwzględnieniem głównych celów ich działalności oraz możliwych wzajemnych zależności, np. podejmowanej współorganizacji oraz łączeniu celów.

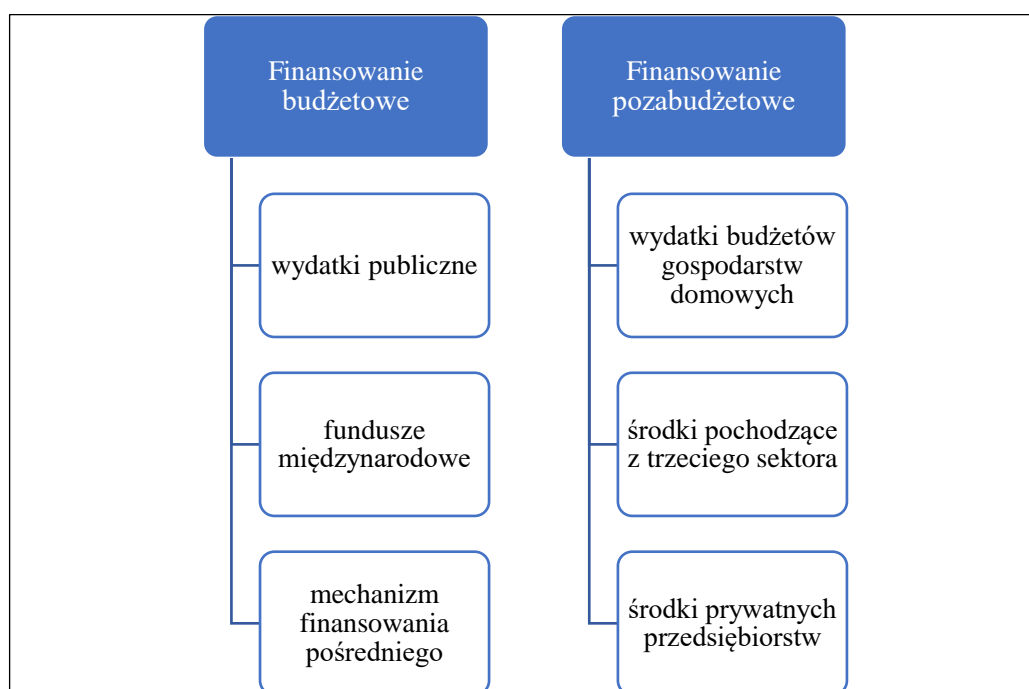
Należy zaznaczyć, że organizatorzy z poszczególnych sektorów gospodarki mogą być zaangażowani zarówno w tworzenie imprez o zasięgu lokalnym i regionalnym, jak i imprez o zasięgu krajowym i międzynarodowym. To zaangażowanie może przyjmować postać wsparcia finansowego, zapewnienia obiektów i zaplecza technicznego lub personelu - zarówno obsługi jak i ekspertów. Zaznaczony na rycinie 4 obszar współpracy trójstronnej jest najefektywniejszym wykorzystaniem możliwości poszczególnych typów organizatorów, jeżeli celem jest rozwój lokalny.

Przyjęte przez poszczególnych organizatorów cele organizacji imprez masowych można podzielić na dwie zasadnicze grupy - cele ekonomiczne i cele społeczne. Dominacja określonego celu będzie miała do pewnego stopnia wpływ na profil widzów uczestniczących w imprezie (Getz 1997). Jeżeli celem organizacji imprezy dla samorządu lokalnego będzie promocja regionu i pośredni zysk ekonomiczny, wówczas głównymi adresatami wydarzenia będą turyści. Natomiast w przypadku chęci osiągnięcia celów społecznych, jak np. zwiększenie aktywności kulturalnej mieszkańców, podstawowym adresatem imprezy będzie społeczność lokalna. Proces planowania imprezy masowej musi uwzględniać szereg czynności, których celem jest identyfikacja potrzebnych zasobów (w tym źródeł finansowania) oraz określenie możliwych korzyści i skutków realizacji przedsięwzięcia.

Proces planowania organizacji imprezy masowej powinien od samego początku uwzględniać aspekty finansowe. Wśród organizatorów imprez można wyróżnić podział na dwie zasadnicze grupy pod względem kryterium zysku. Z jednej strony działają organizatorzy nastawieni na osiągnięcie zysku finansowego w perspektywie krótko lub długoterminowej, z drugiej strony działają organizatorzy, dla których zysk finansowy nie ma istotnego znaczenia lub jest drugorzędny. Miasta, przedsiębiorstwa lub organizacje globalne będą nastawione na osiągnięcie zysku wynikającego z organizacji imprezy. Duży ośrodek miejski, który zleca firmie zewnętrznej organizację imprezy, ponosi konkretne koszty, ale zakłada, że zyskiem z organizacji takiej imprezy będzie promocja miasta na arenie międzynarodowej, okresowy wzrost zatrudnienia oraz zysk finansowy osiągnięty przez przedsiębiorców zlokalizowanych w mieście (np. hotelarzy, restauratorów, sklepikarzy), który przełoży się na rozwój miasta (np. poprzez podejmowane przez tych przedsiębiorców inwestycje). Z punktu widzenia władz mniejszych miejscowości, zysk finansowy z organizowanej imprezy nie będzie tak istotny, ani też nie osiągnie takich wartości, jak w przypadku obszaru silnie zurbanizowanego. Dla społeczności lokalnej, czy też organizacji pozarządowej,

najistotniejszą korzyścią z organizacji imprezy będzie integracja, wzrost świadomości i przywiązania do lokalnych tradycji lub przekazanie wiedzy (McCartney 2010).

Omówienie zagadnienia dotyczącego możliwych źródeł finansowania imprez masowych ogranicza się w niniejszej rozprawie, do źródeł dostępnych w Polsce. Imprezy masowe są zjawiskiem globalnym, dlatego omówienie możliwych źródeł ich finansowania w szerszym kontekście wykracza poza zakres merytoryczny i objętościowy niniejszej pracy. Badania będące przedmiotem rozprawy skupiają się wokół imprez o charakterze kulturalnym, dlatego zagadnienie finansowania zostanie przedstawione pod kątem tego typu imprez. Jak podaje Borowiecki (2004), model finansowania kultury funkcjonujący w Polsce opiera się na założeniu, że sektor publiczny jest głównym, ale nie jedynym mecenasem kultury, zaś mecenat prywatny stanowi jedynie jego uzupełnienie. Przejrzysty podział źródeł finansowania działalności kulturalnej w Polsce przedstawiła Kopeć (2014), która dzieli je na finansowanie budżetowe i finansowanie pozabudżetowe. Zaproponowany przez wspomnianą autorkę ogólny podział źródeł finansowania różnego typu działalności kulturalnej, który można odnieść w szczególności do imprez masowych został przedstawiony na rycinie 5.

Ryc. 5. Źródła finansowania kultury w Polsce

Źródło: Kopeć 2014, 58

Finansowanie budżetowe oprócz wydatków ponoszonych przez budżet państwa i samorządy terytorialne obejmuje także wpływy z funduszy międzynarodowych.

Fundusze międzynarodowe zawierają środki przeznaczone na działania związane z kulturą pochodzące z organizacji międzynarodowych, których budżety są zasilane przez państwa lub grupy państw. Wśród funduszy międzynarodowych należy w szczególności wymienić środki pochodzące z programów finansowanych przez Unię Europejską (w tym z programów krajowych i regionalnych oraz tzw. programów scentralizowanych), przez Międzynarodowy Fundusz Wyszehradzki, Mechanizm Finansowy EOG, Norweski Mechanizm Finansowy oraz Szwajcarsko-Polski Program Współpracy. Finansowanie pośrednie obejmuje rozwiązania o charakterze fiskalnym. Wydatki pozabudżetowe obejmują wydatki ponoszone przez gospodarstwa domowe oraz przez organizacje pozarządowe (Kopeć 2014). Gospodarstwa domowe nie uczestniczą bezpośrednio w finansowaniu imprez, jednak należy podkreślić, że mogą one pośrednio partycypować w kosztach ich organizacji (np. poprzez zakup biletów wstępu na imprezy) lub aktywnie uczestniczyć w ich realizacji w ramach podejmowanej działalności w czasie wolnym, m.in. poprzez członkostwo w organizacjach pozarządowych i w ramach działalności wolontariackiej (por. Szlendak i in. 2012).

Mechanizmem, który funkcjonuje m.in. w ramach finansowania imprez masowych, jest łączenie środków publicznych i prywatnych bądź środków publicznych i pochodzących z trzeciego sektora. Przykładem łączenia środków publicznych i prywatnych w celu organizacji imprezy masowej może być organizowany w Gdyni Festiwal Open'er, którego koszty organizacji są dzielone pomiędzy Miasto Gdynia i organizatora głównego – agencję Alterart. Jak podkreśla Kopeć (2014) zasoby finansowe, którymi dysponuje trzeci sektor, aż w 49,0% pochodzą ze środków samorządowych i są najczęściej przyznawane w ramach dotacji lub w postępowaniach konkursowych, w których samorząd zleca organizacjom pozarządowym realizację zadań własnych. Przykładem organizacji pozarządowej, która otrzymuje dofinansowanie na realizację imprezy w ramach dotacji z miasta, jest Pomorskie Stowarzyszenie Musica Sacra, organizujące Międzynarodowy Festiwal Muzyki Organowej w Gdańsku Oliwie.

W przypadku imprez o zasięgu lokalnym lub regionalnym często pojawia się partnerski model współpracy sektora NGO z sektorem publicznym, polegający na współorganizacji przedsięwzięcia i wspólnym ponoszeniu kosztów jego realizacji (por. Kietlińska 2010). Organizatorami z ramienia samorządowego mogą być starostwa powiatowe, urzędy gminne, domy kultury, ośrodki kultury i sportu lub starostwa powiatowe. Natomiast z ramienia NGO są to lokalne grupy działania, stowarzyszenia,

towarzystwa, fundacje lub bractwa. Wśród organizatorów imprez pojawiają się także takie instytucje jak muzea czy nadleśnictwa. Jak wspomniano wcześniej, istotnym wkładem wnoszonym w organizację imprezy przez sektor NGO są wolontariusze oraz specjaliści z danej dziedziny, którzy odpowiadają za jej merytoryczną wartość.

Przykładem współpracy przy organizacji imprezy masowej, w którą włączone są różnego typu instytucje jest Turniej o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego organizowany w świętokrzyskim Szydłowie. W realizację tego wydarzenia zaangażowane są następujące instytucje: gmina Szydłów, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Szydłowskiej, Gminne Centrum Kultury Szydłów, Bractwo Rycerskie Zamku Szydłów oraz Stowarzyszenie Króla Kazimierza Wielkiego. Ponadto imprezę sponsorują lokalne firmy, a wstęp na wydarzenie jest biletowany. Taki podział kosztów organizacji imprezy, w niewielkim ośrodku terytorialnym, jest współmierny do zakładanych korzyści w postaci efektów społecznych i kulturowych, w pewnym zakresie również promocyjnych, osiągniętych przez lokalną społeczność. Jest to również przykład wielostronnej współpracy przy organizacji wydarzenia, co jak wskazano wcześniej jest modelem przynoszącym największe korzyści.

5.0. Przesłanki realizacji imprez masowych

5.1. Przesłanki gospodarcze realizacji imprez masowych

Słownik Języka Polskiego podaje, że przesłanką jest określona okoliczność sprzyjająca realizacji pewnych zamiarów (*Słownik Języka Polskiego* 2006). W odniesieniu do procesu realizacji imprez masowych możemy stwierdzić, że przesłanki będą to okoliczności lub uwarunkowania osadzone w otoczeniu, warunkujące sprawny proces ich realizacji oraz zapewniające osiągnięcie zamierzonych celów jak również cele same w sobie - jako efekty realizacji danego wydarzenia. W niniejszym rozdziale identyfikacja oraz charakterystyka uwarunkowań realizacji imprez masowych, jak również przedstawienie spodziewanych korzyści, czyli efektów realizacji imprez masowych oparte są na analizie literatury z zakresu ekonomii, geografii ekonomicznej (w szczególności w odniesieniu do rozwoju regionalnego i lokalnego) oraz zarządzania wydarzeniami (*event management*).

Jak podaje Getz (1991) sprecyzowanie celu organizacji wydarzenia jest tym dokładniejsze, im dokładniejsza będzie analiza związków pomiędzy imprezą, a jej otoczeniem oraz oceną zasad funkcjonowania organizacji realizującej imprezę. Nawiązując do systemowego ujęcia imprez masowych przedstawionego w rozdziale czwartym, można stwierdzić, że uwarunkowania organizacji imprez masowych będą zachodziły w skali makro (zjawiska zachodzące w otoczeniu dalszym i w otoczeniu bliższym imprezy) oraz w skali mikro. W skali makro, za Getzem (1991), można przyjąć, że w odniesieniu do organizacji imprez masowych otoczenie należy rozpatrywać w dwóch wymiarach - jako czynniki wpływające na popyt na wydarzenia ogółem oraz w szczególności na wydarzenie będące przedmiotem analizy, a także jako czynniki wpływające na organizację realizującą wydarzenie. W skali mikro będzie to sytuacja instytucji organizującej imprezę oraz sytuacja samej imprezy - przez Getza (1991) określana analizą sytuacyjną. W sposób syntetyczny, zależności pomiędzy otoczeniem a imprezą przedstawia rycina 6. Wskazując na możliwe skutki organizacji imprez masowych Hall (1992) wymienia skutki ekonomiczne, w zakresie turystyki i handlu, infrastrukturalne i środowiskowe, społeczne i kulturowe, psychologiczne oraz polityczne i administracyjne. Wskazane przez Halla (1992) obszary występowania

skutków organizacji imprez masowych zostały zgrupowane w dwa nadrzędne obszary przesłanek. Pierwszy obszar, określony gospodarczym, obejmuje skutki ekonomiczne, w zakresie turystyki i handlu, infrastrukturalne i środowiskowe oraz polityczne i administracyjne. Drugi obszar, określony społeczno-kulturowym, obejmuje skutki społeczne i kulturowe, które zostały omówione w podrozdziale 5.2. Należy zaznaczyć, że przedmiotem badań przedstawionych w niniejszej rozprawie są imprezy o charakterze kulturalnym, o zasięgu lokalnym lub regionalnym, organizowane przeważnie przez instytucje gminne lub organizacje pozarządowe. W związku z powyższym, analizowane przesłanki odnoszą się przede wszystkim do imprez i organizatorów o charakterze wskazanym powyżej, choć badania dotyczące imprez o innym charakterze i skali również zostały wykorzystane.

Przejawem dbałości o systematyczny i harmonijny rozwój organizacji, jak również jednostek samorządowych, jest tworzenie strategii rozwoju. W strategiach tych uwzględnia się aktualną sytuację danej jednostki i na tej podstawie planuje jej dalszy rozwój z uwzględnieniem globalnych i lokalnych uwarunkowań. Hughes (1999) wskazuje, że miasta i miejscowości wykorzystują wydarzenia w strategiach ekonomicznych służących walce z wpływem globalizacji na lokalną ekonomię oraz jako strategie społeczne w walce z rosnącym wyobcowaniem i niepewnością odczuwaną w przestrzeni publicznej. Potencjał imprez masowych skutkuje ich dużą atrakcyjnością turystyczną a także powoduje, że są one wykorzystywane jako sposób na budowanie wizerunku miejscowości i regionów. Jednostki samorządu terytorialnego mogą posiadać specjalnie opracowane strategie dotyczące imprez masowych realizowanych na ich terytorium (ang. *event strategies, mega-event strategies*), dotyczą one liczby wydarzeń będących w portfolio jednostki, ich tematyki, zasięgu, celu, źródeł finansowania, działań marketingowych itp. W przypadku mniejszych jednostek strategie te mogą obejmować wydarzenia o charakterze lokalnym lub aspirujące do wydarzeń charakterystycznych (markowych, ang. *hallmark events*), w przypadku dużych aglomeracji miejskich strategie te dotyczą wydarzeń najwyższej skali. Przykładem wydarzeń wykorzystywanych w strategiach rozwoju mogą być Igrzyska Olimpijskie, które zdaniem Chen, Qu i Spaans (2013, 341) mają „wspierać zmiany w środowisku miejskim i wywierać długoterminowe skutki dla goszczących je miast”. W literaturze dotyczącej oceny wpływu mega wydarzeń na lokalną ekonomię nie ma jednoznacznego wniosku co do ich pozytywnego oddziaływania. Zwłaszcza z punktu widzenia stricte ekonomicznego, okazuje się, że nakłady ponoszone na organizację

impresz (np. Igrzysk Olimpijskich) przekraczają osiągnięte korzyści ekonomiczne (Chanaron 2014). Ponadto, brakuje dostatecznie skutecznej metody do oceny ekonomicznego wpływu wydarzeń na ekonomię lokalną.

Strategie rozwoju związane z wydarzeniami służą przede wszystkim budowaniu wizerunku miejsca lub destynacji turystycznej. Wiele wydarzeń powstaje w celu przyciągnięcia turystów - są one traktowane i promowane jako atrakcje turystyczne, chociaż spełniają również cele związane z rozwojem społeczności lokalnej. Z drugiej strony, istnieją wydarzenia tworzone dla społeczności lokalnej, które z czasem przeobrażają się w atrakcje turystyczne. Wydarzenia o turystycznym potencjale często cieszą się większym wsparciem i finansowaniem ze strony JST, niż wydarzenia przeznaczone dla mieszkańców, których realizacja jest często uzależniona od obecności wolnych środków w budżecie danej jednostki (Wood 2006). Brak opracowanej strategii dotyczącej realizacji imprez masowych oznacza utratę szansy na ich wykorzystanie w rozwoju miejscowości lub miasta (Wood 2006). Krytykując strategie rozwoju oparte na mega wydarzeniach, min. Igrzysk Olimpijskich, lub Wystaw Światowych, Hall (2004, 204) podkreśla, że „inwestycje w dostępną i taną edukację, w technologie związane z ochroną zdrowia i komunikacją wraz ze strategią zróżnicowania miejsc pracy” mogą zapewnić więcej długotrwałych korzyści niż inwestycje w mega wydarzenia sportowe i związaną z nimi infrastrukturę.

Istnieje kilka kryteriów podziału efektów organizacji wydarzeń masowych. Dyskusja zawarta w literaturze dotyczącej organizacji imprez masowych (zarówno wielkich mega-wydarzeń, jak i imprez mniejszej skali) przedstawia problem związany z oceną skutków ich realizacji w ujęciu *ex-ante* (*pre-event*) i *ex-post* (*post-event*). Skutki organizacji wydarzeń mogą być także ujęte w dwie grupy: skutków pozytywnych i skutków negatywnych. Innym, często spotykanym w literaturze podziałem spodziewanych efektów organizacji imprez masowych jest podział na efekty materialne i niematerialne. Skutki organizacji imprez masowych mogą być również rozpatrywane w ujęciu krótko- lub długookresowym. Przyjmuje się, że siła oddziaływania imprez masowych na gospodarkę lokalną jest różna w zależności od skali i rodzaju wydarzenia (McDonnell, Allen i O'Toole 1999). Wraz ze wzrostem wielkości wydarzenia wzrasta też potencjalna liczba odwiedzających, zainteresowanie mediów oraz potencjalne koszty i korzyści z ich organizacji, w tym korzyści ekonomiczne (Janeczko, Mules i Ritchie 2002).

Imprezy masowe mogą spełniać wiele funkcji, z których wynikają liczne korzyści dla miejsca podejmującego się ich realizacji. Nemeth (2010), na przykładzie mega wydarzeń takich jak Europejska Stolica Kultury, wskazuje na 3 główne funkcje ekonomiczne imprez. Pierwszą z nich jest wykorzystanie imprez w regionalnych, narodowych i międzynarodowych strategiach marketingu turystycznego, ponieważ przyczyniają się one do okresowego wzrostu atrakcyjności danego miejsca. Drugą istotną funkcją jest budowanie wizerunku miasta goszczącego dane wydarzenie w oparciu o uwagę, jaką ono przyciąga. Działania promocyjne związane z organizowaną imprezą mogą być skierowane nie tylko do potencjalnych odwiedzających, ale również do inwestorów. Trzecia funkcja mega wydarzeń wiąże się z inwestycjami w budowaną na ich potrzeby infrastrukturę.

W celu przejrzystego i kompleksowego przedstawienia gospodarczych przesłanek realizacji imprez masowych została poddana analizie literatura oceniająca skutki organizacji następujących 3 rodzajów imprez:

1. Mega wydarzeń i wydarzeń specjalnych (ang. *mega-event, special-event*);
2. Wydarzeń charakterystycznych / wyróżniających i regionalnych (ang. *hallmark event, regional event*);
3. Wydarzeń o charakterze lokalnym (ang. *local /community event, rural event*).

Opisane w analizowanej literaturze efekty organizacji poszczególnych rodzajów imprez zostały przedstawione w tabeli 21 - w odniesieniu do kolejnych obszarów gospodarki, na które oddziałują. Ukazuje również, czy dany skutek jest uznany za pozytywny („+”), czy za negatywny („-“).

Tab. 21. Efekty gospodarcze organizacji imprez masowych

Rodzaj imprezy	Opis efektu	Obszar oddziaływania efektu	Rodzaj efektu (efekt dodatni lub ujemny)	Badacze
Mega-event	wzrost możliwości zatrudnienia	ekonomiczne	+	Gursoy , Kim i Uysal (2006)
	wzrost jakości poziomu życia	ekonomiczne	+	
	rozwój zrównoważonych sieci transportowych	infrastruktura i środowisko	+	Chanaron (2014)
	rozwój nowoczesnej sieci dróg	infrastruktura i środowisko	+	
	inwestycja w zrównoważone	infrastruktura i środowisko	+	

	technologie energetyczne			
	wysokiej jakości udogodnienia sportowe	infrastruktura i środowisko	+	Chen, Qu i Spaans, (2013)
	rozwój infrastruktury	infrastruktura i środowisko	+	
	poprawa jakości przestrzeni publicznej	infrastruktura i środowisko	+	
	wzrost okresowego i stałego zatrudnienia	ekonomia	+	
	rozwój sektora usług	ekonomia	+	
	wzrost ruchu turystycznego w trakcie i po wydarzeniu	turystyka i handel	+	
	korzyści dla lokalnego handlu	turystyka i handel	+	
	wzrost wartości nieruchomości	ekonomia	+	
	pojawienie się długu w budżecie lokalnym w wyniku przeinwestowania	ekonomia	-	
	obiekty związane z wydarzeniem stają się atrakcjami turystycznymi	turystyka i handel	+	
	powstanie powiązań publiczno-prywatnych w trakcie planowania i organizacji wydarzenia	administracja	+	
	wprowadzenie sprzyjających środowisku zasad projektowania, recyklingu i wykorzystania energii odnawialnych	infrastruktura i środowisko	+	
Special event	pozytywny wpływ na wizerunek destynacji	polityka	+	
	dodatkowa korzyść przyciągająca odwiedzających	turystyka i handel	+	
	są katalizatorami rozwoju w innych obszarach	ekonomia	+	
	są narzędziem komunikacji	polityka	+	
	rozwój lub poprawa infrastruktury	infrastruktura i środowisko	+	
	powstanie nowych atrakcji turystycznych	turystyka i handel	+	
	rozwój przemysłu hotelowego	turystyka i handel	+	
	zmniejszenie sezonowości	turystyka i handel	+	
	rozwój destynacji	turystyka i handel	+	
	rozgłos	polityka	+	
rozwój urbanizacyjny	infrastruktura i	+		

		środowisko		
	wzrost poziomu hałasu	infrastruktura i środowisko	-	
	wzmożony ruch pojazdów	infrastruktura i środowisko	-	
	przeludnienie	infrastruktura i środowisko	-	
	długoterminowe korzyści promocyjne	polityka	+	
	indukowane wydatki na rozwój i budownictwo	ekonomia	+	
	dodatkowy rozwój biznesowy	ekonomia	+	
	wzrost wartości nieruchomości	ekonomia	+	
	zakłócenia w normalnym funkcjonowaniu biznesu	turystyka i handel	-	Dwyer, Mellor, Mistilis, Mules (2000)
	niedostatecznie wykorzystana infrastruktura	infrastruktura i środowisko	-	
	spiętrzenie ruchu	infrastruktura i środowisko	-	
	hałas	infrastruktura i środowisko	-	
	wzrost popytu na dobra i usługi w wielu sektorach	ekonomia	+	
	wzrost możliwości lokalnego zatrudnienia	ekonomia	+	Hodur, Leistriz (2006)
	wzrost przychodów z podatków lokalnych	ekonomia	+	
Hallmark event	budowa specjalistycznych obiektów (np. obiekty sportowe budowane na potrzeby IO)	infrastruktura i środowisko	+	
	wykorzystanie funduszy międzynarodowych lub rządowych na budowę wysokiej klasy obiektów	infrastruktura i środowisko polityka ekonomia	+	Whitson, Macintosh (1993)
	modernizacja infrastruktury transportowej i rozwój urbanizacyjny	infrastruktura i środowisko	+	
	rozgłos (budowanie wizerunku miasta lub regionu goszczącego imprezę)	ekonomia polityka	+	
	budowanie potencjału	turystyka i handel	+	

	turystycznego – rozwój atrakcji turystycznych			
	budowanie potencjału turystycznego – rozwój infrastruktury turystycznej	turystyka i handel	+	

Źródło: opracowanie własne.

Pośród dodatkowych, które nie zostały wymienione w tabeli 20, wspierających, skutków organizacji imprez masowych można wskazać postęp technologiczny i innowacyjny wynikający najczęściej z organizacji mega wydarzeń, w szczególności Igrzysk Olimpijskich. W tym zakresie Chanaron (2014) wskazuje na innowacje produktowe (np. dotyczące sprzętu sportowego), innowacje procesowe (np. wykorzystanie biometrii w architekturze oraz tworzenie nowej wiedzy technologicznej przy budowie stadionu olimpijskiego w Pekinie), innowacje usługowe - przede wszystkim w oparciu o technologie informacyjne (np. nowoczesny system tłumaczeń symultanicznych wykorzystywany podczas XXIX Igrzysk Olimpijskich w Pekinie). Skutki organizacji imprez masowych wskazane w tabeli 20 przedstawiają efekty badań opartych na analizach ekonomicznych, analizach dokumentów (w tym strategii) lub danych statystycznych. Szczególne miejsce w literaturze dotyczącej oceny skutków organizacji imprez masowych zajmują opracowania przedstawiające identyfikację i ich ocenę przez społeczność lokalną. Za przykład można podać badania jakościowe i ilościowe przeprowadzone przez Lim i Lee (2006), Fredline, Deery i Jago (2013) a także Scholtz (2019).

W przypadku analizy efektów gospodarczych organizacji imprez masowych (niezależnie od skali wydarzenia, chociaż ze względu na wysokie koszty prowadzenia takich analiz najczęściej stosuje się je w odniesieniu do dużych imprez) często spotykaną metodą oceny jest metoda efektu mnożnikowego. Metoda ta zakłada, że wpływ wydarzenia na sytuację makroekonomiczną danego regionu można podzielić na dwie kategorie efektów ekonomicznych - efekty pierwszorzędne i drugorzędne (Janeczko, Mules i Ritchie 2002). Efekty pierwszorzędne są mierzone na podstawie badań uczestników wydarzeń lub wyników handlowych. Efekty drugorzędne oznaczają „nowy pieniądź” wprowadzony do gospodarki lokalnej (Janeczko, Mules i Ritchie 2002). Uwzględnienie w analizie efektów drugorzędnych, odsłania współzależności poszczególnych sektorów gospodarki wewnątrz danego regionu, jak również pokazuje w jakim stopniu dany region lub miasto są uzależnione od importowanych dóbr i usług (Janeczko, Mules i Ritchie 2002). Inne podejścia stosowane w ocenie skutków gospodarczych realizacji imprez masowych to między innymi: analiza kosztów

i korzyści (*cost-benefit analysis* - CBA), koszt alternatywny, zwrot z inwestycji, próg rentowności, analiza przyrostowa lub korzyści skali.

W świetle powyższych rozważań, oraz w wyniku analizy efektów realizacji imprez masowych przedstawionych w tabeli 21 można stwierdzić, że organizacja imprez masowych przyczynia się do rozwoju gospodarczego danej jednostki (miejscowości, miasta, regionu, kraju lub grupy krajów). Odwołując się ponownie do tabeli 20 można stwierdzić, że imprezy masowe przyczyniają się do kreowania czynników stymulujących rozwój gospodarczy, między innymi poprzez rozbudowę infrastruktury, tworzenie nowych miejsc pracy, aktywizację społeczności lokalnej czy rozwój instytucji. Przykładem instytucji powstałej w efekcie realizacji megawydarzenia jest Krakowskie Biuro Festiwalowe, założone na potrzeby realizacji Europejskiej Stolicy Kultury w Krakowie w roku 2000. Instytucja ta działa do dziś jako prężna organizacja zarządzająca szeregiem światowej klasy imprez realizowanych w tym mieście.

5.2. Przesłanki społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych

W literaturze poświęconej ocenie skutków organizacji imprez masowych wiele miejsca poświęca się efektom ekonomicznym. Pozaekonomiczne skutki organizacji imprez, takie jak: lokalna duma, jakość życia czy przynależność społeczna, nie zostały dotychczas wystarczająco zgłębiane (Wood 2006; Kim i Kaewnuch 2018). Jednak zdaniem Różańskiego i Doburzyńskiego (2013, 29) w ostatnim okresie znaczenie aspektów pozagospodarczych w rozwoju ulega systematycznemu wzmocnieniu. Domański (2004) podaje, że coraz większe znaczenie w strategiach rozwoju kładzie się na potencjał wewnętrzny regionów słabo rozwiniętych. Szczególne znaczenie w odniesieniu do zbiorowości lokalnych mają pokłady wiedzy, umiejętności oraz różne formy aktywności podejmowanej przez społeczność lokalną przeciwstawiane biernemu korzystaniu z zewnętrznej pomocy.

Jednym z celów rozwoju społecznego, powinno być upodmiotowienie społeczności lokalnej i jej członków do (Christianson, Frenley i Robinson, cytowane w DeGraaf, Jordan i DeGraaf 1999):

- „stymulowania lokalnych inicjatyw poprzez angażowanie ludzi w partycypację społeczną, przede wszystkim w proces społecznych i ekonomicznych zmian;
- budowanie kanałów komunikacji promujących solidarność;
- poprawę społecznego, ekonomicznego i kulturowego dobrostanu członków społeczności lokalnej”.

Ostasiewicz (2004, 13) podkreśla, że obok dobrobytu materialnego, dla postępu społecznego są również ważne takie wartości jak „stopień samorealizacji twórczej jednostki, treści współżycia społecznego, stan środowiska naturalnego, poziom konfliktowości ludzkich dążeń, wpływ obywateli na kształtowanie życia zbiorowego - w skali ogólnospołecznej, a także w środowisku pracy i miejscu zamieszkania”. Znaczenie aktywizacji społeczności lokalnej znajduje odzwierciedlenie także w przypadku skuteczności organizacji imprez masowych rozumianej jako stopień osiągnięcia zakładanych efektów. Akceptacja społeczności lokalnej dla imprezy masowej jest tym większa, im większe jest zaangażowanie społeczności w jej organizację oraz im większy jest związek imprezy z lokalną kulturą (Yeoman, Robertson, Ali-Knight, Drummond i McMahon-Beattie 2011). Imprezy “narzucane” mieszkańcom, nie związane z kulturą lokalną, są przez nich bardziej krytycznie oceniane niż imprezy inicjowane przez nich samych. Analiza przesłanek społeczno-kulturowych organizacji imprez masowych musi odnosić się do społeczności lokalnej, gdyż to ona odczuwa w długim okresie, a nierzadko trwale, efekty zrealizowanego wydarzenia.

W badaniach dotyczących imprez masowych pojęcie społeczności lokalnej (ang. *local community*) pojawia się niezmiernie często, w szczególności w przypadku badań poświęconych skutkom organizacji imprez. Getz, Svensson, Peterssen i Gunnervall (2012) wskazują wręcz, że w przypadku wydarzeń charakterystycznych (*hallmark events*) jednym z głównych celów organizacji imprez jest ich bezpośrednie, korzystne oddziaływanie na mieszkańców. Za równie istotne wspomniani autorzy uznają wspieranie realizacji tego typu wydarzeń przez społeczność lokalną, która jako szczególna grupa interesariuszy i jeden z głównych beneficjentów organizacji imprez masowych, została szczegółowo przedstawiona w podrozdziale 3.3.

Ritchie (cytowane w de Grosbois 2009, 44-45) uważa, że społeczno-kulturowe efekty wydarzeń są najczęściej definiowane jako „stopień w jakim wydarzenie przyczynia się do społecznego i kulturowego rozwoju finansującej je lub goszczącej je

społeczności”. Fredline, Deery i Jago (2003, 26) określają efekty społeczne organizacji imprez masowych jako „wszelkie efekty, które potencjalnie wywierają pozytywny wpływ na jakość życia społeczności lokalnej”. Autorzy podkreślają przy tym, że w przypadku przeprowadzonych przez nich badań efekty te obejmują również efekty o charakterze ekonomicznym i środowiskowym.

Analizy poświęcone ocenie skutków społeczno-kulturowych organizacji imprez masowych opierają się przede wszystkim na badaniach prowadzonych wśród społeczności lokalnych goszczących dane wydarzenie. Pozostałe źródła wiedzy dotyczącej skutków organizacji wydarzeń obejmują: opinie interesariuszy (decydentów, policji, grup społecznych, itp.), raporty sporządzane przez wolontariuszy i organizatorów, bezpośrednią obserwację wydarzeń (przy wsparciu nagrań z telewizji przemysłowej) oraz badania prowadzone wśród odwiedzających (Getz 2012).

W opracowaniu przedstawiającym zestawienie wyników takich badań przeprowadzonych przez innych autorów oraz przez nich samych, Lim i Lee (2006) wskazują na kilkanaście pozytywnych i negatywnych efektów organizacji imprez masowych różnej skali. Wyniki te, uzupełnione o dane z dodatkowych źródeł, zostały przedstawione w tabeli 22.

Tab. 22. Efekty społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych

Pozytywne efekty społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych	Negatywne efekty społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych	Badacze
<ul style="list-style-type: none"> - rozwój społeczności - duma obywatelska 	<ul style="list-style-type: none"> - zakłócenie stylu życia mieszkańców - spiętrzenie ruchu - hałas - wandalizm - powstawanie tłumu - przestępczość - niszczenie mienia - exodus mieszkańców 	Dwyer, Mellor, Mistilis, Mules (2000)
<ul style="list-style-type: none"> - promocja rozwoju kulturalnego - poprawa lokalnego wizerunku - wzrost międzynarodowej rozpoznawalności - utrzymanie i odnowienie tradycji - wzrost poczucia dumy wśród społeczności lokalnej 	<ul style="list-style-type: none"> - wzrost liczby przestępstw - wzrost przestępczości zorganizowanej - niszczenie dziedzictwa kulturowego - spełnienie ambicji elit politycznych 	Lim, Lee (2006)

<ul style="list-style-type: none"> - wspieranie aktywności kulturalnej - lepsza ocena tradycyjnej kultury - promocja interakcji z turystami - poprawa warunków dla edukacji - poprawa jakości służby publicznej - wzrost liczby wystaw i innych imprez - wzrost świadomości ekologicznej 		
<ul style="list-style-type: none"> - generowanie zysków na działania społeczne - wzmocnienie wizerunku społeczności lokalnej (do wewnątrz i na zewnątrz) - wsparcie dla ochrony lokalnej kultury - promocja organizatorów i biznesu - wsparcie dla kreowania spójności społecznej - rekreacja dla rodziny - wsparcie dla tworzenia więzi pomiędzy mieszkańcami a odwiedzającymi - platforma komunikacji społeczności lokalnej (wymiana informacji społecznie istotnych) - stwarzanie możliwości bycia aktywnym członkiem społeczności lokalnej 	<p>brak zidentyfikowanych efektów negatywnych</p>	<p>Gursoy, Kim, Uysal (2004)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - ochrona dziedzictwa - wzrost stopnia zainteresowania i stopnia uczestnictwa w aktywnościach powiązanych z imprezą - wzrost dumy lokalnej i poczucia wspólnoty 	<p>brak zidentyfikowanych efektów negatywnych</p>	<p>Hall (za: Irshad, 2011)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - nowe i lepsze miejsca pracy; - poprawa infrastruktury (parki, infrastruktura rekreacyjna); - nowe możliwości spędzania czasu wolnego (rozrywka); 	<p>brak zidentyfikowanych efektów negatywnych</p>	<p>Getz, Svensson, Peterssen i Gunnervall (2012)</p>

<ul style="list-style-type: none"> - animacja i lepsze wykorzystanie udogodnień rekreacyjnych; - poprawa poczucia dumy społecznej; - nowe formy społecznych interakcji i integracji (publiczne koncerty); - wygląd fizyczny i design (oświetlenie, sztuka w przestrzeni publicznej) 		
<ul style="list-style-type: none"> - okazja do rozrywki i rekreacji 	<ul style="list-style-type: none"> - wzrost liczby niebezpiecznych zdarzeń 	Fredline, Deery i Jago (2013)
<ul style="list-style-type: none"> - wzmocnienie poczucia wspólnoty i własnej wartości - lepsza dostępność do udogodnień sportowych - gentryfikacja 	<ul style="list-style-type: none"> - ograniczenie świadczeń socjalnych 	Chen, Qu i Spaans (2013)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Dwyer, Mellor, Mistilis i Mules (2000); Lim i Lee (2006); Gursoy, Kim i Uysal 2004; Irshad (2011); Getz, Svensson, Peterssen i Gunnervall (2012); Fredline, Deery i Jago (2013); Chen, Qu i Spaans (2013).

Jednym z narzędzi stosowanych do oceny stopnia zadowolenia mieszkańców z realizowanej imprezy masowej jest Skala Percepcji Efektów Społecznych (SIP - *Social Impact Perception Scale*) opracowana przez Small, Edwards i Scheridan (2005). Poszczególne elementy omawianej skali, zidentyfikowane przez autorów w efekcie przeprowadzonych badań, są przedstawione w tabeli 23.

Tab. 23. Zidentyfikowane składniki Skali Percepcji Efektów Społecznych

1. Efekty społeczne	2. Czas wolny / efekty rekreacyjne
<ul style="list-style-type: none"> ▪ zatłoczone ciągi piesze i ulice 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost możliwości rozrywki
<ul style="list-style-type: none"> ▪ trudności ze znalezieniem miejsc parkingowych 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost szans na wykorzystanie w przyszłości istniejącej infrastruktury rekreacyjnej
<ul style="list-style-type: none"> ▪ natężenie ruchu 	3. efekty infrastrukturalne
<ul style="list-style-type: none"> ▪ zatłoczone lokalne sklepy i udogodnienia 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ modernizacja istniejących budynków użyteczności publicznej
<ul style="list-style-type: none"> ▪ przeciążony transport publiczny 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ utrzymanie wysokiego standardu udogodnień publicznych
<ul style="list-style-type: none"> ▪ zanieczyszczenie hałasem 	4. efekty zdrowotne i związane z bezpieczeństwem
<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost zakresu oferowanych produktów i 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost liczby patroli policyjnych

usług	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost cen produktów i usług 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost przestępczości i aktów wandalizmu
<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost możliwości zatrudnienia 	5. efekty kulturowe
<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost możliwości podejmowania działań gospodarczych 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost lokalnej świadomości dotyczącej dostępnych atrakcji kulturalnych
<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost dumy lokalnej 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wpływ na tożsamość kulturową regionu
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrost lokalnego zainteresowania historią i kulturą regionu
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wpływ na charakter lokalny społeczności
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ interakcja z odwiedzającymi jako doświadczenie edukacyjne

Źródło: Small, Edwards i Scheridan (2005, 73).

Istotnym aspektem badań prowadzonych w celu ustalenia oceny efektów organizacji imprez masowych przez społeczność lokalną jest ich rozciągnięcie w czasie, gdyż szereg efektów jest odczuwanych dopiero w dłuższym okresie (McCartney 2010). De Grosbois (2009) zwraca uwagę na inny, również ważny problem dotyczący oceny społeczno-kulturowych skutków organizacji imprez masowych - ocena tych skutków jest zależna od systemu wartości danej społeczności. Każda społeczność może mieć inne spojrzenie na poszczególne efekty oraz różne oczekiwania co do tych efektów (de Grosbois 2009). Można założyć, że nastawienie społeczności lokalnej do spodziewanych efektów organizacji imprez masowych będzie zależało od preferowanych stylów życia, modeli konsumpcji, stosunku do luksusu i komfortu materialnego oraz kapitału naturalnego, jako elementów składowych systemu wartości wskazanych przez Ostasiewicza (2004).

Analiza wybranych wyników badań (tab. 22) oraz wskaźników dzięki którym można ustalić ocenę imprezy przez społeczność lokalną (tab. 23) pozwala najogólniej stwierdzić, że organizacja imprez masowych jest jednym z czynników wpływających na jakości życia²⁶ członków społeczności lokalnych goszczących lub inicjujących wydarzenie. Odpowiednie warunki, sprzyjające dobrej jakości życia (powiązane z aspektami przestrzennymi, ekonomicznymi, społecznymi oraz psychicznymi), mogą decydować o wyborze miejsca zamieszkania.

²⁶ Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) definiuje jakość życia jako „sposrzeganie przez osobę własnej sytuacji życiowej w kontekście uwarunkowań kulturowych, systemu wartości oraz w związku ze swoimi celami, normami i zainteresowaniami” (Papuć 2011, 143).

Decydując się na organizację imprezy masowej dana jednostka (JST, NGO, przedsiębiorstwo) powinna założyć, jakie efekty mają zostać osiągnięte w sferze społecznej i kulturowej, w wyniku realizacji wydarzenia. Nie każda jednostka będzie dążyła do osiągnięcia tych samych korzyści. Zakładane efekty zależą będą nie tylko od celów działania (misji) jednostki, ale także od warunków w jakich ona funkcjonuje. Gmina posiadająca nowoczesny obiekt rekreacyjny (np. basen, stadion sportowy) lub kulturalny (np. sala kinowa, muszla koncertowa) powinna dążyć do tworzenia nowych sposobów animacji tychże obiektów, a tym samym tworzyć ciekawe warunki do spędzania czasu wolnego przez mieszkańców. Organizacja imprez masowych jest w tym przypadku jednym ze sposobów na osiągnięcie poprawy jakości życia jako celu operacyjnego wpisanego w szerszą koncepcję rozwoju jednostki²⁷. W przypadku JST o zakresie działalności w tej sferze decyduje *Ustawa o samorządzie gminnym* (1990) oraz inne ustawy i rozporządzenia określające obowiązki JST - np. *Ustawa o kulturze fizycznej* (1996) czy *Ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej* (1991). Odpowiednio dla NGO określać będzie to statut a dla przedsiębiorstwa misja lub strategia działalności.

Efekty organizacji imprez masowych są również powiązane z generowanym przez nie ruchem turystycznym. Literatura z tej dziedziny nie daje jasnej odpowiedzi czy powiązania te są jednoznacznie pozytywne lub negatywne. Występuje w tym zakresie duża rozbieżność. Jednym z wymienianych, negatywnych efektów realizacji imprez masowych i generowanego przez nie ruchu turystycznego jest komercjalizacja kultury lokalnej i utrata tożsamości kulturowej przez społeczność lokalną. Z drugiej strony, turyści mogą wyrażać chęć poznania autentycznej kultury, co przyczynia się do ożywienia zapomnianych tradycji (Getz 1997). Pasanen, Taskinen i Mikkonen (2009, 115) wskazują, że efekty społeczno-kulturowe są rezultatem wyjątkowej interakcji zachodzącej pomiędzy turystami a mieszkańcami danego obszaru, ponieważ wydarzenie jest odzwierciedleniem destynacji turystycznej i jej społeczności.

Określając przesłanki realizacji imprez masowych należy, obok spodziewanych efektów ich realizacji, wskazać na pewne uwarunkowania, bez których spełnienie tych efektów nie jest możliwe. Skuteczność realizacji szeregu wydarzeń, które nie są w pierwszej kolejności skierowane do turystów, jest zależna od pełnego uczestnictwa mieszkańców w tym przedsięwzięciu. Chodzi tutaj nie tylko o zaangażowanie

²⁷ Szeroko o działaniach JST i ich wpływie na jakość życia mieszkańców na przykładzie strefy suburbanizacji Trójmiasta pisze Masik (2010).

społeczności lokalnej w organizację imprezy, ale również o obecność takich warunków jak:

- budżet czasu wolnego;
- zainteresowania rekreacyjne społeczności (aktywność podejmowana w czasie wolnym);
- możliwości finansowe uczestnictwa w wydarzeniu (w przypadku imprez odpłatnych);
- tematyka wydarzenia (stopień powiązania z lokalną kulturą, wyjątkowość, powiązanie z potrzebami i zainteresowaniami mieszkańców).

Efekty realizacji imprezy masowej nie mogą zostać w pełni osiągnięte, jeżeli nie są wcześniej spełnione podstawowe potrzeby społeczności lokalnej.

Podsumowując rozważania można wskazać pięć nadrzędnych obszarów, z których wywodzą się przesłanki społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych:

1. Przesłanki związane z życiem codziennym społeczności lokalnej;
2. Przesłanki dotyczące sytuacji ekonomicznej społeczności lokalnej;
3. Przesłanki dotyczące zagospodarowania czasu wolnego i rekreacji społeczności lokalnej;
4. Przesłanki dotyczące tożsamości społeczności lokalnej;
5. Przesłanki dotyczące zachowania dziedzictwa kulturowego.

Należy zaznaczyć, że przesłanki te odnoszą się w szczególności do imprez masowych organizowanych przez jednostki podległe samorządowi terytorialnemu lub przez inne instytucje nie nastawione na zysk.

Każdy ze wskazanych powyżej obszarów, obejmuje zakładane efekty organizacji imprezy masowej, jak również zidentyfikowane uwarunkowania realizacji danego przedsięwzięcia. Uwarunkowania stanowią podstawę do maksymalizacji korzyści osiąganych w wyniku pozytywnych efektów realizacji imprez masowych. Zestawienie efektów i uwarunkowań odpowiadających poszczególnym przesłankom zostało przedstawione w tabeli 24.

Tab. 24. Przesłanki organizacji imprez masowych i uwarunkowania ich realizacji

obszar przesłanek	spodziewane efekty		proponowane uwarunkowania
	pozytywne	negatywne	
życie codzienne społeczności lokalnej	<ul style="list-style-type: none"> - wzrost zakresu świadczonych usług i dostępnych dóbr; - poprawa jakości służby publicznej; - poprawa jakości infrastruktury publicznej; - gentryfikacja. 	<ul style="list-style-type: none"> - trudności ze znalezieniem miejsc parkingowych; - wzrost natężenia ruchu pieszego i kołowego; - zanieczyszczenie hałasem; - utrudnienia w dostępności do usług publicznych i handlu; - wzrost przestępczości. 	<ul style="list-style-type: none"> - aktywność przedsiębiorców; - wpływ społeczności lokalnej na działania władz publicznych (aktywność obywatelska); - sytuacja finansowa J.S.T.; - umiejętność wykorzystywania pozabudżetowych źródeł finansowania.
sytuacja ekonomiczna społeczności lokalnej	<ul style="list-style-type: none"> - wzrost możliwości znalezienia zatrudnienia; - wzrost możliwości prowadzenia działalności gospodarczej. 	<ul style="list-style-type: none"> - okresowy wzrost cen dóbr i usług. 	<ul style="list-style-type: none"> - skłonność do przedsiębiorczości;
zagospodarowanie czasu wolnego i rekreacja społeczności lokalnej	<ul style="list-style-type: none"> - poprawa możliwości spędzania czasu wolnego; - poprawa wykorzystania infrastruktury rekreacyjnej; - wzrost 	<ul style="list-style-type: none"> brak negatywnych efektów 	<ul style="list-style-type: none"> - dostępność czasu wolnego; - wartość funduszu swobodnej decyzji; - posiadana wiedza nt. dobroczynnych funkcji rekreacji.

	świadomości dot. dostępności aktywności kulturalnych.		
tożsamość lokalna	- wzrost lokalnej dumy i poczucia wspólnoty; - zachowanie lokalnych tradycji; - wzrost rozpoznawalności.	- komercjalizacja lokalnych tradycji	- dotychczasowy poziom regionalnej lub lokalnej tożsamości; - poziom wiedzy nt. lokalnej kultury.
zachowanie dziedzictwa kulturowego	- wzrost zainteresowania własną kulturą i historią; - edukacja poprzez interakcję z turystami.	- degradacja dziedzictwa kulturowego.	- stopień przywiązania do lokalnego dziedzictwa; - poziom wiedzy nt. historii regionu/ miejscowości.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów rozproszonych.

Społeczno-kulturowe przesłanki realizacji imprez masowych są powiązane nie tylko ze spodziewanymi efektami i istniejącymi uwarunkowaniami, ale także z treścią samego wydarzenia. Efekty, uwarunkowania oraz treść imprezy tworzą swego rodzaju wiązkę korzyści stanowiącą kolejny dowód na systemowy charakter imprez masowych.

Wydarzenia są okazją do przybliżenia i (re)interpretacji szeregu symbolicznych elementów społecznej egzystencji grup lub społeczności, których efektem jest (od)tworzenie społecznych relacji i symbolicznych fundamentów leżących u podstaw życia codziennego (Robinson, Picard i Long 2003). Efekty realizacji imprez masowych są zatem odczuwane przez szereg jednostek, grup i instytucji. Wydarzenia angażują nie tylko samych organizatorów, ale również społeczność lokalną, przedsiębiorców i innych interesariuszy. Beneficjentami efektów realizacji imprez masowych są również ich uczestnicy i widzowie.

5.3. Beneficjenci imprez masowych

Na podstawie zidentyfikowanych w podrozdziałach 4.1 i 4.2 przesłanek realizacji imprez masowych istnieje możliwość wskazania poszczególnych grup beneficjentów czerpiących korzyści z realizacji tego typu przedsięwzięć. Określenie beneficjent może odnosić się zarówno do pojedynczej osoby, do grupy osób lub do instytucji. Podział ten jest szczególnie widoczny w nomenklaturze programów unijnych, gdzie wskazuje się na rozróżnienie pomiędzy beneficjentem końcowym (uczestnikiem projektu), a beneficjentem bezpośrednim, czyli instytucją otrzymującą grant i realizującą projekt. Pojęciem pojawiającym się w literaturze i odnoszącym się do osób, grup lub organizacji zainteresowanych efektami imprezy lub zaangażowanych w jej realizację jest określenie interesariusz (ang. *stakeholder*). Moles i Terry (1997, 514) określają interesariuszy jako „każdą jednostkę lub organizację, która ma interes pieniężny lub inny z przedsiębiorstwem. Zalicza się do nich: klientów, pracowników, dostawców, dystrybutorów, partnerów joint-venture, społeczność lokalną, banki oraz udziałowców”. W kontekście organizacji imprez masowych pojęcie to dotyczy instytucji oraz osób zaangażowanych mniej lub bardziej w proces organizacji imprezy. Hede (cytowane w Robertson, Roger i Leask 2009) podaje następujących interesariuszy imprez masowych: przedsiębiorstwa, lokalne grupy społeczne, grupy środowiskowe, służby ratunkowe, stowarzyszenia branżowe, rząd, mieszkańców (uczestniczących i nieuczestniczących w imprezie), udziałowców, sponsorów, turystów (uczestniczących w wydarzeniu), pracowników (zatrudnionych przy imprezie oraz poza nią), wolontariuszy, media oraz konkurentów. De Grosbois (2009) analizując ten sam podział wskazała, że lista ta nie uwzględnia różnicy pomiędzy uczestnikami (w znaczeniu wykonawców) a odwiedzającymi, których należy rozpatrywać jako dwie oddzielne grupy. Szczegółowy podział interesariuszy imprez masowych opracował McCartney (2010) wskazując na sieciowy charakter powiązań zachodzących pomiędzy nimi. Autor ten do interesariuszy zalicza następujące grupy: organizatorów wydarzenia, rząd i władze lokalne, stowarzyszenia branżowe, media, społeczność lokalną, sponsorów, uczestników, właścicieli miejsca realizacji imprezy, dostawców usług gastronomicznych, dostawców usług noclegowych, dostawców usług transportowych, producentów artystycznych wydarzenia, dostawców usług prawnych i finansowych oraz handel lokalny. Analizując efekty ekonomiczne realizacji wielkich imprez sportowych, Kozak (2017) podkreśla, że w przypadku tego typu wydarzeń najważniejsze są trzy

grupy interesariuszy: administracja krajowa i lokalna oraz formalny organizator imprezy (właściciel marki i związanych z nią znaków handlowych). Do grup interesariuszy Kozak zalicza również przedsiębiorców - przede wszystkim media, firmy budowlane, transportowe, hotelarskie, gastronomiczne i inne turystyczne oraz sklepy, jak również mieszkańców kraju, w którym odbywa się impreza (Kozak 2017). Badając cele organizacji imprez masowych, Getz (1997) wskazał na następujące grupy interesariuszy: organizatorów, sponsorów i partnerów, środowisko, społeczność lokalną, gospodarkę, klientów oraz gości wydarzenia.

Jak podaje McCartney (2010), zakres wpływu poszczególnych interesariuszy na imprezę będzie zależny od takich czynników jak: motywów osobiste, siła i władza, zasoby oraz stopień zaangażowania w imprezę. Interesariusze mogą być celowo zaangażowani w proces realizacji imprezy lub zostać do niego włączeni w sposób pośredni lub przypadkowy. Stwierdzenie to można również odnieść do beneficjentów, którzy mogą uczestniczyć bezpośrednio w realizacji imprezy lub czerpać z niej korzyści nawet w przypadku braku bezpośredniego zaangażowania (np. drobni lokalni przedsiębiorcy). Wśród interesariuszy znajdują się także jednostki, grupy osób lub instytucje, które nie czerpią bezpośrednio korzyści z odbywającego się wydarzenia, lecz często ponoszą istotne koszty jego realizacji²⁸. Beneficjentami natomiast określić można te jednostki, grupy osób lub instytucje, które w wyniku realizacji imprezy osiągną przede wszystkim określone korzyści - są odbiorcami jej pozytywnych efektów. Nawiązując do efektów realizacji imprez masowych wskazanych we wcześniejszych dwóch podrozdziałach warto podjąć próbę identyfikacji beneficjentów realizacji imprez masowych. Identyfikacja beneficjentów oraz wskazanie kryteriów osiągnięcia przez nich korzyści wynikających z realizacji imprez masowych zostanie ograniczona do imprez mniejszej skali, o charakterze regionalnym i lokalnym.

Podstawowym celem organizacji każdego typu imprezy masowej jest realizacja celów założonych przez organizatora danego wydarzenia. Jak wskazano w podrozdziale 4.3, cele organizacji imprez masowych są ściśle związane z rodzajem działalności prowadzonej przez organizatora (przynależność do I, II lub III sektora gospodarki). Wynika z tego, że różni interesariusze będą kładli różny nacisk na poszczególne efekty realizacji imprezy (Robertson, Roger i Leask 2009). W oparciu o czynniki wzrostu gospodarczego w wymiarze lokalnym wskazane przez Kota (2003) można

²⁸ Przypadki takich sytuacji opisuje m.in. Kozak (2017).

zidentyfikować następujące trzy, nadrzędne grupy beneficjentów imprez masowych: władze lokalne i podległe im jednostki, społeczność lokalną oraz lokalnych przedsiębiorców. W ramach tych 3 grup istnieje możliwość identyfikacji kolejnych podgrup beneficjentów, których stopień zaangażowania w imprezę jak również skala osiągniętych korzyści z realizowanej imprezy mogą być różne.

Do grupy beneficjentów, którą określić można grupą nadrzędną, należą organizatorzy wydarzenia, partnerzy uczestniczący bezpośrednio w organizacji, sponsorzy, udziałowcy²⁹. Kolejną, najliczniejszą grupą beneficjentów są beneficjenci bezpośredni. Grupa ta obejmuje: władze lokalne i krajowe, społeczność lokalną, stowarzyszenia branżowe (związane z dziedziną imprezy), grupy pro-środowiskowe, uczestników (wykonawców i wystawców), turystów i innych odwiedzających uczestniczących w imprezie, wolontariuszy, lokalnych handlowców, dostawców usług (w szczególności gastronomicznych, noclegowych, transportowych), firmy budowlane (w przypadku inwestycji podejmowanych na rzecz realizacji imprezy), właściciela miejsca realizacji imprezy, inne przedsiębiorstwa zaangażowane w realizację imprezy, pracowników (organizatora i przedsiębiorstw lub organizacji współuczestniczących w przedsięwzięciu), media. Ostatnią grupą beneficjentów, których można określić beneficjentami pośrednimi są mieszkańcy, turyści i inni odwiedzający miejscowość organizacji imprezy, ale w niej nie uczestniczący, oraz pracownicy niezatrudnieni na rzecz realizacji imprezy. Wymienionych beneficjentów bezpośrednich można pogrupować w zależności od kategorii osiągniętych korzyści. Będą to korzyści dominujące, stanowiące podstawowy efekt dla danej grupy beneficjentów. Podział ten został pokazany w tabeli 25.

²⁹ W przypadku, gdy organizatorem lub współorganizatorem wydarzenia jest spółka (taka sytuacja ma miejsce najczęściej przy organizacji mega wydarzeń, np. spółka Biuro Inwestycji Euro Gdańsk 2012 sp. z o.o. powołana przy okazji organizacji przez Polskę i Ukrainę UEFA Euro 2012).

Tab. 25. Bezpośredni beneficjenci imprez masowych i kategorie osiągniętych przez nich korzyści

bezpośredni beneficjenci	kategoria dominujących korzyści
<ul style="list-style-type: none"> - stowarzyszenia branżowe (związane z dziedziną imprezy), - handel lokalny, - dostawcy usług (min. gastronomicznych, noclegowych, transportowych), - inne przedsiębiorstwa, - firmy budowlane, - właściciel miejsca realizacji imprezy, - pracownicy, - media, - wykonawcy (uczestnicy) 	<p style="text-align: center;">ekonomiczne (w tym związane z turystyką i handlem)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - grupy środowiskowe (stowarzyszenia) 	<p style="text-align: center;">infrastruktura i środowisko</p>
<ul style="list-style-type: none"> - władze lokalne i krajowe, - stowarzyszenia branżowe 	<p style="text-align: center;">polityka</p>
<ul style="list-style-type: none"> - wolontariusze, - społeczność lokalna, - uczestnicy (wykonawcy, wystawcy, etc.), - turyści i inni odwiedzający uczestniczący w imprezie 	<p style="text-align: center;">korzyści społeczne i kulturowe</p>

Źródło: opracowanie własne.

Wartość korzyści osiągniętych z realizacji imprezy jest wprost proporcjonalna do stopnia zaangażowania beneficjenta / interesariusza w proces organizacji imprezy. Im dalej od rdzenia imprezy, tym korzyści są trudniejsze do zidentyfikowania, mniej bezpośrednie, a ich skutek będzie najprawdopodobniej odczuwalny dopiero po upływie dłuższego czasu. Można także stwierdzić, że w przypadku osiągnięcia korzyści z imprez masowych najlepiej sprawdza się sytuacja, w której jak najwięcej interesariuszy jest osadzonych lokalnie. Jest to zgodne z ideą zrównoważonego rozwoju, gdyż w takiej sytuacji korzyści pozostają w miejscu realizacji imprezy.

Opierając się na klasyfikacjach interesariuszy imprez masowych dostępnych w przytoczonej wcześniej literaturze, wymienionych w tabeli 24, bezpośrednich beneficjentów imprez masowych można pogrupować w pięć nadrzędnych zbiorów: (1) władze krajowe i lokalne, (2) społeczność lokalna, (3) przedsiębiorcy (handel, usługi, produkcja), (4) turyści i odwiedzający, (5) wykonawcy. Wskazane zbiory beneficjentów zostały omówione w dalszej kolejności, przede wszystkim w odniesieniu do imprez o charakterze lokalnym i regionalnym.

Charakteryzując władze krajowe i lokalne, jako beneficjentów organizacji imprez masowych, można zauważyć, że osiągnane przez nich korzyści będą przekładały się na budowanie wartości miejsca w aspekcie wewnętrznym (dla mieszkańców, przedsiębiorców itp.) oraz w aspekcie zewnętrznym (np. atrakcyjność miejsca dla turystów, inwestorów). Do korzyści najważniejszych, z punktu widzenia władz krajowych i lokalnych, można zaliczyć rozwój i poprawę infrastruktury, rozwój sektora usług (szczególnie noclegowych, gastronomicznych), pobudzanie aktywności w innych obszarach w efekcie realizacji imprezy (impreza jako katalizator działań), poprawa atrakcyjności turystycznej i inwestycyjnej, wykorzystywanie imprezy jako narzędzia komunikacji i promocji (rozgłos, budowa wizerunku, prestiż). Można także wskazać na fakt, że część osiągniętych efektów przekłada się na korzyści polityczne (przede wszystkim dla samych przedstawicieli władz), część zaś na korzyści ekonomiczne dla lokalnej jednostki. Skuteczność w osiągnięciu korzyści z realizacji imprez masowych będzie zależała od umiejętnego programowania portfolio imprez przez władze lokalne. Nie bez znaczenia jest także elastyczność i dostosowanie programu imprez do oczekiwań konsumentów, w szczególności społeczności lokalnej, oraz angażowanie mieszkańców w proces realizacji imprezy - np. poprzez konsultacje.

Kolejną bezpośrednią grupą beneficjentów imprez masowych jest społeczność lokalna. Pojęcie społeczności lokalnej jest jednym z podstawowych określeń stosowanych w naukach społecznych. Jak podaje Szlachta (2004) nazwa „społeczność” jest używana do opisanego zbiorowości (jako osób posiadających wspólne cechy społeczne) oraz wspólnot (jako typu grup społecznych). Elementem stanowiącym o istocie określenia „społeczność lokalna” jest jego atrybut terytorialny. Społeczność lokalna jest powiązana z pewnym, stosunkowo niewielkim terytorium, „którego wielkość jest wyznaczona możliwościami utrzymywania przez członków społeczności bezpośrednich stosunków społecznych” (Szlachta 2004, 1304). Za *Encyklopedią*

Socjologii (2002) można wskazać najważniejsze cechy społeczności lokalnej, którymi są:

- wspólne terytorium jako podstawa życia społecznego;
- społeczne interakcje zachodzące między mieszkańcami danego terytorium;
- wspólny interes społeczny wynikający z użytkowania określonego terytorium;
- sentyment lokalny.

Społeczność lokalna odnosi przede wszystkim korzyści o charakterze społeczno-kulturowym i ekonomicznym. Getz (1997, 44) wskazuje za Delamere i Hinch na pięć kluczowych grup korzyści osiąganych przez społeczność lokalną w efekcie realizacji imprez masowych: „społeczna duma, celowość lub spełnienie; społeczne interakcje i rozwój społeczności; poczucie wspólnoty i dzielenie idei; tożsamość społeczna, auto-wizerunek lub poczucie miejsca; dobrobyt społeczny”. Jako korzyści o charakterze ekonomicznym można wskazać przede wszystkim na możliwości zatrudnienia i szanse wykazania się przedsiębiorczością.

Jednym z celów organizacji imprez masowych, w szczególności w przypadku imprez o charakterze lokalnym i regionalnym, jest budowa lub wzmocnienie atrakcyjności turystycznej obszaru. Grupą beneficjentów korzystającą z efektów takiego działania są przedsiębiorcy, zwłaszcza dostawcy bezpośrednich usług i produktów turystycznych, jak również właściciele sklepów czy oferenci usług transportowych. Jak wspomniano wcześniej, z punktu widzenia przedsiębiorców lokalnych ważne jest, aby to oni byli jak najsilniej zaangażowani we współrealizację wydarzenia (np. przy obsłudze uczestników imprezy). Im znaczenie imprezy jest większe, tym bardziej jest ona skłonna przyciągnąć konkurencyjne firmy, spoza miejscowości czy regionu³⁰.

Decydując się na uczestnictwo w imprezie, turyści i odwiedzający kierują się kilkoma podstawowymi motywami. Na podstawie motywów uczestnictwa w imprezach masowych wskazanych przez McCartney'a (2010) można zidentyfikować korzyści, jakie spodziewają się osiągnąć turyści i odwiedzający uczestniczący w wydarzeniu. Są to m.in. korzyści dotyczące zaspokojenia potrzeb związanych z rozrywką, takie jak ucieczka od codzienności czy potrzeba doświadczenia ryzyka i ekscytacji. Ważną grupę stanowią korzyści społeczne, takie jak nawiązywanie kontaktów (interakcji)

³⁰ Można postawić pytanie, czy organizatorzy imprez (w szczególności w przypadku imprez organizowanych przez j.s.t.) nie powinni dawać pierwszeństwa przedsiębiorcom lokalnym, aby pozytywne efekty organizacji imprezy były najsilniejsze w miejscu jej realizacji?

społecznych, zarówno z innymi uczestnikami, jak i ze społecznością lokalną oraz z wykonawcami. Kolejna grupa korzyści wiąże się z poszerzaniem wiedzy, z chęcią poznania i zaspokojenia ciekawości. Uczestnictwo w imprezie może pogłębić doświadczenia i doznania turysty lub odwiedzającego, zwłaszcza w przypadku wydarzenia, które prezentuje lokalne dziedzictwo kulturowe lub naturalne. Motywem skłaniającym do udziału w imprezie może być szczególne zainteresowanie danym wykonawcą lub wystawcą obecnym na imprezie³¹.

Wykonawcy uczestniczący w imprezie są kolejną grupą beneficjentów bezpośrednich. Podstawową korzyścią, jakiej oczekują wykonawcy jest korzyść ekonomiczna. W przypadku artystów będzie ona odzwierciedlona w wysokości otrzymywanego honorarium, dla wystawców będzie to wysokość obrotów wynikających ze sprzedaży produktów lub usług. Podczas imprez o charakterze handlowym (jarmarki, targi) znaczenie ma także korzyść promocyjna (pokazanie swoich wyrobów), jak również korzyści wynikające ze współpracy nawiązywanej z innymi przedsiębiorcami (dostawcy, dystrybutorzy). Istotną korzyścią, dla tej grupy beneficjentów, będzie także możliwość nawiązania współpracy o charakterze twórczym, polegającej na wymianie doświadczeń, wiedzy i informacji - również o innych wydarzeniach.

Osiągnięcie zakładanych korzyści przez poszczególnych beneficjentów imprez masowych jest możliwe tylko wtedy, kiedy zaistnieją odpowiednie warunki. Warunki te są zależne od całości procesu realizacji imprezy. W tabeli 26 zostały przedstawione kryteria osiągania korzyści z realizacji lub uczestnictwa w imprezie w odniesieniu do poszczególnych grup beneficjentów. Kryteria są wynikiem własnych obserwacji autora, opartych przede wszystkim na imprezach o charakterze lokalnym i regionalnym.

³¹ W trakcie wywiadów prowadzonych na potrzeby niniejszej rozprawy, zaobserwowano odwiedzających, którzy przybywali na imprezę specjalnie dla nabycia produktów określonego wystawcy i uzyskiwali jednocześnie u niego informację, którą imprezę będzie odwiedzał w późniejszym czasie, aby ponownie móc go spotkać.

Tab. 26. Kryteria osiągnięcia korzyści z realizacji imprez masowych

beneficjent (w wymiarze lokalnym)	kategoria korzyści	kryteria osiągnięcia korzyści
władze	polityczne	<ul style="list-style-type: none"> - wyróżnienie nazwy miejscowości/regionu w nazwie wydarzenia (np. Jarmark Holeński) - podkreślenie zaangażowania przedstawicieli władz lokalnych w proces organizacji wydarzenia (np. honorowy patronat, obecność na imprezie) - wskazanie na udział finansowy budżetu lokalnego - stopień zaangażowania mieszkańców w proces realizacji imprezy
	ekonomiczne	<ul style="list-style-type: none"> - wykorzystanie szansy na sfinansowanie (lub współfinansowanie) inwestycji lokalnych przez komercyjnego organizatora imprezy
społeczność	społeczno-kulturowe	<ul style="list-style-type: none"> - klimat polityczny korzystny dla oddolnych inicjatyw - stopień aktywności (chęć współtworzenia i uczestnictwa) społeczności lokalnej w imprezach - organizacja wolontariatu na rzecz imprezy
	ekonomiczne	<ul style="list-style-type: none"> - zatrudnienie społeczności lokalnej przez organizatora/współorganizatora imprezy lub przez przedsiębiorstwa i instytucje odnoszące korzyści z realizowanej imprezy
biznes	ekonomiczne	<ul style="list-style-type: none"> - zaangażowanie lokalnych przedsiębiorców w proces realizacji imprezy - potencjał turystyczny tworzony w efekcie imprezy w odniesieniu do turystów i odwiedzających: - długość pobytu - dysponowana wartość funduszu swobodnej decyzji

		- preferencje nabywcze
turyści i odwiedzający	społeczno-kulturowe	- zawartość programu imprezy - udogodnienia i atmosfera sprzyjające interakcjom społecznym
wykonawcy	ekonomiczne	w przypadku wykonawców otrzymujących honorarium: - wartość budżetu imprezy w przypadku wykonawców / wystawców uczestniczących bezpłatnie lub wnoszących opłaty za udział - stopień zainteresowania imprezą (skuteczność działań promocyjnych prowadzonych przez organizatora)
	społeczno-kulturowe	- dobór wykonawców / wystawców przez organizatora w odniesieniu do mieszkańców, turystów i odwiedzających: - motywy uczestnictwa w imprezie

Źródło: opracowanie własne.

Decydujące znaczenie dla sukcesu każdej imprezy masowej, w tym dla osiągnięcia satysfakcji przez jej beneficjentów, jest jakość współpracy sieciowej zachodzącej pomiędzy poszczególnymi interesariuszami. Organizacja imprezy może być źródłem konfliktów, w szczególności w wymiarze politycznym oraz na tle społecznym. Powodem może być np. brak akceptacji społeczności lokalnej dla planowanego wydarzenia. Opierając się na szerokim zakresie literatury, Robertson, Rogers i Leask (2009, 161) podają, że dla „żywności” wydarzenia (w tym przypadku festiwalu) związki pomiędzy społecznością lokalną i organizatorami są kluczowe, ponieważ równoważą pozytywne zaangażowanie społeczności lokalnej i negatywne skutki takie, jak nadmierna komercjalizacja wydarzenia. Przykładem dopracowanej współpracy pomiędzy interesariuszami jest Jarmark Holeński, gdzie mieszkańcy czynnie partycypują w organizacji przedsięwzięcia i jest reprezentowana wśród jej wykonawców. Ponadto obszar realizacji imprezy jest wyraźnie podzielony pomiędzy wystawców komercyjnych (handlujących głównie produktami pochodzącymi z hurtu), a wystawców ludowych i rzemieślników, co w istotny sposób sprzyja osiągnięciu

korzyści przez poszczególnych beneficjentów. Robertson, Rogers i Leask (2009, 162) powołują się na analizę przeprowadzoną przez MacKellar, która wskazała, że powiązania powstające w efekcie realizacji imprez masowych (również jednorazowych) pomogły w zbudowaniu kolejnych powiązań w ramach społeczności regionalnych i stały się szansą dla ludzi do wspólnej pracy oraz do omawiania i rozwiązywania ważnych dla społeczności problemów.

Z przedstawionej analizy interesariuszy i beneficjentów imprez masowych wynika, że jedną z najistotniejszych korzyści osiąganych w efekcie realizacji tego typu przedsięwzięć jest wzmacnianie lokalnego kapitału społecznego. Interakcje, które zachodzą w wyniku odbywania się imprez masowych mają trwały charakter, są powtarzalne zarówno, jeśli chodzi o organizatorów, jak i o uczestników. Są to więzi niepowtarzalne, których nie da się przenieść w inne miejsce, a więc stanowią niemożliwy do powielenia potencjał danej lokalizacji.

6.0. Kapitał społeczny jako efekt organizacji imprez masowych

6.1. Charakter badanych imprez

W toku prowadzonych badań skupiono się na 7 imprezach zlokalizowanych w powiatach ziemskich 5 województw Polski Wschodniej. Były to imprezy cykliczne, o charakterze kulturalnym nawiązującym do elementów tradycji danego regionu. Zasięg badanych imprez można określić jako lokalny bądź regionalny, w przypadku jednej z imprez jest to zasięg ponadregionalny (por. McDonnell, Allen, O'Toole 1999; Koh i Jackson 2006;). Głównymi kryteriami stanowiącymi o wyborze imprez były: lokalizacja, typ imprezy oraz jej tradycja (cykliczność). Koncentracja na imprezach promujących kulturę lokalną (związanych z tradycją danego regionu) spowodowała, że wśród organizatorów badanych imprez znalazły się jedynie instytucje samorządowe lub organizacje pozarządowe. Badania zostały przeprowadzone między 4 lipca a 16 sierpnia 2015 roku. Poniżej przedstawiono charakterystykę tychże wydarzeń w kolejności chronologicznej, rycina 6 przedstawia lokalizację badanych imprez.

Powojenne Targi Końskie w Lutowiskach (gmina Lutowiska, powiat bieszczadzki, województwo podkarpackie) to jednodniowa impreza, której głównym organizatorem jest Gminny Ośrodek Kultury w Lutowiskach. Co roku gromadzi ona kilka tysięcy odwiedzających i kilkudziesięciu wystawców z regionu podkarpacia. Dnia 4 lipca 2015 roku odbyła się czternasta powojenna edycja targów. Tradycja tego wydarzenia sięga 1742 roku, kiedy Lutowiska, ze względu na swoje ówczesne położenie na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych prowadzących z Sanoka do Siedmiogrodu i z Przemyśla do Użogrodu, otrzymały od króla Augusta III przywilej organizowania targów. Wydarzenie sięga do wielowiekowej tradycji regionu Bieszczadów, pokazując elementy kultury Rusinów, Łemków i Bojków - dawniejszych mieszkańców tych terenów (*Targi Końskie* 2017). Wydarzenie mające niegdyś na celu zebranie w jednym miejscu hodowców koni i kupców zainteresowanych ich nabyciem, zmieniło się w imprezę popularyzującą jeździectwo oraz atuty licznych hodowli i stadnin zlokalizowanych w regionie.

Ryc. 6. Lokalizacja badanych imprez

Źródło: opracowanie własne

Jednym z najważniejszych punktów imprezy jest rozpoczynającą ją parada koni idąca przez główną ulicę Lutowisk, a także pokazy jeździectwa, wołyżerki i metod układania koni (ryc. 7). Przy okazji promuje lokalnych wytwórców rękodzieła oraz produktów przetwórstwa rolnego, jak również instytucje edukacyjne i kulturalne. Infrastrukturę dla organizacji imprezy stanowi montowana scena, żwirowy plac oraz trawiaste boisko, na którym prezentują się hodowcy i stadniny. Całość infrastruktury w 2015 roku zlokalizowana była na zapleczu szkoły. W działania związane z organizacją imprezy zaangażowane są różne instytucje gminy Lutowiska i okolic, m.in. Lasy Państwowe, Bieszczadzki Park Narodowy czy Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

Ryc. 7. Prezentacja jednej z bieszczadzskich stadnin podczas XIV Targów Końskich w Lutowiskach (2015)

Źródło: Zbiory własne

XVII Turniej Rycerski o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego w Szydłowie (gmina Szydłów, powiat staszowski, województwo świętokrzyskie) odbył się dnia 5 lipca 2015 roku. Jednodniowa impreza, którą każdego roku odwiedza klika tysięcy widzów, jest organizowana na terenie szydłowskiego zamku oraz przy ulicach miasta. Uczestnikami wydarzenia są głównie bractwa i hufce rycerskie oraz grupy rekonstrukcyjne. Ma zasięg regionalny, ale należy zaznaczyć, że wśród uczestników turnieju co roku znajdują się bractwa rycerskie z innych miast Polski oraz Europy. Głównym punktem wydarzenia jest turniej, który poprzedzają liczne pokazy tradycji rycerskich, średniowiecznych obrzędów, konkursy łucznicze (ryc. 8). Nazwa wydarzenia wiąże się z rolą jaką odegrał król Kazimierz Wielki w podniesieniu znaczenia miasta Szydłów. W połowie XIV wieku zdecydował on o otoczeniu miasta murami obronnymi, wybudowaniu kościoła i przebudowie rezydencji królewskiej na zamek warowny (*Historia* 2016). Głównym organizatorem wydarzenia jest Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Szydłowskiej, gmina Szydłów oraz Bractwo Rycerskie Szydłów. W organizacji uczestniczy także Gminne Centrum Kultury w Szydłowie oraz Stowarzyszenie Króla Kazimierza Wielkiego.

Ryc. 8. Pokaz konnej walki na kopie podczas XVII Turnieju Rycerskiego o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego w Szydłowie (2015)

Źródło: zbiory własne.

Jarmark św. Kiliana w Skierbieszowie (gmina Skierbieszów, powiat zamojski, województwo lubelskie) jest imprezą cykliczną o zasięgu regionalnym, która w 2015 roku odbyła się w dniach 11-12 lipca. Tradycja kultu św. Kiliana w Skierbieszowie oraz organizowanych pod jego patronatem jarmarków sięga prawdopodobnie XVII wieku, kiedy to Jan Sobiepan Zamoyski sprowadził kult tego świętego do Skierbieszowa. Organizowany w pierwszej połowie lipca jarmark, był zapowiedzią żniw. Znane są także zapisy o Kiliańskich Targach Końskich okresu międzywojennego. Wówczas podczas jarmarku sprzedawano przede wszystkim konie oraz sprzęt niezbędny do pracy w polu. Obecnie można nabyć wyroby rękodzieła ludowego, produkty spożywcze wyrabiane tradycyjną metodą, wyroby artystyczne (ryc. 9). Jarmark urozmaicają pokazy gier i zabaw ludowych oraz występy ludowych kapel. Organizatorem wydarzenia jest Urząd Gminy Skierbieszów.

Ryc. 9. Stoisko z wyrobami wikliniarskimi na Jarmarku św. Kiliana w Skierbieszowie (2015)

Źródło: zbiory własne.

Jarmark HOLEŃSKI organizowany na terenie Skansenu Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia w Holi (gmina Stary Brus, powiat włodawski, województwo lubelskie) jest jednodniową imprezą cykliczną o zasięgu regionalnym, chociaż jego wyjątkowy charakter i miejsce organizacji sprawiają, że można go określić mianem markowej imprezy masowej. Jarmark jest organizowany od 1996 roku przez państwo Alinę i Tadeusza Karbowiczów i 26 lipca 2015 roku, podczas XIX edycji, przyciągnął do niewielkiej wsi około 10,0 tys. odwiedzających i uczestników. Jarmark jest częścią prawosławnych obchodów ku czci św. Antoniego Peczerskiego (ryc. 10), więc jest to wydarzenie zarazem kulturalne, etniczne, jak i religijne. Imprezę charakteryzuje wyjątkowa autentyczność. Na terenie skansenu mogą wystawiać się tylko artyści, twórcy ludowi, sprzedawcy lokalnych specjałów kulinarnych i rzemieślnicy (ryc.11). Sprzedawcy towarów o innym charakterze (przede wszystkim zabawek czy przedmiotów użytkowych nie pochodzących z własnego wyrobu) są umiejscowieni poza obszarem skansenu.

Ryc. 10. Prawosławna procesja ku czci św. Antoniego Peczerskiego, Skansen Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia w Holi (2015)

Źródło: zbiory własne.

Ryc. 11. Stoiska twórców ludowych podczas Jarmarku Holeńskiego na terenie Skansenu Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia w Holi (2015).

Źródło: zbiory własne.

Święto Mazurskiego Kartoflaka jest organizowane cyklicznie od 2008 roku w Szczytnie (gmina Szczytno, powiat szczycieński, województwo warmińsko-mazurskie). W 2015 roku impreza odbyła się dnia 1 sierpnia. Wydarzenie ma charakter regionalny i wiąże się ze szczególną odmianą ziemniaka uprawianą tylko w tym regionie Polski. Głównym punktem eventu jest konkurs kulinarny na najlepszego kartoflaka³², w którym uczestniczą kucharze z trzech najlepszych restauracji regionu, wybranych w eliminacjach organizowanych na terenie całego powiatu. W programie święta znajdują się także występy zespołów ludowych oraz sprzedaż wyrobów rękodzielniczych i artystycznych. Impreza odbywa się w centrum miasta w obrębie Placu Juranda oraz ulicy Spacerowej (ryc. 12). Święto przyciąga kilka tysięcy odwiedzających, przede wszystkim mieszkańców regionu i turystów.

Ryc. 12. Kramy sprzedawców rozstawione na Placu Juranda podczas Święta Mazurskiego Kartoflaka w Szczytnie (2015)

Źródło: zbiory własne.

Regionalny Festiwal Pogranicza „Kartaczewo” (gmina Gołdap, powiat gołdapski, województwo warmińsko-mazurskie) jest wydarzeniem o charakterze regionalnym, organizowanym cyklicznie od 1999 roku przez Dom Kultury w Gołdapi.

³² jest to nazwa babki ziemniaczanej wyrabianej wg. tradycyjnej receptury

Festiwal ma na celu promocję kartacza³³ - potrawy charakterystycznej dla tradycji kulinarnej Warmii i Mazur. Podczas festiwalu odbywają się konkursy na najlepsze kartacze w wykonaniu profesjonalnych kucharzy i amatorów. W trakcie jego trwania można także podziwiać rękodzieło ludowe oraz inne tradycyjne wyroby kulinarne tego regionu (ryc. 13). Festiwal odwiedza co roku kilka tysięcy osób, a w 2015 roku odbył się w dniu 2 sierpnia.

Ryc. 13. Autorka wraz z jednym z wystawców podczas Regionalnego Festiwalu Pogranicza „Kartaczewo” w Gołdapi (2015)

Źródło: zbiory własne.

Dymarki Świętokrzyskie organizowane we wsi Nowa Słupia (gmina Nowa Słupia, powiat. kielecki, województwo świętokrzyskie) są największą z badanych imprez pod względem liczby odwiedzających i uczestników oraz o nieoprzerywanej tradycji³⁴. Jest to event o charakterze markowym i ponadregionalnym, zaś liczba osób jednorazowo odwiedzających przekracza 10,0 tys. (pomimo, iż wejście na teren imprezy jest odpłatne). Podczas dwudniowego wydarzenia odbywają się pokazy archeologiczne z udziałem grup rekonstrukcyjnych, występy artystów ludowych oraz koncerty muzyki rozrywkowej. Organizatorem jest Centrum Dziedzictwa Gór Świętokrzyskich w Nowej Słupi. Impreza jest zlokalizowana na terenie Centrum Archeologiczno-Kulturowego,

³³ kluski ziemniaczanej naziwianej mięsny farszem

³⁴ w dniach 15 – 16 lipca 2015 roku odbyła się 49 edycja Dymarków

gdzie można podziwiać m.in. zrekonstruowane starożytne piece hutnicze, tzw. dymarki. Zajmuje także znaczny teren położony u stóp Łysej Góry, w tym pobliskie pola i łąki, jak również część uliczek we wsi Nowa Słupia (ryc. 14).

Ryc. 14. Stoisko z rękodziełem ustawione przed jednym z domów w Nowej Słupii podczas Dymarków Świętokrzyskich (2015)

Źródło: zbiory własne.

Imprezy objęte badaniem są ilustracją coraz prężniej rozwijającego się zjawiska organizacji mniejszych lub większych wydarzeń przez samorządy i podległe im jednostki. Zgodnie z informacjami udostępnionymi przez Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego, w latach 2007-2016, w skali całego kraju, nastąpił wzrost liczby różnego typu imprez organizowanych przez centra, domy, ośrodki kultury oraz kluby i świetlice (z 210,0 tys. do 236,4 tys.). Wiązka korzyści płynących z realizacji tego typu przedsięwzięć jest bardzo szeroka. W zależności od skali wydarzenia efekty pracy osób zaangażowanych są wyjątkowe, a zaplecze konieczne do organizacji imprez może w pełni opierać się na zasobach lokalnych. Wyjątek stanowią Dymarki Świętokrzyskie, w przypadku których wyraźnie widać, że w organizację zaangażowane są zasoby materialne i ludzkie wywodzące się spoza obszaru wsi Nowa Słupia, i z tego też względu imprezę tę można określić mianem ponadregionalnej.

6.2. Indeks rzeczywistych efektów organizacji imprez masowych

Jak wykazano w rozdziale 5, liczba i zakres efektów organizacji imprez masowych w sferze gospodarczej, jak i społeczno-kulturowej są znaczące. Należy zaznaczyć, że biorąc pod uwagę określoną imprezę lub grupę imprez, nie wszystkie z możliwych efektów zostaną spełnione. Na etapie tworzenia koncepcji badania zakładano, że wśród efektów dominować będą te o charakterze twardym - związane z infrastrukturą i zapleczem materialnym imprezy. Pierwsze wyniki - zarówno ankiety przeprowadzone wśród uczestników imprez, obserwacja na miejscu, jak i rozmowy z organizatorami pokazały, że wśród rzeczywistych efektów imprez przeważają te o charakterze społecznym i niematerialnym. Efekty są także odmienne w zależności od tego, do której grupy interesariuszy się odnoszą - czy do organizatorów, czy też do uczestników.

Jednym z celów przeprowadzonych badań było określenie jaka jest szeroko rozumiana grupa odbiorców efektów organizacji imprez masowych. Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez Van Niekerk i Getza (2016) niewiele jest badań dotyczących rozróżnienia i kategoryzacji poszczególnych grup interesariuszy. Literatura dotycząca skutków organizacji imprez koncentruje się w przeważającej mierze na efektach osiągniętych przez organizatorów oraz społeczność lokalną. Grupa uczestników imprez (artystów, wystawców, sprzedawców) jest w tych badaniach w zasadzie pominięta. Analiza literatury pozwoliła na wskazanie zaledwie jednego rozdziału w monografii dotyczącego sprzedawców (ang. *vendors*) uczestniczących w festiwalach autorstwa Michela (2012). W przypadku przeglądu literatury dotyczącej eventów i festiwali przeprowadzonego przez Kim i Kaewnuch (2018) wskazano, że na 153 przeanalizowane artykuły, 94 dotyczyły uczestników i odwiedzających, a jedynie 5 poruszało problematykę sprzedawców. Autorka nie dotarła do bardziej rozbudowanych opracowań tego zagadnienia np. w postaci monografii lub podręczników. W przypadku imprez małej skali (lokalnych i regionalnych oraz określanych jako charakterystyczne) ta grupa stanowi bardzo ważny element wydarzenia. Tworzy bowiem atmosferę imprezy, jest, obok lokalizacji, podstawowym składnikiem atrakcyjnego programu (Michel 2012).

Imprezy objęte badaniem można zaliczyć do grupy wydarzeń organizowanych przez społeczność lokalną. W tej kategorii, wśród efektów zidentyfikowanych przez innych badaczy (np. Thomo 2005; Irshad 2011; Fredline, Deery i Jago 2013), pojawiają

się kategorie korzyści, które znajdują potwierdzenie w przeprowadzonych badaniach. Można tu wskazać na następujące efekty:

1. Powstawanie nowych miejsc pracy. Jeden z ankietowanych organizatorów stwierdził, że takiej korzyści nie ma, można jednak wskazać na inną odpowiedź mówiącą, że organizatorzy zlecają niektóre usługi realizowane na potrzeby imprezy innym podmiotom (np. ochrona, sprzątanie). Ponadto nawet jeżeli nie powstają nowe miejsca pracy, to społeczność w postaci lokalnych twórców i rzemieślników, zyskuje przy okazji imprezy dodatkowe źródło dochodu sprzedając swoje wyroby.
2. Wzrost podaży na rynku pracy. Na etapie realizacji imprezy pojawiają się zapotrzebowanie na większą liczbę pracowników np. pracowników obsługi parkingu, ochrony, sprzedaży i kontroli biletów.
3. Wzmocnienie regionalnych wartości i tradycji. Efekt wskazany przez ankietowanych organizatorów, jak również zaobserwowany w postaci wyraźnego zainteresowania odwiedzających wykazywanego przy stoiskach z lokalnymi wyrobami oraz w trakcie rekonstrukcji i pokazów dawnych tradycji i zwyczajów.
4. Rozwój umiejętności u organizatorów imprezy. W przeprowadzonych wywiadach organizatorzy wskazują, że po przeprowadzeniu imprezy odbywają się spotkania analizujące realizację imprezy i pozwalające wyciągnąć wnioski na przyszłość.
5. Bezpośredni i pośredni wzrost konsumpcji w różnych sektorach gospodarki lokalnej. W tym przypadku można przede wszystkim wymienić wzrost w sektorze handlu i usług gastronomicznych. Organizatorzy wskazują np. na obserwowaną zwiększoną liczbę klientów w sklepach. W toku badań zaobserwowano także wzmożony ruch w restauracjach serwujących kartacze podczas Regionalnego Festiwalu Pogranicza „Kartaczewo”³⁵.
6. Okazja do rozwoju dla lokalnych przedsiębiorców. Jest to efekt powiązany ze wcześniejszym, który ponadto przejawia się w odpowiedziach udzielanych przez uczestników badanych imprez mówiących o możliwości promocji produkowanych wyrobów, nawiązywania kontaktów z innymi wytwórcami

³⁵ Jako ciekawostkę można dodać, że w tym dniu odwiedzone restauracje nie serwowały innych potraw poza „świętowanym” kartaczem.

(w tym wymiana doświadczeń i wykorzystywanie dobrych praktyk w przyszłości).

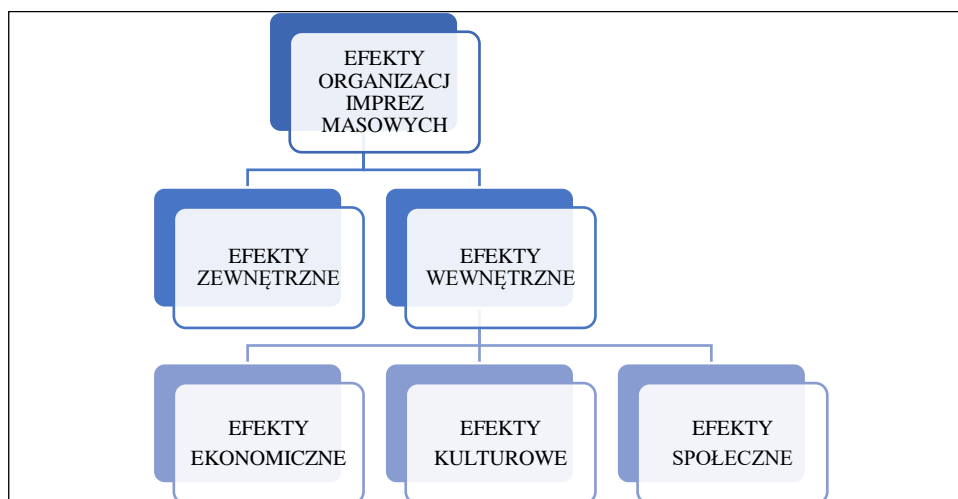
7. Przeludnienie, tłum, hałas i trudność w dostępności miejsc parkingowych jak również kolejki w sklepach lub w dostępie do niektórych usług zostały wskazane przez badanych jako przykładowe „koszty” organizacji imprezy. Zjawiska te zostały również zaobserwowane przez autorkę na miejscu realizacji badanych imprez.

Wydarzenia dużej skali (o charakterze ponadregionalnym, krajowym lub międzynarodowym) mogą powodować zjawisko czasowej migracji mieszkańców lub turystów przebywających w danej miejscowości i niewykazujących zainteresowania tematyką wydarzenia. Oznacza to, że w zakresie możliwych do osiągnięcia przez lokalną gospodarkę przychodów, duże wydarzenia mogą powodować ubytek wydatków mieszkańców, którzy postanowią wyjechać na czas wydarzenia i/lub turystów, którzy wybiorą alternatywną destynację, ponieważ obawiają się tłumu odwiedzającego imprezę i związanych z tym utrudnień. Takie negatywne zjawisko nie jest zauważalne w przypadku badanych wydarzeń o charakterze lokalnym.

W odniesieniu do efektów związanych z tworzeniem nowych miejsc pracy należy zaznaczyć, że nie są one efektem trwałym. Miejsca pracy tworzone na potrzeby organizacji wydarzeń lokalnych dotyczą przede wszystkim pracy tymczasowej lub okresowego przekierowania pracownika do wykonania zadań związanych z organizacją imprezy. Wyjątek stanowią stanowiska, na których zatrudnione są osoby bezpośrednio odpowiedzialne za organizację wydarzenia. W takim przypadku są to stałe miejsca pracy, ale w ramach których zakres obowiązków obejmuje również inne zadania np. zarządzanie całokształtem działalności placówki kulturalnej (domu kultury, gminnego ośrodka kultury, muzeum itp.). W przypadku każdego z pracowników zaangażowanych w organizację wydarzeń lokalnych można mówić o pozyskiwaniu nowych umiejętności (organizacyjnych, zarządczych) oraz zdobywaniu nowej lub poszerzaniu już posiadanej wiedzy. Ważną korzyścią jest także budowanie więzi z lokalną społecznością lub odwiedzającymi czy wystawcami spoza miejscowości, –co może w przyszłości zaowocować współpracą.

Nawiązując do zasadniczego podziału efektów organizacji imprez masowych na ekonomiczne, kulturowe i społeczne oraz bazując na przeprowadzonych badaniach można wskazać rzeczywiste efekty osiągnięte w rezultacie realizacji niewielkich, lokalnych imprez masowych (ryc. 15). Zostały one zebrane w postaci indeksu efektów

organizacji imprez masowych, którym towarzyszy wykaz potencjalnych wskaźników umożliwiających ich pomiar.

Ryc. 15. Podział efektów organizacji imprez masowych o charakterze lokalnym

Źródło: opracowanie własne.

Biorąc pod uwagę cechy charakterystyczne imprez o charakterze lokalnym, w tym w szczególności duże zaangażowanie społeczności lokalnej zarówno w organizację, jak i w uczestnictwo w wydarzeniu, można zaproponować pewien podział efektów organizacji tych wydarzeń. Jest to podział na: (a) efekty o oddziaływaniu zewnętrznym - kształtujące relacje społeczność lokalna - otoczenie zewnętrzne oraz (b) efekty o oddziaływaniu wewnętrznym, które mają bezpośredni wpływ na sytuację społeczności lokalnej. W pierwszym przypadku efekty będą dotyczyły w szczególności kształtowania wizerunku miejsca dla potencjalnych inwestorów lub (częściej) odwiedzających/turystów. W drugim przypadku efekty koncentrują się na korzyściach wpływających krótko lub długoterminowo na szeroko pojmowany stan lokalnej społeczności i gospodarki.

Efekty organizacji imprez masowych można podzielić na te o nadrzędnym znaczeniu dla organizatorów oraz efekty będące w obszarze zainteresowań uczestników imprezy i społeczności lokalnej. Efekty istotne z punktu widzenia organizatora imprezy, którym w przypadku podjętego badania jest jednostka podległa samorządowi terytorialnemu lub stowarzyszenie, prowadzą do określenia długoterminowej strategii działania tej jednostki w zakresie wykorzystania imprez jako bodźców rozwoju społeczno-gospodarczego. Argumentem wskazującym na korzyści płynące z organizacji imprez będą wszystkie z wymienionych efektów, które prowadzą do poprawy poziomu życia społeczności lokalnej w ujęciu krótko i długoterminowym. Strategia rozwoju

oparta na organizacji wydarzeń kulturalnych jest realizowana z sukcesem przez takie miasta w Europie jak Edynburg czy Kraków. Przykłady te uzasadniają potrzebę ustrukturyzowanego i długoterminowego planowania „polityki” wydarzeń również w mniejszych jednostkach terytorialnych. Koncepcja „eventowego miasta” została przedstawiona w 2010 roku przez Richardsa i Palmera (Richards 2017, 527), którzy definiują je jako takie, które „celowo wykorzystuje program eventów do strategicznego i zrównoważonego podtrzymania długoterminowej agendy politycznej wspierającej jakość życia dla wszystkich”. Organizatorzy eventów muszą z jednej strony działać na polu wewnętrznym, tj. dążyć do wzmacniania pozytywnych efektów organizacji wydarzeń bezpośrednio na korzyść lokalnej społeczności; z drugiej strony działania te muszą być skierowane na zewnątrz, w celu tworzenia pozytywnego wizerunku i promowania lokalnej kultury.

W rozdziale 5 przedstawiono przesłanki organizacji imprez masowych w odniesieniu do spodziewanych efektów ekonomicznych i społecznych. Jednym z założeń rozprawy jest uzasadnienie zaangażowania instytucji o charakterze lokalnym (gminnych ośrodków kultury, sportu, stowarzyszeń, muzeów, itp.) w organizację imprez masowych. W związku z tym, posługując się wskazanymi w rozdziale 5 obszarami przesłanek, a także biorąc pod uwagę wymiar czasowy oddziaływania efektów oraz ich znaczenie wewnętrzne lub zewnętrzne, zaproponowano indeks rzeczywistych efektów organizacji imprez masowych (tab. 27). Indeks ten grupuje i porządkuje efekty według następujących kryteriów:

- charakter efektu (gospodarczy, społeczno-kulturowy);
- oddziaływanie efektu w czasie (efekt krótkoterminowy lub długoterminowy);
- kierunek oddziaływania efektu (wewnętrzny lub zewnętrzny).

Do każdego z efektów zaproponowano wskaźniki umożliwiające jego pomiar.

Tab. 27. Indeks zewnętrznych i wewnętrznych efektów organizacji imprez masowych i proponowane wskaźniki pomiaru

Efekty zewnętrzne	Podgrupa / Przesłanka	Proponowane wskaźniki pomiaru efektów	Oddziaływanie efektu w czasie
Efekty kulturowe - Zainteresowanie lokalną kulturą wśród odwiedzających/turystów spoza regionu -	Wzrost atrakcyjności turystycznej	Liczba i pochodzenie odwiedzających w głównych atrakcjach turystycznych	Efekty długoterminowe wykraczające poza czas trwania imprezy
Efekty ekonomiczne - Popularyzacja miejscowości i/lub regionu jako atrakcyjnego turystycznie -	Wzmocnienie pozytywnego wizerunku regionu	Liczba i zasięg (nakład) publikacji o wydarzeniu w prasie regionalnej i krajowej oraz liczba wyników wyszukiwania w przeglądarce internetowej	
Efekty ekonomiczne - Liczba odwiedzających spoza miejscowości / regionu -	Efekt mnożnikowy - turyści korzystający z gastronomii, zakwaterowania i usług dodatkowych	Liczba osób odwiedzających wydarzenie zamieszkałych na stałe poza miejscowością i/lub regionem realizacji wydarzenia	Efekty krótkoterminowe
Efekty ekonomiczne - Zatrudnienie -	Liczba wystawców/sprzedawców spoza regionu	Miejscowość rejestracji prowadzonej działalności lub miejsce zamieszkania	Efekty krótkoterminowe
	Atrakcyjność wydarzenia z punktu widzenia handlowego	Częstotliwość uczestnictwa w wydarzeniu	
Efekty wewnętrzne	Podgrupa / Przesłanka	Proponowane wskaźniki pomiaru efektów	Oddziaływanie efektu w czasie
Efekty ekonomiczne -Zatrudnienie-	Organizacja wydarzenia	Liczba utworzonych nowych miejsc pracy na potrzeby organizacji wydarzenia Procentowy udział obowiązków związanych	Efekty krótkoterminowe

		z organizacją wydarzenia w całości etatu pracownika.	
	Lokalni sprzedawcy/wystawcy uczestniczący w wydarzeniu	Udział w wydarzeniu jako dodatkowy dochód dla gospodarstwa domowego (wyrażony procentowo w relacji do stałego dochodu).	
Efekty ekonomiczne - Wzrost konsumpcji i produkcji -	Sprzedaż detaliczna w miejscowych sklepach / punktach usługowych	Różnica w wartości sprzedanych produktów/usług pomiędzy okresem realizacji wydarzenia a sprzedażą w innym, porównywalnym okresie.	
Efekty społeczne - Nowe kontakty -	Nowe kontakty/znajomości zawiązane przy okazji uczestnictwa w wydarzeniu	Liczba nowo poznanych osób. Potencjalna ocena „przydatności” nowo nawiązanych znajomości.	
Efekty społeczne - Duma lokalna -	Identyfikacja z wydarzeniem	Ocena wydarzenia jako zgodnego z charakterem lokalnym. Ocena wydarzenia jako wzmacniającego poczucie więzi z miejscowością, regionem.	Efekty długoterminowe wykraczające poza czas trwania imprezy
Efekty kulturowe - Zainteresowanie lokalną kulturą -	Związek tematyki wydarzenia i jego poszczególnych elementów z lokalną kulturą	Temat wydarzenia nawiązujący do lokalnej tradycji. Stosunek elementów wydarzenia (poszczególnych atrakcji) o charakterze lokalnym do ogółu elementów wydarzenia.	

<p>Efekty kulturowe - Zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego-</p>	<p>Popularyzacja lokalnego dziedzictwa. Odkrywanie nowych aspektów lokalnej kultury.</p>	<p>Wydarzenie przyczynia się do popularyzacji lokalnego dziedzictwa jak również do pokazywania zapomnianych jego elementów.</p>	
---	--	---	--

Źródło: opracowanie własne.

Istnieje szereg opracowań dotyczących identyfikacji i oceny efektów realizacji imprez masowych, szczególnie w odniesieniu do efektów ekonomicznych. Natomiast ocena efektów społecznych koncentruje się przede wszystkim na mieszkańcach miejscowości o wysokiej atrakcyjności turystycznej lub w regionach o dobrej dostępności transportowej (Scholtz 2019). Próba określenia korzyści wynikających z organizacji imprez małej skali, w niewielkich ośrodkach miejskich lub wsiach, doprowadziła do ważnych konkluzji.

Korzyści ekonomiczne dla lokalnej społeczności są krótkotrwałe. Przedłużenie ich oddziaływania w czasie byłoby możliwe w przypadku istotnego rozwoju wydarzenia lub zwiększenia częstotliwości organizowanych wydarzeń na terenie danej miejscowości. Przykładowo, przedstawiciel organizatora XVII Turnieju o Miecz Króla Kazimierz Wielkiego w Szydłowie wskazuje, że w jego opinii, jedynie w minimalnym stopniu impreza zwiększa możliwość zatrudnienia. Natomiast w pewnym zakresie może być źródłem finansowania innych, przyszłych projektów skierowanych do społeczności lokalnej, a także promuje przedsiębiorstwa, jednakże głównie w skali lokalnej. Impreza nie zwiększa wskaźnika zatrudnienia i prawdopodobnie nie ma wpływu na wzrost zysków osiągniętych przez mieszkańców i lokalnych producentów (jedynie w niewielkim stopniu wzrost dochodów w obiektach handlowych zlokalizowanych w Szydłowie). Co ciekawe, odmiennego zdania jest przedstawiciel organizatora Jarmarku Dominikańskiego (województwo podlaskie). W jego opinii impreza przyczynia się krótkookresowo do wzrostu zatrudnienia oraz do wzrostu dochodów lokalnej społeczności. Różnica w opinii wynika prawdopodobnie z faktu, iż w szydłowskim wydarzeniu około 20 wystawców i odwiedza około 0,9 tys. osób, natomiast impreza w Choroszczy skupia około 80 wystawców i 1,3 tys. odwiedzających. W związku z tym skala oddziaływania imprezy w Choroszczy może być znacznie silniejsza.

Niewątpliwie na organizacji imprezy korzystają lokalni przedsiębiorcy, którzy dostarczają produkty lub usługi niezbędne do jej realizacji. Jak wskazali obaj organizatorzy, są to przedsiębiorstwa lokalne - z danej gminy lub powiatu. Organizatorzy nie korzystają z usług lub produktów dostarczanych przez przedsiębiorców spoza danego województwa. W efekcie organizacji przywołanych dwóch imprez nie powstaje trwała, nowa infrastruktura, natomiast jest wykorzystywana infrastruktura już istniejąca, przystosowywana do danego wydarzenia (plac zamkowy w Szydłowie oraz park przed Muzeum Wnętrz Pałacowych w Choroszczy). Przystosowanie polega m.in. na ustawieniu kramów handlowych, rozstawieniu wesołego miasteczka, ogródków gastronomicznych, sceny, nagłośnienia, zaplecza sanitarnego, agregatów i sieci elektrycznej, a także tablic informacyjnych. Wykorzystanie istniejącej infrastruktury wskazuje na rozsądne i ekonomiczne korzystanie z istniejących zasobów w celu osiągnięcia zamierzonych efektów - w tym przypadku nie tylko finansowych, ale również społecznych. Kolejną z wymienianych korzyści wynikających z organizacji imprezy jest promocja danej miejscowości. Obaj organizatorzy wskazują, że taki zysk raczej ma miejsce. Co ciekawe badanie pokazuje zależności pomiędzy rozmiarem imprezy, jej charakterem i lokalizacją a tym, kto stanowi w opinii organizatorów główną grupę odwiedzających. Zdaniem organizatora Turnieju o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego najważniejszą grupę odwiedzających stanowią turyści, natomiast w przypadku Jarmarku Dominikańskiego są to mieszkańcy miejscowości. Turniej o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego w Szydłowie jest imprezą o charakterze historycznym, odbywającą się na terenie zabytkowego obiektu. Z kolei Jarmark Dominikański w Choroszczy, to wydarzenie o charakterze handlowym i przede wszystkim rozrywkowym.

Wśród kosztów organizacji imprez masowych wskazuje się te związane ze wzrostem natężenia ruchu oraz przeciążeniem w punktach usługowych i handlowych. Biorąc pod uwagę fakt, iż są to imprezy jednodniowe, można uznać wymienione koszty za stosunkowo mało znaczące. Koszty związane z organizacją imprezy leżące po stronie organizatora obejmują wydatki przygotowania terenu (uprzątnięcie trawników, ustawienie ławek, stołów, itp.) oraz administracyjne koszty organizacji imprezy związane z przygotowaniem³⁶, w których uczestniczą pracownicy organizacji (Urzędu Gminy w Szydłowie oraz Miejsko-Gminnego Centrum Kultury i Sportu w Choroszczy).

³⁶ Przygotowania rozpoczynają się średnio 6 – 8 miesięcy przed rozpoczęciem imprezy.

Zaangażowanie osób w działania związane z organizacją imprez jest różne w zależności od etapu jej realizacji. W przypadku Turnieju o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego jest to 5 osób przed imprezą i 50 osób w trakcie jej realizacji. Większość stanowią wolontariusze i przedstawiciele innych instytucji zaangażowanych w organizację imprezy. W przypadku Jarmarku Dominikańskiego jest to odpowiednio 8 osób zatrudnionych do organizacji na etapie przygotowań oraz około 14 osób w trakcie realizacji eventu. Należy podkreślić, że na etapie przygotowań nie są zatrudniane dodatkowe osoby. Pomimo wykorzystania pracy wolontariuszy oraz stałych pracowników instytucji, imprezy nie są organizowane bezkosztowo. Wśród ponoszonych kosztów organizatorzy wymieniają:

- wynajem sprzętu;
- obsługę imprezy;
- przygotowanie miejsca realizacji imprezy;
- ochronę imprezy;
- zapewnienie udogodnień dla odwiedzających (sanitariaty, miejsca postojowe)
- honoraria dla artystów oraz grup rekonstrukcyjnych.

Korzyści wynikające z organizacji badanych imprez wykraczają poza wymiar materialny, dając podstawę do tworzenia lub tworząc wartości niematerialne. Na pierwszy plan organizacji imprez o charakterze lokalnym, wysuwa się efekt społeczno-kulturowy, który znajduje wyraz w postaci więzi powstających pomiędzy poszczególnymi grupami zaangażowanymi w wydarzenie.

6.3. Kapitał społeczny jako skutek organizacji imprez masowych

Ośrodki kultury, stowarzyszenia oraz inne organizacje działające w obszarze organizacji wydarzeń kulturalnych podejmują decyzje o organizacji imprez masowych w celu, osiągnięcia korzyści o charakterze ekonomicznym i społecznym. Imprezy kulturowe o charakterze lokalnym, opierające się na lokalnym dziedzictwie i kreowane przez ludność lokalną są nie tylko źródłem korzyści materialnych, ale wzmacniają poczucie miejsca, przynależności do społeczności oraz identyfikacji z dziedzictwem (Mair i Duffy 2018). Niewątpliwie, elementem sprzyjającym budowaniu takich efektów jest rodzaj

i jakość istniejących już wcześniej więzi i zależności, które można uznać za elementy kapitału społecznego.

W celu poznania zależności i więzi zachodzących pomiędzy uczestnikami badanych imprez przeprowadzono badania ankietowe. Udział w nich wzięło 88 uczestników, przy czym pod pojęciem uczestnika rozumie się wystawców i sprzedawców obecnych podczas wydarzenia. Podkreślić należy, iż grupę badanych cechowała różnorodność pod względem prowadzonej działalności (tab. 28).

Tab. 28. Charakterystyka respondentów uczestniczących w badaniu (2015)

L.p.	Typ uczestnika	Liczba respondentów
1	Rzemieślnik lub artysta	33
2	Prywatny przedsiębiorca	28
3	Osoba prywatna	10
4	Twórca ludowy	7
5	Gospodarstwo rolne	5
6	Koło gospodyń wiejskich	4
7	Lokalna Grupa Działania	2
8	Warsztaty Terapii Zajęciowej	2
9	Właściciel pasieki	1
10	Ośrodek jeździecki	1
SUMA		88

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań terenowych 2015.

Narzędziem badawczym był kwestionariusz wywiadu, który obejmował 21 pytań, w tym 2 pytania o charakterze ogólnym (typ uczestnika, miejsce prowadzenia działalności) oraz 19 pytań szczegółowych (7 pytań o charakterze otwartym, 7 pytań zamkniętych i 5 pytań półotwartych). Spośród badanych uczestników łącznie 10 wywodziło się spoza terenu Polski Wschodniej: 4 z województwa mazowieckiego, 3 ze śląskiego i po 1 z województwa małopolskiego, łódzkiego i pomorskiego. W przypadku wszystkich badanych imprez zdecydowana większość uczestników wywodziła się z regionu, w którym była realizowana dana impreza.

Kapitał społeczny analizuje się w odniesieniu do różnych jednostek administracyjnych, zarówno w skali makro (np. kapitał społeczny Unii Europejskiej), poprzez skalę mezo (kapitał społeczny danego kraju, województwa) po skalę mikro (kapitał społeczny powiatu, gminy czy miejscowości). Lokalizacja uczestników

badanych imprez wskazuje, że biorą oni udział przede wszystkim w imprezach zlokalizowanych w obrębie województwa, w którym prowadzą działalność.

Niewątpliwie powstawaniu kapitału społecznego wśród uczestników imprez o charakterze kulturowym zlokalizowanych w powiatach ziemskich Polski Wschodniej sprzyja atmosfera towarzysząca tym wydarzeniom. Zaobserwować można, że dochodzi do kontaktów pomiędzy uczestnikami. Prowadzone są rozmowy, zachodzi wymiana doświadczeń i informacji o różnym charakterze. Większość uczestników deklaruje chęć zysku jako motyw udziału w imprezie, jednak nie można mówić o aktywnym konkurowaniu uczestników.

Do przeprowadzenia badań nie wykorzystano narzędzi i mierników typowych dla opracowań dotyczących kapitału społecznego. Oparcie badania na wywiadach i obserwacji pozwoliło nie tyle określić konkretny poziom powstającego kapitału społecznego³⁷, ile w ogóle, stwierdzić, że taki kapitał ma szansę powstać jako efekt organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym. Źródłem tego kapitału są niewątpliwie cechy osobiste poszczególnych uczestników, ich wzajemne relacje oparte na zaufaniu i kooperacji, jak również warunki, w których ten kapitał powstaje. Należy do nich bezpośrednie otoczenie (atmosfera imprezy, współpraca z organizatorami), a także uwarunkowania kulturowe o charakterze historycznym.

Charakterystykę efektów organizacji imprez masowych związanych z wymiarem społeczno-kulturowym rozwoju postanowiono oprzeć na kilku wybranych aspektach wywodzących się z teorii kapitału społecznego. Uporządkowanie rezultatów przeprowadzonych badań terenowych oparto na następujących wymiarach kapitału społecznego wskazanych przez poszczególnych, kluczowych badaczy tego zjawiska:

1. Współpraca i kooperacja (Coleman 1988; Fukuyama 2001) oraz sieć interakcji (Bourdieu 1980);
2. Redukcja kosztów transakcyjnych (Fukuyama 2001);
3. Publiczna i prywatna wartość kapitału społecznego (Putnam 2008).

Skala efektów zaistnienia kapitału społecznego powstającego w efekcie organizacji imprez masowych jest trudna do określenia. Można jednak wskazać na pewien zakres rezultatów o charakterze ekonomicznym i społecznym pojawiających się w postaci korzyści - zarówno dla uczestników, jak i dla organizatorów imprez (rozumianych szeroko nie tylko jako instytucja, ale jako społeczność goszcząca

³⁷ W tym miejscu można dodać, że zdaniem Dasgupty (2003) pomiar kapitału społecznego jest właściwie niemożliwy.

wydarzenie). Nawiązując do poglądów Theiss (2007) można w związku z tym mówić o pojawieniu się kapitału społecznego na poziomie regionu i na poziomie indywidualnym.

Na poziomie indywidualnym, polegającym na współpracy pomiędzy uczestnikami dochodzi do:

1. Nieformalnej koordynacji, która jest korzystniejsza od koordynacji formalnej. Efektem bezpośrednim może być np. wywieranie wpływu przez uczestników na organizatorów w kwestiach dotyczących realizacji imprezy;
2. Redukcji kosztów transakcyjnych, czego efektem może być wymiana półproduktów lub wspólne tworzenie produktów końcowych przez grupę uczestników. Również lepsze dopasowanie jakości półproduktów do potrzeb producenta produktu finalnego;
3. Maksymalizacji korzyści płynących z uczestnictwa w imprezie poprzez dzielenie się kosztami uczestnictwa (np. koszt transportu, noclegu);
4. Przepływu informacji, w tym dzielenie się szczegółową („tajemną”) wiedzą na temat poszczególnych imprez w zakresie ich walorów artystycznych i potencjalnych szans zarobkowych.

Na poziomie organizatora widoczne są następujące rezultaty:

1. Lepsza współpraca z uczestnikami - dopasowanie programu i infrastruktury imprezy do ich potrzeb, współtworzenie programu imprezy;
2. Włączenie społeczności lokalnej we współpracę: dialog na linii władza lokalna - społeczność lokalna³⁸;
3. Poprawy jakości życia społeczności lokalnej poprzez umożliwienie jej poszerzenia sieci kontaktów i wzmocnienie poczucia więzi;
4. Poprawa efektywności rządzenia poprzez wzmocnienie poczucia celowości wydatków ponoszonych na organizację imprez masowych.

Wymienione rezultaty kapitału społecznego odnoszą się do kluczowych zasobów, którymi dysponują poszczególni uczestnicy relacji zachodzących na podłożu uczestnictwa w badanych imprezach, a więc do wiedzy, informacji i doświadczenia³⁹. Zasoby te stanowią o endogenicznym potencjale rozwoju lokalnego. Sposób

³⁸ W Szydłowie zagadnienia związane z organizacją imprezy są poruszane na spotkaniach z mieszkańcami przy okazji innych zagadnień, jednakże w Choroszczycy kwestie związane z organizacją imprezy nie są poruszane ze społecznością lokalną.

³⁹ O zasobowym podejściu do kapitału społecznego pisze m.in. Sztompka (2016).

wykorzystania tych zasobów jest kwestią odmienną. Niewątpliwie są one używane w partykularnych interesach poszczególnych uczestników, ale mogą również stanowić napęd dla rozwoju danej miejscowości, szczególnie jeśli rozwój ten będzie się opierał na walorach kulturowych. Kluczowa jest tutaj współpraca pomiędzy sferą rynkową, sieciami społecznymi, a polityką rozwoju (Triglia 2001) jak również świadome i celowe podtrzymywanie efektów po zakończeniu eventu (Devine i Quinn 2019). Jak pokazały przeprowadzone badania terenowe, organizacja imprezy masowej o charakterze kulturowym może opierać się na wykorzystaniu zasobów ludzkich oraz infrastruktury „zastanej” w danej lokalizacji.

W celu scharakteryzowania infrastruktury potrzebnej do organizacji imprez będących przedmiotem badania wykorzystano metodę badań terenowych. W tym celu opracowano listę kontrolną pozwalającą na identyfikację i opis konkretnych elementów infrastruktury, weryfikowaną następnie na miejscu poszczególnych badanych wydarzeń. Ocenie poddano następujące elementy infrastruktury: parkingi, sanitariaty, bankomaty, a także ergonomię, czyli rozmieszczenie stoisk na terenie imprezy. Dodatkowo sprawdzono oznakowanie dojazdu do miejsca realizacji imprezy.

W rozwiązaniach zastosowanych przez organizatorów badanych imprez w odniesieniu do organizacji parkingów można wskazać na 2 podejścia. W pierwszym parkingi są przygotowane celowo na potrzeby realizowanej imprezy. Są to wyznaczone obszary, najczęściej udostępnione miejsca na już istniejących parkingach lub przystosowane na te potrzeby tereny takie jak pole lub łąka znajdujące się w pobliżu terenu imprezy (np. w Lutowiskach lub w Holi). Drugie podejście polega na wykorzystaniu istniejących miejsc postojowych w obrębie danej miejscowości bez wyznaczania dodatkowych miejsc i bez oznakowania miejsc postojowych jako przeznaczonych na potrzeby odwiedzających imprezę (np. Szydłów, Skierbieszów, Gołdap, Szczytno). W przypadku imprez w Nowej Słupi i w Lutowiskach, kierowaniem samochodów na dostępne miejsca postojowe zajmowały się wyznaczone służby (Ochotnicza Straż Pożarna, pracownicy Lasów Państwowych). W kilku miejscach dochodziło do parkowania samochodów w miejscach niedozwolonych, poza wyznaczonymi miejscami parkingowymi. W przypadku wszystkich badanych imprez nie było trudności z dostępem do sanitariatów. Organizatorzy przeznaczyli na ten cel istniejące publiczne sanitariaty znajdujące się w pobliżu miejsca realizacji imprezy lub zapewnili stosowną liczbę przenośnych toalet. Z kolei podczas Powojennych Targów

Końskich w Lutowiskach udostępniono toalety na terenie szkoły zlokalizowanej w bezpośrednim sąsiedztwie imprezy.

Badane imprezy, były zlokalizowane w obrębie poszczególnych miejscowości, w związku z tym nie zaobserwowano trudności z korzystaniem z bankomatu. Jedynie w przypadku jednej imprezy - Jarmarku Holeńskiego nie było możliwości korzystania z bankomatu ani na terenie imprezy ani w jej sąsiedztwie. W przypadku wszystkich imprez stoiska były rozmieszczone w sposób zapewniający ergonomię i bezpieczeństwo odwiedzających. Wysoko oceniono również obecność służb ratowniczych, co jest wymogiem stawianym przez *Ustawę o bezpieczeństwie imprez masowych* (2009). W zakresie oznakowania dojazdu do poszczególnych imprez nie odnotowano specjalnie w tym celu instalowanej infrastruktury. W pobliżu poszczególnych miejscowości można było napotkać jedynie plakaty informujące o nich umieszczone np. w witrynach sklepów lub na przystankach komunikacji zbiorowej.

Obszar zagadnień dotyczących infrastruktury badanych imprez był również przedmiotem wywiadu przeprowadzonego wśród wystawców i sprzedawców. Dla większości badanych uczestników zaplecze techniczne oferowane przez organizatora zdecydowanie nie miało lub raczej nie miało znaczenia przy podejmowaniu decyzji o udziale w imprezie. Wśród elementów wyposażenia zapewnionego przez organizatora, z których korzystali uczestnicy, znalazły się min. stoły, oświetlenie, zadaszenie, woda, nagłośnienie, a więc elementy małej infrastruktury, która nie wymaga istotnych nakładów finansowych. Uznać można, iż organizacja imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich nie wymaga specjalistycznej infrastruktury, ale też w efekcie ich organizacji nie powstaje trwała infrastruktura.

Kapitał społeczny ułatwia przepływ informacji. Przekazywanie informacji pozwala na uzyskanie szczegółowej wiedzy w sposób bezpośredni, zmniejsza ryzyko niepowodzeń gospodarczych i związane z tym koszty. Kapitał społeczny, jak każda z innych form kapitału, charakteryzuje się produktywnością, prowadzi do osiągnięcia pewnej określonej korzyści, którą niewątpliwie może być informacja. Przeprowadzone badanie pozwoliło ustalić, że poszukując informacji na temat imprez, ich uczestnicy posługują się wiedzą czerpaną bezpośrednio od innych uczestników (takiego zdania było 29,5% respondentów), zaś część z nich otrzymuje także zaproszenia od organizatorów. Interesującą odpowiedzią udzielaną przez badanych w odpowiedzi na pytanie o źródło informacji o imprezie było odwoływanie się do tradycji wydarzenia, co

sugeruje, że w wielu przypadkach impreza jest „wpisana” w świadomość uczestników. Taka sytuacja wynika z bliskości geograficznej osoby biorącej udział w imprezie i badanego wydarzenia (88,6% badanych uczestników pochodzi z tego samego województwa, co organizowana impreza). Źródłem informacji o wydarzeniu jest także Internet, co do którego nie ma jednoznacznego obrazu, jeżeli chodzi o oddziaływanie na kapitał społeczny. Jego siła jako czynnika tworzącego kapitał społeczny może być zarówno mobilizująca, neutralna jak i negatywna (Markowska-Przybyła 2017). Niestety, przeprowadzone badanie nie pozwoliło wskazać w jakim zakresie wiedza czerpana przez uczestników z Internetu, pochodzi ze stron internetowych, a w jakim z portali społecznościowych. Jak wynika z odpowiedzi udzielonych przez respondentów, informacje o eventach są przekazywane pomiędzy uczestnikami, kiedy spotykają się oni na różnych wydarzeniach.

Bariery udziału w imprezach mogą być uznane za możliwe destymulanty rozwoju kapitału społecznego. Uczestnicy badanych imprez w zdecydowanej większości deklarują, że świadomie nie uczestniczą w niektórych imprezach (takiej odpowiedzi udzieliło 75% badanych). Do podjęcia takiej decyzji skłaniają ich względy ekonomiczne, dotyczące organizacji i charakteru imprezy, a także zła współpraca z organizatorami czy trudności z uzyskaniem miejsca na imprezie. Przyczyny ekonomiczne obejmują głównie wysoki koszt dojazdu (zbyt duża odległość od miejsca prowadzenia działalności) oraz wysokie opłaty za stoisko lub brak czasu. Kwestie organizacyjne dotyczą małej atrakcyjności imprezy (niewielka liczba odwiedzających, niewystarczająca promocja imprezy, nisko oceniana organizacja). W obszarze dotyczącym charakteru imprezy uczestnicy wskazują na nieodpowiedni profil imprezy (nie związany z prowadzoną przez nich działalnością np. tradycyjną sztuką ludową lub folklorem), a także na „kiczowatość” i „chińszczyznę” obecną na niektórych imprezach⁴⁰. Do najciekawszej przyczyny wskazywanej jako bariera udziału w innych imprezach należy sytuacja odrzucenia ich uczestnictwa ze względu na brak powiązania z lokalną siecią społeczną. Jak podkreśla Łuczyszyn (2013) silne więzi społeczności lokalnych stają się barierami w napływie nowych idei, nowych mieszkańców, a w konsekwencji nie sprzyjają rozwojowi. To spostrzeżenie potwierdza często spotykany pogląd wśród uczestników lokalnych imprez kulturalnych, którzy oświadczyli, że na niektóre wydarzenia nie jeżdżą, ponieważ czują się tam „niechciani” lub wręcz

⁴⁰ W ten sposób respondenci określali niską jakość oferowanych produktów.

uniemożliwia się im uczestnictwo w nich odmawiając rejestracji z powodu pochodzenia spoza danego regionu.

Należy podkreślić, że respondenci posiadają duże doświadczenie związane z aktywnym uczestnictwem w imprezach. Aż 90,9% z nich uczestniczy w innych imprezach w ciągu roku, w tym 39,7% uczestniczy w więcej niż 10 imprezach, 21,6% w 5 do 10 imprezach, zaś 34,1% w mniej niż 5 imprezach. Aktywność ta jest ograniczona czasowo do sezonu letniego (maj-wrzesień), ponieważ większość imprez odbywa się w tym okresie (poza nielicznymi organizowanymi w okresie świąt Bożego Narodzenia czy Wielkanocy). W przeprowadzonych rozmowach respondenci wskazywali, że udział w eventach jest nie tylko źródłem dochodu, ale również sposobem na życie i spędzanie czasu. Podczas każdego z badanych eventów zaobserwowano stoiska obsługiwane przez rodziny. Właściciele poszczególnych stoisk znają się nawzajem i spotykają na różnych imprezach w ciągu roku. Faktycznie, autorce w trakcie prowadzenia badań zdarzyło się spotkać tych samych uczestników podczas różnych badanych wydarzeń.

Celem każdej aktywności człowieka jest zaspokojenie pewnego zestawu potrzeb i osiągnięcie określonych korzyści. Pytani o korzyści z uczestnictwa w imprezie uczestnicy wskazywali kilka możliwych odpowiedzi. Większość uczestniczy w imprezach w celu osiągnięcia zysku (69,31% odpowiedzi) przy czym jednocześnie liczni wskazywali na to, iż ten zysk jest symboliczny lub dodatkowy do dochodu osiąganego z innej działalności zarobkowej lub z świadczenia społecznego. Kolejną korzyścią jest promocja sprzedawanych produktów (60,22% odpowiedzi). W tym celu respondenci rozdawali ulotki lub informowali o możliwości zakupu ich produktów za pośrednictwem Internetu. Część osób mówiła również o tym, że chce promować nie tylko swoje produkty, ale np. lokalną tradycję czy wyrób (np. wytwórca sękaczy) lub pewne określone rzemiosło (np. rzeźbiarz ludowy, producent glinianych naczyń i garnków). 61,36% badanych wskazało na korzyści społeczne jako te, które są dla nich istotne.

W tym przypadku chodzi o nawiązywane relacji z lokalną społecznością i innymi uczestnikami, wymianę doświadczeń, spotkanie znajomych oraz okazywany przez odwiedzających szacunek dla wykonanej przez uczestników pracy.

Do interesującego wniosku prowadzi odpowiedź na pytanie o wzajemne znajomości pomiędzy uczestnikami imprez – 88,63% respondentów zna innych uczestników osobiście lub na polu profesjonalnym. Taki wynik może wskazywać na to,

że uczestnicy tworzą pewnego rodzaju wspólnotę związaną interesami, w której dzielą się wiedzą i doświadczeniem, a także wspierają się przekazując np. informacje o wartości i atrakcyjności innych imprez. Wniosek ten znajduje potwierdzenie w badaniach prowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej (*O nieufności i zaufaniu* 2018), które wskazują, że w relacjach biznesowych Polacy są mniej nieufni wobec obcych, niż w relacjach prywatnych. Relacje ułatwiające zdobycie informacji, wskazywane przez Colemana (1988) jako zasób wynikający z kapitału społecznego, wywodzą się ze wspólnego udziału w wydarzeniu. Warto wskazać, że udział ten ma dla uczestników zarówno charakter zarobkowy, jak i wskazywany przez nich dodatkowy charakter rozrywkowy i społeczny. Respondenci wymieniali pośród celów uczestnictwa w imprezach, że również dla nich jest to okazja do zabawy i przy wyborze imprezy, przynajmniej niektórzy, uwzględniają jej program pod kątem własnych odczuć, a nie tylko w związku z potencjalną korzyścią ekonomiczną.

Publiczna wartość kapitału społecznego powstającego w efekcie organizacji imprez masowych w powiatach ziemskich Polski Wschodniej przejawia się w postaci wzmocnionej tożsamości lokalnej - imprezy promują lokalnych twórców, tradycje i kulturę. Mieszkańcy regionu są zarówno uczestnikami, jak i widzami i odbiorcami wydarzenia. Atmosfera „lokalności” jest wszechobecna, czy to w postaci konkretnych wyrobów lub tradycyjnych potraw (np. kartacze, kartoflaki, rzeźba ludowa, garncarstwo), czy też w postaci nawiązywania do historii danego miejsca (rekonstrukcje historyczne, tradycyjne procesje). Bardzo korzystnym rozwiązaniem organizacyjnym z tym związanym jest oddzielenie sprzedaży i prezentacji wyrobów lokalnych, tradycyjnych od sprzedaży wyrobów komercyjnych (przede wszystkim zabawek czy przedmiotów użytkowych). Powoduje to wyraźne podniesienie rangi tych pierwszych. Efekt ten został szczególnie silnie zaobserwowany podczas Jarmarku Holeńskiego, gdzie frekwencja przy stoiskach z wyrobami komercyjnymi była zdecydowanie mniejsza niż na terenie przeznaczonym wyłącznie na użytek twórców ludowych i rzemieślników. Podobne rozwiązanie było również zastosowane podczas Turnieju o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego w Szydłowie.

Podsumowanie

Obszar obejmujący województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie cechuje duża koncentracja problemów o charakterze geograficznym, społecznym i ekonomicznym. Trudna sytuacja tego terenu jest m. in. konsekwencją wydarzeń historycznych, peryferyjnego położenia względem innych regionów Polski i Unii Europejskiej jak również problemów demograficzno-społecznych. Jednocześnie jest to makroregion o wyjątkowo cennych i zróżnicowanych zasobach kulturowych wynikających z jego bogatej historii i wieloetnicznego charakteru.

W sytuacji trudnego dostępu do zasobów zewnętrznych (kapitałowych, technologicznych produkcyjnych i ludzkich) istotną rolę w podniesieniu potencjału rozwojowego odgrywają czynniki endogeniczne opierające się na dziedzictwie kulturowym oraz na aktywności społeczności lokalnej, która to dziedzictwo waloryzuje. Przejawem działań zmierzających do wykorzystania zasobów kulturowych w rozwoju lokalnym jest organizacja imprez masowych min. targów, jarmarków i rekonstrukcji historycznych. Wydarzenia tego typu wywierają pozytywny wpływ na rozwój lokalny, co udało się udowodnić w niniejszej rozprawie.

Przeprowadzone badania pozwoliły wskazać, że dominującą grupą skutków organizacji imprez masowych są długotrwałe efekty o charakterze społecznym i kulturowym takie jak: zainteresowanie lokalną kulturą, duma lokalna, zachowanie lokalnego dziedzictwa, zawieranie nowych kontaktów. Wśród zidentyfikowanych efektów pojawiły się również krótkotrwałe korzyści o charakterze ekonomicznym: wzrost konsumpcji i produkcji, okresowy wzrost zatrudnienia oraz popularyzacja regionu, co pozwala na zweryfikowanie pierwszej hipotezy badawczej wskazującej na krótkotrwałe działanie korzyści ekonomicznych wynikających z organizacji imprez masowych w powiatach ziemskich Polski Wschodniej. W toku prowadzonych badań ustalono, że beneficjentami organizacji imprez, którzy szczególnie korzystają z tych efektów, są aktywni uczestnicy tych wydarzeń - sprzedawcy i wystawcy. Jest to grupa, która skupia rzemieślników, twórców ludowych, lokalne organizacje społeczne i osoby prywatne zajmujące się np. rękodziełem. Dla tej grupy silnie akcentowaną korzyścią z uczestnictwa w badanych wydarzeniach jest możliwość współpracy z innymi uczestnikami, zawieranie nowych znajomości oraz dzielenie się wiedzą specjalistyczną i doświadczeniem związanym z uczestnictwem w eventach. Niewątpliwie, wskazane

przez uczestników korzyści, prowadzą do wzmacniania kapitału społecznego na poziomie lokalnym, do lepszej współpracy na różnych poziomach (indywidualnym i instytucjonalnym) oraz do zmniejszenia kosztów (czasu, pieniędzy, organizacji) związanych z uczestnictwem w imprezach. Wnioski wyciągnięte z przeprowadzonych badań ankietowych umożliwiły weryfikację drugiej hipotezy badawczej postawionej w dysertacji, mówiącej o tym, iż długotrwałym efektem organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich jest poszerzanie kapitału społecznego. Kapitał ten jest kształtowany w oparciu o kontakty bezpośrednie pomiędzy uczestnikami i jest przez nich wykorzystywany w celach zawodowych, stanowi on również pewną siłę w kontaktach z organizatorami imprez. Na podstawie badań terenowych oraz w oparciu o analizę literatury zidentyfikowano siedem cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej, które mogą wpływać na zakres oraz przebieg organizacji imprez, tym samym potwierdzono trzecią z postawionych hipotez badawczych. Cechy te znajdują odzwierciedlenie w wielu aspektach imprez – od organizacji i przebiegu imprezy po sposób jej postrzegania przez uczestników i społeczność lokalną.

Specjalistyczna infrastruktura jest niezbędnym elementem zapewniającym prawidłowy i bezpieczny przebieg imprez masowych, dlatego przypuszczano, że nakłady związane z zapewnieniem tego typu infrastruktury będą znaczące. Wnioskuje się jednak, że eventy realizowane są na bazie istniejącej infrastruktury, która nie wymaga ponoszenia dodatkowych nakładów (poza stałymi kosztami jej utrzymania), tym samym poddano falsyfikacji ostatnią z postawionych hipotez badawczych.

Dzięki przeprowadzonym badaniom ankietowym, wywiadam z organizatorami i obserwacjom poczynionym na miejscu organizacji imprez udało się określić konkretne efekty oraz wskaźniki, które umożliwiają pomiar efektów imprez masowych. Indeks może być wykorzystany przez organizatorów imprez do mierzalnego określenia korzyści wynikających z przygotowania eventu w wymiarze zewnętrznym – skierowanym na tworzenie relacji z otoczeniem jednostki osadniczej oraz w wymiarze wewnętrznym – kształtującym w sposób bezpośredni sytuację społeczności lokalnej. Określenie korzyści jest niezbędne przy ocenie wartości wydarzenia przez zewnętrznych interesariuszy (np. potencjalnych sponsorów, władze państwowe, dysponentów środków pomocowych) oraz przy uzasadnianiu wydatków ponoszonych przez jednostki samorządu terytorialnego na organizację wydarzeń. Ponadto wskazanie mierzalnych efektów organizacji imprez, w postaci np. wzrostu liczby odwiedzających,

wzmocnienia pozytywnego wizerunku jednostki, nowych miejsc pracy na czas organizacji wydarzenia, wzrostu zainteresowania kulturą regionu oraz zawarcia nowych znajomości jest ważne przy budowaniu zaufania społeczności lokalnej do organizowanej imprezy oraz jej organizatora (lub organizatorów).

Z uwagi na duże zaangażowanie organizacji podległych jednostkom samorządu terytorialnego (np. ośrodków kulturalnych, muzeów) lub bezpośrednio samych urzędów w przygotowanie eventów należy uznać, że akceptacja i wsparcie imprez masowych przez społeczność lokalną jest istotne z punktu widzenia współpracy różnych grup na rzecz rozwoju lokalnego. Biorąc pod uwagę wieloaspektowe oddziaływanie imprez masowych na lokalną ekonomię, a przede wszystkim społeczność, można stwierdzić, że organizacja takich wydarzeń wzmacnia nowoczesne czynniki rozwoju. Są to czynniki o tzw. miękkim charakterze, takie jak: kapitał społeczny, kapitał ludzki, wartość lokalnej kultury i dziedzictwa. Na obszarach, które tak jak Polska Wschodnia, silnie potrzebują bodźców do rozwoju a jednocześnie są daleko (nie tylko w wymiarze przestrzennym) od zasobów, które mogą ten rozwój zapewnić, wszelkie wewnętrzne działania pobudzające rozwój są wartościowe. Jest oczywiste, że organizacja imprez masowych w poszczególnych powiatach ziemskich Polski Wschodniej, nie może stanowić jedyne ani też głównego bodźca rozwoju. Widać jednak wyraźnie, że jest to ważny element życia społeczno-gospodarczego, że stanowi bazę do utrwalania i poszerzania współpracy wielu podmiotów i jednostek, których wspólnym celem jest rozwój Polski Wschodniej.

Bibliografia

- Andersson T. D. i D. Getz. 2008. „Stakeholder management strategies of festivals”. *Journal of Convention and Event Tourism* 9(3): 199-220.
- Archemczyk S. 1992. *Historia Warmii i Mazur. Od pradziejów do 1945 roku*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Archemczyk S. 2011. *Historia Warmii i Mazur. Tom II. 1772-2010*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Arcodia C. i A. Robb. 2000. „A future for event management: a taxonomy of event management terms”. W *Events beyond 2000: setting the agenda. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education*, red. J. Allen, R. Harris, L. K. Jago i A. J. Veal, 154-160. Sydney: Australian Center for Event Management, School of Leisure, Sport and Tourism, University of Technology.
- Auld T. i S. McArthur. 2003. „Does event-driven tourism provide economic benefits? A case study from the Manawatu region of New Zealand”. *Tourism Economics* 9(2): 191-201.
- Babbie E. 2005. *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bank Danych Lokalnych*. 2020. Baza Danych Głównego Urzędu Statystycznego. <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start> (dostęp: wielokrotny).
- Bański J. 2019a. „Struktura i ocena zasobów lokalnych w regionach Polski Wschodniej.” *Studia Obszarów Wiejskich* (53): 35-50.
- Bański J. 2019b. *Waloryzacja zasobów lokalnych i ich zróżnicowanie przestrzenne w regionach Polski Wschodniej*. Prace Geograficzne 269. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polska Akademia Nauk.
- Baptista A., H. M. Campon, A. M. Cerro i A. V. Ferreira Martins. 2010. „Impacts of small tourism events on rural places”. *Journal of Place Management and Development* 3(1): 22-37.

- Bartkowski J. 2007. „Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym” W *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, red. M. Herbst, 54-97. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bartkowski J. 2003. *Tradycja i Polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Żak".
- Bednarek-Szczepańska M. 2013. „Zróżnicowanie przestrzenne kapitału społecznego w Polsce - ujęcie pogładowe”. *Przegląd Geograficzny* 85(4): 573-597.
- Berezowski S. 1986. *Metody Badań w geografii ekonomicznej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Best Practices in Local Development, Local Economic and Employment Development (LEED)*. 2001. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264193369-en>. http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/innovation/innovating/pacts/pdf/leed_en.pdf (dostęp: 10.08.2016).
- Better Life Index*. b.d. OECD. <http://www.oecdbetterlifeindex.org/> (dostęp 12.10.2019).
- Biczkowski M. i R. Rudnicki. 2017. „Odnowa wsi jako czynnik aktywizacji społeczności lokalnych”. *Studia Obszarów Wiejskich* 48: 75-101.
- Bielski M. 2002. *Podstawy teorii organizacji i zarządzania*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Black J. 2008. *Słownik ekonomii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bohlin M. 2000. „Traveling to events”. W *Evaluation of events: Scandinavian experiences*, red. L. Mossberg, 13-29. New York: Cognizant.
- Borowiecki R. red. 2004. *Perspektywy rozwoju sektora kultury w Polsce*. Kraków: Oficyna Ekonomiczna.
- Bourdieu P. 1980 „Le capital social”. *Actes de la recherche en sciences sociales* 31: 2-3.
- Brol R. 1998. „Rozwój lokalny: nowa logika rozwoju gospodarczego”. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu* 785: 11-15.
- Buczkowska K. 2008. *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu.

- Budner W. W. 2011. *Geografia ekonomiczna. Współczesne zjawiska i procesy*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Burgan B. i T. Mules. 2000. „Event analysis: Understanding the divide between cost benefit and economic impact assessment” W *Events beyond 2000: setting the agenda. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education*, red. J. Allen, R. Harris, L. K. Jago i A. J. Veal, 46-51. Sydney: Australian Centre for Event Management School of Leisure, Sport and Tourism, University of Technology.
- Carlsen J., D. Getz D. I G. Soutar. 2000. „Event evaluation research”. *Event Management* 6(4): 247-257. doi: 10.3727/152599500108751408.
- Cebulak J. 2009. „Wybrane czynniki warunkujące konkurencyjność rozwoju Podkarpacia w procesie integracji europejskiej”. *Przedsiębiorstwo i Region* 1: 126-141.
- Chaberek G. i J. Ziółkowska. 2017. „The impact of mega events on the local economic development through the development of social capital”. *Journal of Geography, Politics and Society* 7(4): 25–31. doi: 10.4467/24512249JG.17.034.7634.
- Chanaron J. J. 2014. „Technology and economic impacts of mega-sport events: a key issue? Exploratory insights from literature”. *Megatrend Review* 11(4): 9-30.
- Chen Y., L. Qu i M. Spaans. 2013. „Framing the long-term impact of mega-event strategies on the development of Olympic host cities”. *Planning, Practice & Research* 28(3): 340-359.
- Chilicka E. 2008. „Planowanie rozwoju lokalnego” W *Polska Wschodnia – zarządzanie rozwojem*, red. B. Plawgo, 285-299. Białystok: Wyższa Szkoła Administracji Publicznej im. Stanisława Staszica w Białymstoku.
- Chojnicki Z. 2010. *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*. Poznań: Boguski Wydawnictwo Naukowe.
- Churski P. 2008. *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Clifton N., D. O'Sullivan i D. Pickernell. 2012. „Capacity building and the contribution of public festivals: evaluating Cardiff 2005”. *Event Management* 16 (1): 77–91.

- Coleman J. S. 1988. „Social capital in the creation of human capital”. *American Journal of Sociology* 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure: 95-120.
- Cudny W. 2014. “Festivals as a subject for geographical research”. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography* 114 (2): 132-142.
- Cudny W. i R. Rouba. 2011. “The role of Lodz festivals in promoting adventure tourism. Lodz festivals in promotion of tourism”. *Polish Journal of Sport and Tourism* 18: 264-275.
- Cudny W., M. Ratalewska i P. Krawczyk. 2014. „The structure and motivations of the volunteers working for large travel festival” *Вестник БГУ [Viestnik BGU]* 91(3): 88-95.
- Czapiewska G. 2012. „Lokalne grupy działania a kreowanie rozwoju regionalnego w województwach pomorskim i zachodniopomorskim” *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy* 29: 261-272.
- Czapiński J. i T. Panek, red. 2012. *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czapiński J. i T. Panek, red. 2015. *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czerny M. 2005. *Globalizacja a rozwój. Wybrane zagadnienia geografii społeczno-ekonomicznej świata*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czyż T. 2014. „Contemporary determinants of the development of socio-economic regions.” *Quaestiones Geographicae* 33(2): 51–61. DOI 10.2478/quageo-2014-0015.
- Dasgupta P. 2003. „Social Capital and Economic Performance: Analytics” W *Critical Writings in Economic Institutions: Foundations of Social Capital*, red. E. Ostrom i T. K. Ahn, 309-339. Cheltenham: Edward Edgar.
- de Grosbois D. 2009. „Assessing the socio-cultural impact of special events: frameworks, methods and challenges”. *Journal of Tourism Challenges and Trends* II(2): 39-52.

- de La Fuente A., i A. Ciccone. 2003. „Human capital in a global and knowledge-based economy”. *Working Papers* 70. Barcelona: Barcelona Graduate School of Economics.
- Dębski J. 2001. *Gospodarka przestrzenna jej geneza, stan i rozwój* I. Warszawa-Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku.
- DeGraaf D. G., D. J. Jordan i K. H. DeGraaf. 1999. *Programming for parks, recreation, and leisure services: a servant leadership approach*. Urbana: Venture Publishing Inc.
- Dej M., B. Domański, J. Działek, K. Gwosdz i A. Sobala-Gwosdz. 2011. *Znaczenie przemysłu dla „inteligentnego i trwałego” rozwoju regionu Polski Wschodniej oraz podejmowanych działań dotyczących jego restrukturyzacji i modernizacji*. Kraków. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Devine A. i Quinn B. 2019. “Building social capital in a divided city: the potential of events”. *Journal of Sustainable Tourism* 27 (10): 1495-1512.
- Diagnoza wyzwań, potrzeb i potencjałów obszarów objętych Programem Operacyjnym Polska Wschodnia 2014-2020*. 2014. Załącznik 4 do Programu Operacyjnego Polska Wschodnia 2014-2020. Program Operacyjny Polska Wschodnia. <https://www.polskawschodnia.gov.pl/strony/o-programie/dokumenty/program-polskawschodnia-2014-2020/> (dostęp: 12.11.2019).
- Dickson T. J., A. M. Benson i F. A. Terwiel. 2014. „Mega-event volunteers, similar or different? Vancouver 2010 vs London 2012”. *International Journal of Event & Festival Management* 5(2): 164-179.
- Diedering M. i G. Kwiatkowski. 2015. „Economic impact of events and festivals on host regions - methods in practice and potential sources of bias”. *Polish Journal of Sport and Tourism* 22: 247-252.
- Domański B. 2004. „Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne”. *Studia Regionalne i Lokalne* 2(16): 7-23.
- Dwyer L., R. Mellor, N. Mistilis i T. Mules. 2000. „A Framework for evaluating and forecasting the impact of special events”. W *Events beyond 2000: setting the agenda. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education*, red. J.

- Allen, R. Harris, L. K. Jago i A. J. Veal, 31-45. Sydney: Australian Centre for Event Management School of Leisure, Sport and Tourism, University of Technology.
- Dyba W., B. Loewen, J. Looga i P. Zdražil. 2018. „Regional development in Central-Eastern European Countries at the beginning of the 21st century: path dependence and effects of EU Cohesion Policy”. *Quaestiones Geographicae* 37(2): 77–92.
- Działek J. 2008. „Geografia kapitału społecznego. Regionalne zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego w Polsce” W *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, red. M. S. Szczepański, K. Bierwiaczonek i T. Nawrocki, 127-143. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Działek J. 2011. *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju gospodarczego w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dzieciuchowicz J. 2011. „Rozwój społeczny współczesnego świata - struktura i typologia przestrzenna”. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 11: 15-44.
- Eberhardt P. 2011. „Problematyka demograficzna tzw. ściany wschodniej Rzeczypospolitej Polskiej”. *Rocznik Nauk Społecznych* 3 (39): 271-291.
- Egresi I. i F. Kara. 2014. „Motives of tourists attending small-scale events: the case of three local festivals and events in Istanbul, Turkey”. *GeoJournal of Tourism and Geosites* 2(14): 93-110.
- Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*. 2007. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Encyklopedia Socjologii* 4. 2002. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Events: drivers of regional tourism*. 2014. Tourism Research Australia. Australian Government. <https://www.tra.gov.au/Archive-TRA-Old-site/Research/View-all-publications/All-Publications/events-drivers-of-regional-tourism> (dostęp 10.11.2019).
- Fairbanks M. 2000. „Changing the mind of a nation: elements in a process for creating prosperity” W *Culture Matters. How values shape human progress*, red. E. L., Harrison i P. S. Huntington, 268-281. Basic Books.

- Falassi A. 1987. *Time out of time: essays on the festival*. Mexico: University of New Mexico Press.
- Fiedor B. i R. Jończy. 2009. „Globalne problem interpretacji i wdrażania koncepcji sustainable development” W *Rozwój zrównowazony, teoria i praktyka ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich*, red. B. Fiedor i R. Jończy, 37-53. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Fiedor B. i K. Kociszewski, red. 2010. *Ekonomia rozwoju*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Fredline E. i B. Faulkner. 2000. „Community perception of the impact of events”. W *Events beyond 2000: setting the agenda. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education*, red. J. Allen, R. Harris, L. K. Jago i A. J. Veal, 60-74. Sydney: Australian Centre for Event Management, School of Leisure, Sport and Tourism, University of Technology.
- Fredline L., M. Deery M. i L. Jago. 2013. „A longitudinal study of the impacts of an annual event on local residents”. *Tourism Planning and Development* 10(4): 416-432.
- Fukuyama F. 2001. „Social capital, civil society and development”. *Third World Quarterly* 22(1): 7-20.
- Gagacka M. 2003. „Kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego po reformie systemu administracji w świetle badań empirycznych”. W *Cele i skuteczność reformy administracji publicznej w RP w latach 1999-2001*, red. A. Piekara, 323-346. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gajowiak M. 2012. *Kapitał społeczny. Przypadek Polski*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Gałązka A. 2011. „Czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego”. W *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, 13-47. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie.
- Gardawski J., L. Gilejko L., J. Siewierski i R. Towalski R. 2006. *Socjologia gospodarki*. Warszawa: Wydawnictwo Diffin.

- GDP per capita in 281 EU regions*. 2019. Eurostat. Newsrelease. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9618249/1-26022019-AP-EN.pdf/f765d183-c3d2-4e2f-9256-cc6665909c80> (dostęp: 12.02.2020).
- Getz D. 1991. *Festivals, special events and tourism*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Getz D. 1997. *Event management and event tourism*. New York: Cognizant Communication Corporation.
- Getz D. 2000. „Developing a research agenda for the event management field”. W *Events beyond 2000: setting the agenda. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education*, red. J. Allen, R. Harris, L. K. Jago i A. J. Veal, 10-21. Sydney: Australian Centre for Event Management, School of Leisure, Sport and Tourism, University of Technology.
- Getz D. 2003. „Geographic perspectives on event tourism”. W *A companion to tourism*, red. A. Lew, M. Hall i A. Williams, 410-422. Oxford Blackwell Publishing.
- Getz D. 2008. „Event tourism: definition, evolution, and research.” *Tourism Management* 29(3): 403–429.
- Getz D. 2009. „Policy for sustainable and responsible festivals and events: institutionalization of a new paradigm”. *Journal of Policy Research in Tourism* 1(1): 61-78.
- Getz D., B. Svensson, R. Peterssen i A. Gunnervall. 2012. „Hallmark events: definition, goals and planning process.” *International Journal of Event Management Research* 7(1/2): 47-67.
- Gorzela G. 2007. *Strategiczne Kierunki Rozwoju Polski Wschodniej*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Gorzela G. 2016. „Koniunktura i mobilizacja społeczna w Polsce lokalnej” W *Polska gmina 2015*, red. G. Gorzela, 61-90. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grabowska-Powaga A. 2019. *Kapitał społeczny a gospodarowanie. Aspekty teoretyczne i empiryczne*. Warszawa: DeDeWu.
- Graham B., G. J. Ashworth i J. E. Tunbridge. 2000. *A geography of heritage. Power, culture and economy*. London: Arnold.

- Grzenkowska K. 2009. „Gdańsk: Wielka zabawa w Letnicy na 1000 dni przed Euro”. *Dziennik Bałtycki*. <http://www.dziennikbaltycki.pl/artykul/161333,gdansk-wielka-zabawa-w-letnicy-na-1000-dni-przed-euro,id,t.html> (dostęp: 28.04.2015).
- Gursoy D., K. Kim i M. Uysal. 2004. „Perceived impacts of festivals and special events by organizers: an extension and validation.” *Tourism Management* 25: 171-181.
- Haber W. 2004. „Landscape ecology as a bridge from ecosystems to human ecology”. *Ecological Research* 19: 99-106.
- Hall M. C. 1992. *Hallmark tourists events: impacts, management and planning*. London: Belhaven.
- Hall M. C. 2004. „Sport tourism and urban regeneration”. W *Sport tourism development*, red. T. Hinch, i J. Higham, 192-205. Bristol: Channel View Publications.
- Herbst J. 2008. „Kraina nieufności: kapitał społeczny, rozwój gospodarczy i sprawność instytucji publicznych w polskiej literaturze akademickiej.” W *Szafarze darów europejskich: kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, red. P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska i A. Mielczarek, 20-48. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Herbst M. 2007. „Wpływ kapitału ludzkiego i społecznego na (krótkookresowy) wzrost gospodarczy w polskich podregionach” W *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, red. M. Herbst, 166-203. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Historia*. 2016. Miasto i gmina Szydłów. <https://www.szydlow.pl/historia> (dostęp: 15.02.2016).
- Hodur N. M. i F. L. Leistritz. 2006. „Estimating the economic impact of event tourism: a review of issues and methods.” *Journal of Convention & Event Tourism* 8(4): 63-79.
- Hughes G. 1999. „Urban revitalization: the use of festive time strategies.” *Leisure Studies* 18: 119-135.
- Human Development Reports*. 2020. United Nations Development Programme (UNDP). <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/POL> (dostęp: 12.03.2020).

- Indeks Millennium 2017. Potencjał Innowacyjności Regionów*. 2017. Warszawa: Bank Millennium SA.
<https://www.bankmillennium.pl/documents/10184/26242358/Indeks-Millennium-2017-Potencjal-Innowacyjnosci-Regionow.pdf> (dostęp: 06.06.2019).
- Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. 2007. New York: United Nations.
<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/guidelines.pdf> (dostęp: 12.02.2019).
- Irshad H. 2011. *Impacts of community events and festivals on rural places*. Report. Government of Alberta: Agricultural and Rural Development
[http://www1.agric.gov.ab.ca/\\$Department/deptdocs.nsf/all/csi13702](http://www1.agric.gov.ab.ca/$Department/deptdocs.nsf/all/csi13702) (dostęp: 10.01.2016).
- Jamieson W. 1995. „The use of indicators in monitoring: the economic impact of cultural tourism initiatives”. *ICOMOS Canada Bulletin Momentum* 3: 39-42.
- Janezko B., T. Mules. i B. Ritchie. 2002. *Estimating the economic impacts of festivals and events: a research guide*. Research Report Series. Cooperative Research Centre for Sustainable Tourism.
- Janiskee R. 1994. „Some macroscale growth trends in America’s community festival industry”. *Festival Management and Event Tourism* 2(1): 10–14.
- Jordan T., F. Gibson, B. Stinnett i D. Howard. 2019. „Stakeholder engagement in event planning: a case study of one rural community’s process.” *Event Management* 23: 61-74.
- Kaczmarek J. 2002. „Człowiek i przestrzeń - antynomiczność badań geograficznych”. W *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, red. H. Rogacki, 25-34. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Bogucki.
- Kaczmarek J. 2005. *Podejście geobiograficzne w geografii społecznej. Zarys teorii i podstawy metodyczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kąkol C. 2012. *Bezpieczeństwo imprez masowych. Komentarz*. Warszawa: Wydawnictwo LEX.

- Kamerschen D.R., McKenzie R. B., Nardinelli C. 1991. *Ekonomia*. Gdańsk: Fundacja Gospodarcza NSZZ Solidarność.
- Karwacki A. 2012. „Rycerstwo między komercją a reintegracją. Analiza wielowymiarowych efektów funkcjonowania grup odtworzeniowych.” W *Dziedzictwo w akcji. Rekonstrukcja historyczna jako sposób uczestnictwa w kulturze*, red. T. Szlendak, J. Nowiński, K. Olechnicki, A. Karwacki i W. J. Burszta, 111-140. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Karwińska A. 2008. *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karwińska A. 2013. „Kulturowe podłoże formowania się kapitału ludzkiego i społecznego”. W *Kultura a rozwój*, red. J. Hausner, A. Karwińska i J. Purchła, 306-325. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Karwińska A. 2006. „Budowanie kapitału społecznego a perspektywy rozwoju regionalnego w Polsce XXI wieku.” W *Kapitały: ludzie i instytucje. Studia i szkice socjologiczne*, red. M. S. Szczepański i A. Śliz, 80-102. Tychy-Opole: Śląskie Wydawnictwa Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Nauk Społecznych; Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Każmierczak T. i M. Rymsza, red. 2007. *Kapitał społeczny: ekonomia społeczna*. Warszawa: Fundacja Instytutu Spraw Publicznych.
- Kietlińska K. 2010. *Rola trzeciego sektora w społeczeństwie obywatelskim*. Warszawa: Wydawnictwo Diffin.
- Kieżun W. 1980. *Podstawy organizacji i zarządzania*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa Książka i Wiedza.
- Kim Y. H. i K. Kaewnuch. 2018. „Finding the gaps in event management research: a descriptive meta-analysis.” *Event Management* 22: 453–467.
- Kisielnicki J. 2012. „O paradygmacie synergii i organizacji wirtualnej (O nowych kierunkach w naukach o zarządzaniu jako odpowiedź na zastosowania współczesnej technologii informacyjno-komunikacyjnej)”. W *Aktualne problemy zarządzania – teoria i praktyka Monografia naukowa z okazji 40-lecia Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego*, red. A.P. Wiatrak, 233-244. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego.

- Klimek M. 2010. *Zrównoważony rozwój lokalny. Teoria-planowanie-realizacja*. Białystok: Eko Press.
- Koh Y. K., A. A. Jackson. 2006. „Special events marketing: an analysis of a county fair.” *Journal of Convention and Event Tourism* 8(2): 19-44.
- Konecka-Szydłowska B., P. Churski, T. Herodowicz i R. Perdał. 2019. „Europejski kontekst wpływu współczesnych megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy. Ujęcie syntetyczne.” *Przegląd Geograficzny* 91(2): 39–59. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2>
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*. 2011. Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. M.P. 2012 poz. 252
- Kopeć K. D. 2014. *Finansowanie kultury w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Kostopoulou S., N. Vagionis i D. Kourkouridis. 2013. „Cultural festivals and regional economic development: Perceptions of key interest groups”. W *Quantitative Methods in Tourism Economics*, red. Á. Matias, P. Nijkamp i M. Sarmento, 175-194. Physica-Verlag Springer.
- Kostrowicki A. S. 1997. „Przestrzeń- jej istota i zróżnicowanie.” *Rzeki* 6: 125-139.
- Kot J. 2003. *Zarządzanie rozwojem gmin a praktyka planowania strategicznego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kotarski H. 2013. *Kapitał Ludzki i Kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kowalczyk A. 2007. „Atrakcyjność turystyczna krajobrazu kulturowego” W *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. Profesorowi Andrzejowi Richlingowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej*, red. K. Ostaszewska i.in., 121-132. Warszawa: Uniwersytet Warszawski Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Kozak M. W. 2011. „Kluczowe problem rozwojowe Polski Wschodniej: próba identyfikacji” W *Strategiczna problematyka rozwoju regionu lubelskiego*, red. M. Stefański, 131-158. Lublin: Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji.

- Kozak M. W. 2017. „Zarządzanie wielkimi imprezami sportowymi: główni interesariusze”. *Zarządzanie Publiczne* 41(3): 53-69.
- Koźmiński A. K. i D. Latusek-Jurczak. 2011. *Rozwój teorii organizacji*. Warszawa: Oficyna.
- Krajewski M. 2010. *O metodologii nauk i zasadach pisarstwa naukowego. Uwagi podstawowe*. Gliwice: Uniwersytet Śląski.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030. Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony*. 2019. Warszawa: Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.
- Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny*. 2012. Warszawa: Biuro Projektowe UNDP w Polsce.
- Kuchmacz B. 2016. *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju lokalnego*. Warszawa: CeDeWu.
- Kuciński K. 1994. *Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Kuciński K., red. 2007. *Geografia. Kompendium w zarysie i zadaniach*. Warszawa: Difin.
- Kuciński K., red. 2013. *Geografia ekonomiczna*. Warszawa: Oficyna.
- Kudełko J. 2013. *Uwarunkowania i kierunki rozwoju województw Polski Wschodniej jako regionów słabo rozwiniętych*. Studia 151. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk.
- Kultura w 2017 r.* 2018. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Kundera A., red. 2014. *Słownik historii myśli ekonomicznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wolters Kluwer.
- Kurczewska J. 2006. „Lokalne społeczeństwo obywatelskie (Dwie możliwości interpretacyjne)”. W *Społeczności lokalne teraźniejszość i przyszłość*, red. B. Jałowiecki i W. Łukowski, 11-38. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Wydawnictwo SWPS Academica.
- Kwiatkowski G. 2016. “Economic impact of event attendees’ spending on a host region: a review of the research”. *Event Management* 20: 501-515.

- Kwiatkowski G., O. Oklevik, A. M. Hjalager i H. Maristuen. 2019. „The assemblers of rural festivals: organizers, visitors and locals.” *European Planning Studies* 28(2): 255-272.
- Kwiatkowski M. 2005. „Kapitał społeczny”. W *Encyklopedia Socjologii. Suplement*, 105-111. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Leszczycki S. 1972. „Pojęcie czynnika przestrzeni i jego rola we współczesnej gospodarce” W: *Elementy teorii planowania przestrzennego*, red. K. Secomski, 31-48. Warszawa: PWN.
- Lewis V., C. MacGregor i R. Putnam 2013. “Religion, networks, and neighborliness: the impact of religious social networks on civic engagement.” *Social Science Research* 42(2): 331-346.
- Lim S. T. i J. S. Lee. 2006. “Host population perceptions of the impact of mega-events.” *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 11(4): 407-421.
- Lisowski A. 1990. *Wstęp do geografii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lisowski A. 2003. *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lisowski A. 2012. „O miejscu geografii społeczno-ekonomicznej w geografii i systemie nauki”. *Przegląd Geograficzny* 84(2): 171-198.
- Luonila M. i T. Johansson. 2015. “The role of festivals and events in the regional development of cities: cases of two Finnish cities”. *Event Management* 19: 211-226.
- Łuczyszyn A. 2013. *Nowie kierunki rozwoju lokalnego ze szczególnym uwzględnieniem peryferyjnych ośrodków w metropoliach*. Warszawa: DeDeWu.
- Magakian G. i M. Magakian. 2013. *Ściana Wschodnia RP - Ukraina Zachodnia. Partnerstwo strategiczne?* Ostrowiec Świętokrzyski: Stowarzyszenie na Rzecz Postępu Demokracji „ERWIN”.
- Mair J. i M. Duffy. 2018. “The role of festivals in strengthening social capital in rural communities”. *Event Management* Vol. 22: 875-889.
- Mapy ubóstwa na poziomie podregionów w Polsce z wykorzystaniem estymacji pośredniej*. 2014. Poznań: Urząd Statystyczny w Poznaniu.

- Markowska-Przybyła U. 2017. *Diagnoza zasobów kapitału społecznego w rozwoju regionalnym Polski z wykorzystaniem metody ekonometrii eksperymentalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Markowska-Przybyła U., J. Potocki i D. Ramsey. 2017. „Przestrzenny wymiar zróżnicowania kapitału społecznego w Polsce w świetle badań eksperymentalnych”. *Studia Regionalne i Lokalne* 7(70): 63-83.
- Masik G. J. 2010. *Wpływ polityki lokalnej na warunki i jakość życia: przykład strefy suburbanizacji Trójmiasta*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Matejevic M., K. Wallrabenstein i Z. Ristick. 2014. „Dog show participants as tourists: attendance motivation factors”. *European Journal of Tourism Research* 7: 16-30.
- Matysiak A. 2005. „Reprodukcja kapitału społecznego w gospodarce.” W *Kapitał społeczny we wspólnotach*, red. H. Januszek, 208-221. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- McCartney G. 2010. *Event management. An Asian perspective*. New York: McGraw-Hill Education.
- McCloskey S. 2010. „Wprowadzenie: przededefiniowanie pojęcia rozwoju w zmiennej sytuacji globalnej gospodarki.” W *Lokalnie-Globalnie. Kluczowe zagadnienia studiów nad rozwojem*, red. G. McCann i S. McCloskey, 18-30. Warszawa: Polska Akcja Humanitarna.
- McDonnell I., J. Allen i W. O’Toole. 1999. *Festival and special event management*. Milton: Jacaranda-Wiley.
- McKercher B., Mei W. S. i T. S. M. Tse. 2006. „Are short duration cultural festivals tourist attractions?”. *Journal of Sustainable Tourism* 14(1): 56-57.
- Michel T. A. 2012. „Festival vendors: a mapping of commercial and social participatory variables”. W: *Celebrate to prosper*, red. L. Lyck, P. Long i A. X. Grige, 127-140. Copenhagen Business School Publications.
- Michna W. 2005. *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

- Mika M. 2008. „Formy turystyki poznawczej”. W *Turystyka*, red. W. Kurek, 198-232. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mikos von Rohrscheidt A. 2008. *Turystyka kulturowa. Fenomen, Potencjał, Perspektywy*. Gniezno: Gnieźnieńska Szkoła Wyższa Milenium.
- Mój region, moja Europa, nasza przyszłość. Siódmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej*. 2017. Bruksela: Komisja Europejska, Dykcja Generalna ds. Polityki Regionalnej i Miejskiej.
- Moles P. i N. Terry. 1997. *The handbook of international financial terms*. Oxford: Oxford University Press.
- Moscardo G. 2007. „Analyzing the role of festivals and events in regional development”. *Event Management* 11(1-2): 23-32.
- Nemeth A. 2010. „Mega-events, their sustainability and potential impact on spatial development: the European Capital of Culture”. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences* 5(4): 265-277.
- Nowak M. 2004. „Rozwój obszarów wiejskich - istota i czynniki”. W *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju regionu - teoria i praktyka*, red. D. Stawasz, 154-171. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- O nieufności i zaufaniu*. 2018. Komunikat z badań. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Office for National Statistics 2012*. <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/mro/news-release/london-2012-olympic---paralympic-games-attracted-680-000-overseas-visitors/ottnr2012games.html> (dostęp 06.05.2015).
- Oh M. i J. Lee. 2012. „How local festivals affect the destination choice of tourists”. *Event Management* 16(1): 1-9.
- O’Riordan T. 1995. „The politics of sustainability”. W *Environmental Economics and Management*, red. R. K. Turner, 37-69. Hoboken: John Willey & Sons.
- Orębałski M. 2006. „Mierniki rozwoju regionalnego”. W *Metody oceny rozwoju regionalnego*, red. D. Strahl, 26-37. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu.

- Ostasiewicz W., red. 2004. *Ocena i analiza jakości życia*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary*. 2010. Oxford University Press.
- Pakulska T. 2013. „Kapitał”. W *Geografia Ekonomiczna*, red. K. Kuciński, 128-155. Warszawa: Oficyna.
- Papuć E. 2011. „Jakość życia - definicje i sposoby jej ujmowania”. *Current Problems of Psychiatry* 12(2): 141-145.
- Parysek J. J. 1982. *Modele klasyfikacji w geografii*. Seria Geografia 31. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Parysek J. J. 1996. „Gospodarka lokalna w warunkach wolnego rynku i samorządowych struktur społecznych”. W *Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna*, red. J. J. Parysek, 31-46. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Parysek J. J. 2018. „Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju”. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk* 183: 37-56.
- Pasanen K., H. Taskinen i J. Mikkonen. 2009. „Impacts of cultural events in Eastern Finland – development of a Finnish event evaluation tool”. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 9(2-3): 112-129.
- Pawlik A. 2018. „Innovative potential as a determinant of the voivodeships development in 2020”. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk* 184: 183-193.
- Payne A. i N. Phillips. 2011. *Rozwój*. Warszawa: Wydawnictwo Sic.
- Peric M., V. Vitezić i J. Mekinc. 2019. „Comparing business models for event sport tourism: case studies in Italy and Slovenia”. *Event Management* 23(3): 379-397.
- Pietrzyk I. 2000. *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Płachecki T. 2005. „Kto rządzi w gminie?”. W *Kapitał społeczny w małych miastach*, red. C. Trutkowski i S. Mandes, 204-222. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Płoszaj A. 2013. *Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej wraz z analizą SWOT dla Programu Operacyjnego Polska Wschodnia 2014-2020*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Porter, P. K. 1999. „Mega-sports events as municipal investments: a critique of impact analysis”. W *Sports economics: Current research*, red. J. Fizel, E. Gustafson, i L. Hadley, 61-73. Westport, CT: Praeger.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2018 r.* 2018. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Prideaux B. 2002. „Visitor attractions in peripheral areas - can uniqueness overcome isolation to produce viability?”. *International Journal of Tourism Research. Special Issue: Visitor Attractions* 4(5): 379–389.
- Produkt krajowy brutto i wartość dodana brutto w przekroju regionów w 2017.* 2019. GUS <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rachunki-narodowe/rachunki-regionalne/produkt-krajowy-brutto-i-wartosc-dodana-brutto-w-przekroju-regionow-w-2017-r-,7,2.html> (dostęp 05.01.2020)
- Prognoza ludności gmin na lata 2017-2030.* 2017. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Regionalny Program Operacyjny Polska Wschodnia 2014-2020.* 2020. Warszawa: Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.
- Puczko L. i T. Ratz. 2001. „The Budapest Spring Festival: a festival for Hungarians?”. W *Cultural Attractions and European Tourism*, red. G. Richards, 199-214. Wallingford: CABI Publishing.
- Putnam R. D. 1993. „The prosperous community: social capital and public life”. *The American Prospect* 13:35-42.
- Putnam R. D. 1995. *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Putnam R. D. 2001. „Social capital: measurement and consequences”. *Isuma: Canadian Journal of Policy Research* 2:41-51.
- Putnam R. D. 2008. *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

- Putnam R. D. 2020. *The report of the Saguaro Seminar: civic engagement in America*. Reprint of 2000 report, with new introduction. Saguaro Seminar: Civic Engagement in America. John F. Kennedy School of Government, Harvard University. <http://robertdputnam.com/better-together/the-report/> (dostęp 20.02.2019).
- Raj R. i J. Musgrave, red. 2009. *Event management and sustainability*. Wallingford: Centre for Agriculture and Bioscience International.
- Raybould M., T. Mules, E. Fredline i R. Tomljenovic. 2000. „Counting the herd. Using aerial photography to estimate attendance at open events”. *Event Management* 6(1): 25-32.
- Regionalne zróżnicowanie jakości życia w 2018 r.* 2019. Informacje sygnałowe. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Regions and cities - Overview.* 2017. Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions-and-cities> (dostęp: 08.11.2019).
- Regions in the European Union. Nomenclature of territorial units for statistics – NUTS 2016/EU-28.* 2018. Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/9397402/KS-GQ-18-007-EN-N.pdf/68c4a909-30b0-4a90-8851-eddc400a5faf> (dostęp: 21.03.2020).
- Regiony Polski.* 2015. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Regiony Polski.* 2018. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future.* 1987. Oxford: Oxford University Press.
- Richards G. 2017. „From place branding to placemaking: the role of events”. *International Journal of Event and Festival Management* 8(1): 8-23. doi: 10.1108/IJEFM-09-2016-0063.
- Rifkin J. 2000. *The age of access. how the shift from ownership to access is transforming modern life*. London: Penguin Books.
- Robertson M, P. Rogers i A. Leask. 2009. „Progressing socio-cultural impact evaluation for festivals”. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events* 1(2): 156-169.

- Robinson M., D. Picard i P. Long. 2003. „Introduction - festival tourism: Producing, translating, and consuming expressions of culture(s)”. *Event Management* 8, 187-189.
- Rocznik Demograficzny*. 2019. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rocznik Statystyczny Województw*. 2015. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny
- Roszkowska E. 2006. „Rozwój społeczny a rozwiązywanie konfliktów społecznych”. W *Rozwój regionalny a rozwój społeczny*, red. A. F. Bocian, 267-278. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Rozporządzenie (WE) nr 1445/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 grudnia 2007 r. ustanawiające wspólne zasady dostarczania podstawowych informacji w sprawie parytetów siły nabywczej oraz ich wyliczenia i rozpowszechniania (Tekst mający znaczenie dla EOG)*. 2007. Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L366/1.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 549/2013 z dnia 21 maja 2013 r. w sprawie europejskiego systemu rachunków narodowych i regionalnych w Unii Europejskiej (Tekst mający znaczenie dla EOG)*. 2013. Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L174/1.
- Różański S. i S. Doburzyński. 2013. *Kultura czyli rozwój. Potencjał, kreatywność i wyzwania województwa zachodniopomorskiego*. Szczecin: Wydawnictwo WSR.
- Runge J. 2007. *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej - elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Ryan A. W. i G. Wollan. 2013. „Festivals, landscapes, and aesthetic engagement: a phenomenological approach to four Norwegian festivals”. *Norsk Geografisk Tidsskrift. Norwegian Journal of Geography* 67: 99-112.
- Rymsza A. 2007. „Klasyczne koncepcje kapitału społecznego”. W *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, red. T. Kaźmierczak i M. Rymsza, 23-39. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Sadłoń W. 2014. *Religijny kapitał społeczny. Kapitał społeczny a Kościół katolicki w społecznościach lokalnych w Polsce*. Saarbrücken: Wydawnictwo Bezkresy Wiedzy.

- Scholtz M. 2019. „Does a small community (town) benefit from an international event?” *Tourism Management Perspectives* 31: 310-322.
- Secomski K., red. 1974. *Mała encyklopedia ekonomiczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Sierocińska K. 2011. „Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy”. *Studia Ekonomiczne* 1(LXVIII): 69-85.
- Słownik Języka Polskiego*. 2006. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe.
- Small K., D. Edwards i L. Sheridan. 2005. „A flexible framework for evaluating the socio-cultural impacts of a (small) festival”. *International Journal Of Event Management Research* 1(1): 66-76.
- Smoleń M. 2009. *Procesy zmian rozwojowych w gospodarce regionu Podkarpacia*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Sobczak E. i M. Staniszewski. 2014. *Zrównoważony rozwój wybranych jednostek samorządu terytorialnego w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny*. 2008. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Soteriades M. D. i I. Dimou. 2011. „Special events: a framework for efficient management.” *Journal of Hospitality Marketing and Management* 20:329-346.
- Stawasz D. 2018. „Kapitał społeczny jako czynnik warunkujący rozwój terytorium”. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk* 184: 151-163.
- Stankova M. i I. Vassenska. 2015. „Raising cultural awareness of local traditions through festival tourism”. *Tourism & Management Studies* 11(1): 120-127.
- Statistical illustrated*. 2017. Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/statistics-illustrated> (dostęp: 06.03.2020).
- Stokes R. 2008. „Tourism strategy making: Insights to the events tourism domain”. *Tourism Management* 29 (2): 252-262.

- Storey A. 2010. „Mierzenie rozwoju społecznego”. W *Lokalnie-Globalnie. Kluczowe zagadnienia studiów nad rozwojem*, red. G. McCann i S. McCloskey, 31-44. Warszawa: Polska Akcja Humanitarna.
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020*. 2013. Uchwała nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 roku. Monitor Polski 16.05.2013, poz. 378.
- Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020. Aktualizacja*. 2013. Uchwała nr 121 Rady Ministrów z dnia 11 lipca 2013.
- Strzelecki Z. 2011. „Czynniki i bariery w rozwoju polskich regionów i jednostek lokalnych”. W *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, 49-79. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie.
- Suski P. 2007. *Zgromadzenia i imprezy masowe*. Warszawa: Wydawnictwo Lexis Nexis.
- Sustainable development in the European Union. Monitoring report of the EU Sustainable Development Strategy*. 2015 Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-GT-15-001> (dostęp: 15.04.2019).
- Svendsen G. L. H. 2010. „Socio-spatial planning in the creation of bridging social capital: the importance of multifunctional centers for intergroup networks and integration”. *International Journal of Social Inquiry* 3(2): 45-73.
- Szewczuk A. 2011. „Rozwój lokalny i regionalny - główne determinanty”. W *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, red. A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska i M. Ziolo, 13-88. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Szlendak T., J. Nowiński, K. Olechnicki, A. Karwacki i W. J. Burszta. 2012. *Dziedzictwo w akcji. Rekonstrukcja historyczna jako sposób uczestnictwa w kulturze*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Sztompka P. 2007. *Zaufanie: fundament społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka P. 2016. *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Znak.
- Sztompka P. i M. Kucia. 2006. *Socjologia*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

- Targi Końskie*. 2017. Gmina Lutowiska. <https://www.lutowiska.pl/powojenne-targi-konskie-w-lutowiskach> (dostęp: 11.08.2017).
- The lottery of life. Where to be born*. 2013. The Economist. <https://www.economist.com/news/2012/11/21/the-lottery-of-life> (dostęp: 25.05.2019).
- The Well-being of Nations The Role of Human and Social Capital*. 2001. Paris: OECD Centre for Educational Research and Innovation.
- Theiss M. 2007. *Krewni - znajomi - obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Thomas O., B. Hermes i P. Loos. 2008. „Towards a reference process model for event management”. W *Business Process Management Workshops*, red. A. ter Hofstede, B. Benatallah i H. Y. Paik, 443-454. Berlin-Heideberg: Springer doi: https://doi.org/10.1007/978-3-540-78238-4_45.
- Thomo T. 2005. „Economic impacts of cultural events on local economies: An input-output analysis of the Kaustinen Folk Music Festival”. *Tourism Economics* 11(3): 431-451.
- Tiycce M. i K. Dimmock K. 2000. „Nimbin Mardi Grass Festival: the impacts”. W *Events beyond 2000: setting the agenda. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education*, red. J. Allen, R. Harris, L. K. Jago i A. J. Veal, 222-230. Sydney: Australian Center for Event Management, School of Leisure, Sport and Tourism, University of Technology.
- Tkocz J. 2008. *Podstawy geografii społeczno-ekonomicznej. Wykład teoretyczny*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tomljenovic R. i S. Weber. 2004. „Funding cultural events in Croatia: tourism-related policy issues”. *Event Management* 9(1-2): 51-59.
- Triglia C. 2001. „Social capital and local development”. *European Journal of Social Theory* 4(4): 427-442.
- Trzcińska B., 2013 „Poziom rozwoju i jego następstwa” W *Geografia Ekonomiczna*, red. K. Kuciński, 327-353. Warszawa: Oficyna.

- Turner J. H. 1999. „The formation of social capital”. W *Social capital: a multifaceted perspective*, red. D. Partha i I. Serageldin, 94-146 . Washington: World Bank.
- Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych*. 2009. Dziennik Ustaw nr 62 poz. 504.
- Van Niekerk M. i D. Getz. 2016. „The identification and differentiation of festival stakeholders”. *Event Management* 20: 419-431.
- Verhoven, P., D. Wall i S. Cottrell. 1998. „Application of desktop mapping as a marketing tool for special events planning and evaluation: A case study of the Newport News Celebration in Light”. *Festival Management and Event Tourism* 5(3): 123-30.
- Wallis A. 1990. *Socjologia przestrzeni*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.
- Walters T. i A. Insch,. 2018. „How community event narratives contribute to place branding”. *Journal of Place Management and Development* 11(1): 130-144.
- Wendt J. A. 2007. *Wymiar przestrzenny struktur i aktywności społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*. Prace Geograficzne 208. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk.
- Whitford M. 2004. „Event public policy development in the Northern Sub-Regional Organization of Councils, Queensland Australia: rhetoric or realisation?”. *Journal of Convention and Event Tourism* 6(3): 81-99.
- Whitford M. 2009. „A framework for the development of event public policy: facilitating regional development”. *Tourism Management* 30(5): 674-682. doi: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.10.018>.
- Whitson D. i D. Macintosh. 1996. „The global circus: international sport, tourism, and the marketing of cities”. *Journal of Sport and Social* 20: 278-295.
- Wnuk-Lipiński E. 2005. *Socjologia życia publicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wojtowicz D. 2019. *Pomoc rozwojowa - sukces czy porażka? krytyczna analiza wpływu polityki spójności UE na rozwój regionalny i lokalny w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Poltext.

- Wood E. H. 2006. „Measuring the social impacts of local authority events: a pilot study for a civic pride scale”. *International Journal of Nonprofit & Voluntary Sector Marketing* 11(3): 165-179.
- Woolcock M. i D. Narayan. 2000. „Social capital: implications for development theory, research, and policy”. *The World Bank Research Observer* 15(2): 225-249.
- Wpływ funduszy europejskich perspektywy finansowej 2007-2013 na rozwój społeczno-gospodarczy Polski Wschodniej*. 2016. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju. Departament Strategii Rozwoju; Krajowa Jednostka Ewaluacji. <https://www.ewaluacja.gov.pl/strony/badania-i-analazy/wyniki-badan-ewaluacyjnych/badania-ewaluacyjne/wplyw-funduszyeuropejskich-perspektywy-finansowej-2007-2013-na-rozwoj-spoleczno-gospodarczy-polskiwsc-hodniej-2016/> (dostęp: 08.12.2019).
- Wrona J. 2012. *Słownik geografii społeczno-ekonomicznej*. Kraków: Universitas.
- Wskaźnik urbanizacji*. 2019. eRegion. <http://eregion.wzp.pl/wskaznik/wskaznik-urbanizacji> (dostęp: 08.12.2019).
- Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski*. 2015. Katowice: Główny Urząd Statystyczny.
- Wstępne szacunki produktu krajowego brutto w przekroju regionów w 2018 roku. Informacja sygnałna*. 2018. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Yang, H., W. Song i J. Moon. 2019. “Mega-events and conflict: the case of the 2018 Pyeongchang Winter Olympics”. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism* Vol. 20 Issue 5: 552-571.
- Yeoman I., M. Robertson, J. Ali-Knight, S. Drummond i U. McMahon Beattie, red. 2011. *Festival and events management*. New York: Routledge.
- Zalewski A. 2005. *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej.
- Zasada pomocniczości*. 2019. Noty tematyczne Unii Europejskiej. Parlament Europejski. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/7/zasada-pomocniczosci> (dostęp: 15.06. 2019).

- Zduniak A. 2018. *Event w życiu społecznym i religijnym: perspektywa socjologiczna*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Ziakas V. i C. A. Costa. 2010. „Between theatre and sport’ in a rural event: evolving unity and community development from the inside-out”. *Journal of Sport and Tourism* 15(1): 7-26.
- Ziółkowska J. 2010. „Festiwale jako sposób na tworzenie potencjału turystycznego miasta”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* 591, *Ekonomiczne Problemy Usług* 53: 305-314.
- Ziółkowski M. 2008. „Przedmowa” W *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, R. D. Putnam, 9-21. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Spis rycin

Ryc. 1. Schemat kwerendy przeprowadzonej w bazach czasopism (2015-2020)	12
Ryc. 2. Koncepcja powiązań pomiędzy studiami nad eventami, turystyką eventową a geografą eventów	18
Ryc. 3. Wzajemne oddziaływanie dziedzictwa na różnych poziomach przestrzennych z perspektywy europejskiej.....	105
Ryc. 4. Organizatorzy imprez masowych	110
Ryc. 5. Źródła finansowania kultury w Polsce	112
Ryc. 6. Lokalizacja badanych imprez	143
Ryc. 7 . Prezentacja jednej z bieszczadzkich stadnin podczas XIV Targów Końskich w Lutowiskach (2015)	144
Ryc. 8. Pokaz konnej walki na kopie podczas XVII Turnieju Rycerskiego o Miecz Króla Kazimierza Wielkiego w Szydłowie (2015).....	145
Ryc. 9. Stoisko z wyrobami wikliniarskimi na Jarmarku św. Kiliana w Skierbieszowie (2015).....	146
Ryc. 10. Prawosławna procesja ku czci św. Antoniego Peczerskiego, Skansen Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia w Holi (2015)	147
Ryc. 11. Stoiska twórców ludowych podczas Jarmarku Holeńskiego na terenie Skansenu Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia w Holi (2015).....	147
Ryc. 12. Kramy sprzedawców rozstawione na Placu Juranda podczas Świąta Mazurskiego Kartoflaka w Szczytnie (2015)	148
Ryc. 13. Autorka wraz z jednym z wystawców podczas Regionalnego Festiwalu Pogranicza „Kartaczewo” w Gołdapi (2015).....	149
Ryc. 14. Stoisko z rękodziełem ustawione przed jednym z domów w Nowej Słupii podczas Dymarków Świętokrzyskich (2015)	150
Ryc. 15. Podział efektów organizacji imprez masowych o charakterze lokalnym.....	154

Spis tabel

Tab. 1. Realizacja celów rozprawy	7
Tab. 2. Geograficzne typy wyjaśniania naukowego	10
Tab. 3. Kategorie eventów	14
Tab. 4. Model społeczeństwa tradycyjnego i nowoczesnego	26
Tab. 5. Bariery rozwoju	34
Tab. 6. Wybrane wskaźniki rozwoju lokalnego	37
Tab. 7. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar ekonomiczny w 2018 roku.....	46
Tab. 8. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar społeczny w 2018 roku	49
Tab. 9. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar innowacyjny w 2017 roku.....	50
Tab. 10. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar środowiskowy w 2018 roku	51
Tab. 11. Poziom rozwoju Polski Wschodniej – wymiar kulturowy w 2018 roku.....	52
Tab. 12. Wymiary i wskaźniki kapitału społecznego	60
Tab. 13. Zasoby i cechy kapitału społecznego w poszczególnych sektorach.....	65
Tab. 14. Mapa korzyści współpracy trójsektorowej	66
Tab. 15. Czynniki rozwoju lokalnego w tradycyjnym i nowoczesnym ujęciu.....	70
Tab. 16. Kapitał społeczny Polski Wschodniej w ujęciu historycznym.....	78
Tab. 17. Charakterystyka imprez masowych.....	85
Tab. 18. Charakterystyka podstawowych pojęć z zakresu <i>public event</i>	87
Tab. 19. Charakterystyka dominujących koncepcji przestrzeni w geografii społeczno- ekonomicznej.....	98
Tab. 20. Znaczenie cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej w procesie organizacji imprez masowych	99
Tab. 21. Efekty gospodarcze organizacji imprez masowych.....	118
Tab. 22. Efekty społeczno-kulturowe organizacji imprez masowych	124
Tab. 23. Zidentyfikowane składniki Skali Percepcji Efektów Społecznych	126
Tab. 24. Przesłanki organizacji imprez masowych i uwarunkowania ich realizacji	130
Tab. 25. Bezpośredni beneficjenci imprez masowych i kategorie osiągniętych przez nich korzyści.....	135
Tab. 26. Kryteria osiągnięcia korzyści z realizacji imprez masowych.....	139
Tab. 27. Indeks zewnętrznych i wewnętrznych efektów organizacji imprez masowych i proponowane wskaźniki pomiaru	156
Tab. 28. Charakterystyka respondentów uczestniczących w badaniu (2015)	161

Spis załączników

Załącznik 1. Kwestionariusz skierowany do organizatorów badanych imprez	201
Załącznik 2. Kwestionariusz skierowany do uczestników badanych imprez	208

Załączniki

Załącznik 1. Kwestionariusz skierowany do organizatorów badanych imprez

Źródło: opracowanie własne

Imię i nazwisko	
Stanowisko	
Instytucja	
Nazwa imprezy	
Data przeprowadzenia wywiadu / wypełnienia ankiety	

Pytania wstępne:

1. Czy impreza w 2015 roku miała charakter imprezy masowej w rozumieniu Ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych?

tak	nie

2. Jaka jest liczba odwiedzających imprezę?

	dokładna liczba (np. w oparciu o sprzedane bilety)	szacunkowa liczba (w przypadku braku dokładnych danych)
Odwiedzający		

3. Jaka jest dokładna bądź szacowana liczba uczestników imprezy (wystawców, sprzedawców, zespołów, itp.)?

Uczestnicy	dokładna liczba	szacunkowa liczba (w przypadku braku dokładnych danych)
wystawcy i sprzedawcy (rzemiosło, twórczość ludowa)		
handel		
zespołów lub organizacji zapewniających oprawę artystyczną bądź animujących		

imprezę (zespoły ludowe, rekonstruktorzy, bractwa rycerskie, itp.)		
innych podmiotów		

4. W Pana /Pani opinii dlaczego gmina /miejscowość/ instytucja organizuje imprezę? Jakie są spodziewane korzyści z organizacji imprezy?
5. Jak daleko sięga tradycja imprezy?
6. Według Państwa najlepszej wiedzy co było inspiracją do powstania imprezy?
7. Jakie podmioty są zaangażowane w organizację imprezy?
8. Czy przed organizacją imprezy jest przeprowadzana wstępna ocena jej powodzenia (ocena słabych i mocnych stron oraz możliwości i zagrożeń)?

tak	nie

9. Czy na etapie projektowania imprezy organizatorzy ustalili korzyści lub koszty, jakie mogą wyniknąć dla miejscowości / gminy lub regionu z jej organizacji?

tak	nie

Jeśli **tak**, proszę wskazać obszary, w których zostały zidentyfikowane korzyści i/lub koszty. (Proszę zaznaczyć krzyżykiem w tabeli, jeżeli w poszczególnych obszarach zostały zidentyfikowane korzyści i/lub koszty).

Jeśli **nie**, proszę wskazać jakie Pana/Pani zdaniem korzyści lub koszty wiążą się z organizacją imprezy. (Proszę zaznaczyć krzyżykiem w tabeli, jeżeli w poszczególnych obszarach Pana/Pani zdaniem pojawiają się korzyści i/lub koszty).

KORZYŚCI	tak (korzyść pojawia się)	nie (korzyść nie pojawia się)
Obszar: Społeczność lokalna		
- impreza jest źródłem przychodów przeznaczonych na realizację innych projektów skierowanych do społeczności lokalnej		
- impreza wzmacnia wizerunek lokalnej społeczności		
- impreza buduje lokalną dumę		
- impreza wzmacnia spójność społeczności lokalnej		
- impreza wzmacnia wizerunek społeczności lokalnej w oczach innych		
Obszar: Ekonomia		
- impreza zwiększa możliwości zatrudnienia		
- impreza poprawia standard życia		
- impreza zachęca ludność lokalną do podejmowania aktywności biznesowej		
- impreza promuje organizacje i przedsiębiorstwa		
Obszar: Kultura		
- impreza stwarza możliwości spędzania czasu wolnego		
- impreza pomaga zachować lokalną kulturę (tradycje, zwyczaje)		
- impreza oferuje rekreację dla rodziny		
- impreza pomaga w nawiązywaniu kontaktów pomiędzy społecznością lokalną a odwiedzającymi z zewnątrz		
- impreza uwrażliwia ludzi na określone zagadnienia (problemy)		
KOSZTY	tak (koszt pojawia się)	nie (koszt nie pojawia się)
- impreza powoduje wzrost natężenia ruchu		
- impreza powoduje przeciążenia w procesie		

świadczenia usług (np. kolejki w sklepach, itp.)		
- impreza powoduje wzrost niebezpiecznych zdarzeń (kradzieże, wypadki, akty wandalizmu, itp.)		
Inne koszty zidentyfikowane / zaobserwowane przez Organizatora (proszę wpisać, jeśli pojawiają się zjawiska nie wymienione wcześniej)		

Temat: Ogólna organizacja

1. Czy istnieje plan przygotowań do organizacji imprezy?

tak	nie

2. Z jakim wyprzedzeniem rozpoczynają się przygotowania do organizacji imprezy?

3. Czy w planie są wskazane terminy realizacji poszczególnych etapów organizacji imprezy (harmonogram działań)?

tak	nie

4. Czy po każdorazowej organizacji imprezy jest przeprowadzana jej ewaluacja?

tak	nie

5. Czy ewaluacja jest źródłem modyfikacji imprezy na przyszłość?

tak	nie

6. Czy impreza wpisuje się w strategię rozwoju miejscowości /gminy / powiatu?

tak	nie

7. Według Państwa najlepszej wiedzy jaka grupa przeważa wśród odbiorców imprezy?
Proszę uszeregować odbiorców zgodnie z ich liczebnością od 1 do 3, gdzie 1 to najliczniejsza grupa a 3 najmniej liczna.

mieszkańcy miejscowości	
mieszkańcy województwa	
turyści	

Temat: Logistyka – infrastruktura techniczna

1. Jaka infrastruktura jest wykorzystywana do organizacji imprezy?

2. Czy w wyniku organizacji imprezy powstała/powstaje trwała infrastruktura?

tak	nie

Temat: Logistyka – bezpieczeństwo

1. W jaki sposób jest zapewnione bezpieczeństwo odwiedzających?

2. W jaki sposób jest zapewnione bezpieczeństwo wystawców, występujących zespołów?

3. Czy w trakcie trwania imprezy zwiększa się liczba niebezpiecznych zdarzeń (wypadki, kradzieże, napady, itp.)?

tak	nie

Temat: Logistyka – zasoby ludzkie

1. Ile osób jest zaangażowanych w organizację imprezy na etapie przygotowań?

2. Ile osób jest zaangażowanych w organizację imprezy na etapie jej realizacji?

3. Czy pracownicy organizatora otrzymują dodatkowe wynagrodzenie za udział w organizacji imprezy?

tak	nie

4. Czy przedstawiciele organizatora kontrolują przebieg imprezy w trakcie jej trwania (kontakt z wystawcami, obserwacja odwiedzających, bezpieczeństwo)?

tak	nie

5. Czy w organizacji imprezy uczestniczą wolontariusze?

tak	nie

6. W jaki sposób lokalne organizacje, przedsiębiorcy i mieszkańcy są zachęceni do uczestnictwa w imprezie?

Temat: Ekonomia

1. Z jakich źródeł jest finansowana impreza?

2. Czy impreza generuje przychody dla miejscowości /gminy? Jeżeli tak co jest ich źródłem (*proszę zaznaczyć*):

- opłaty za stoiska (placowe)	
- opłaty za bilety wstępu	
- inne (proszę wymienić)	

3. Jakie główne kategorie kosztów generuje impreza? (*proszę zaznaczyć*)

- wynajem sprzętu	
- obsługa imprezy	
- przygotowanie miejsca realizacji imprezy	
- ochrona imprezy	
- zapewnienie udogodnień dla odwiedzających (sanitariaty, miejsca postojowe, itp.)	
- inne (proszę wymienić)	

4. Według Państwa najlepszej wiedzy, kto jest dostawcą usług / produktów zamawianych przez Organizatora na potrzeby realizacji imprezy? (można zaznaczyć kilka odpowiedzi)

a) przedsiębiorstwa lokalne (z siedzibą w gminie / powiecie)	
b) przedsiębiorstwa spoza powiatu	
c) przedsiębiorstwa spoza województwa	

5. W Państwa opinii w jakim stopniu w skali od 1 do 5 impreza generuje pośredni zysk w postaci:

- a) promocji miejscowości

1	2	3	4	5
zdecydowanie nie	raczej nie	nie mam zdania	raczej tak	zdecydowanie tak

- b) zysków osiągniętych przez przedsiębiorców / rolników z powiatu

1	2	3	4	5
zdecydowanie nie	raczej nie	nie mam zdania	raczej tak	zdecydowanie tak

- c) zwiększenia zatrudnienia

1	2	3	4	5
zdecydowanie nie	raczej nie	nie mam zdania	raczej tak	zdecydowanie tak

6. Kto jest odpowiedzialny za realizację i kontrolę budżetu imprezy (proszę podać pełnioną funkcję)?

Serdecznie dziękuję za wypełnienie ankiety,

Julia Ziółkowska

Załącznik 2. Kwestionariusz skierowany do uczestników badanych imprez

Źródło: opracowanie własne

Szanowni Państwo,

Proszę o wzięcie udziału w badaniu, które realizuję na potrzeby przygotowywanej rozprawy doktorskiej dotyczącej uwarunkowań organizacji i wsparcia logistycznego imprez masowych na terenie Polski Wschodniej. Badanie jest anonimowe.

Wyniki badania zostaną opublikowane częściowo lub w całości po ukończeniu pracy w formie artykułu lub pozycji książkowej. Jeżeli chcieliby Państwo otrzymać informację na ten temat proszę o zostawienie kontaktowego adresu e-mail na ostatniej stronie ankiety.

Dziękuję,
Julia Ziółkowska

1	W jaki sposób dowiedzieli się Państwo o organizowanej imprezie?
2	Czy w przeszłości brali już Państwo udział w tej imprezie (jeżeli tak ile razy)?
3	Czy uczestniczyli już Państwo w innych imprezach o podobnym charakterze? ☐ tak ☐ nie Jeżeli tak, jakie cechy Państwa zdaniem wyróżniają badaną (obecną) imprezę?
4	W jaki sposób na decyzję o udziale w imprezie miało wpływ oferowane przez organizatora zaplecze techniczne (infrastruktura techniczna, administracja, etc.)? ☐ Zdecydowanie nie miało znaczenia ☐ Raczej nie miało znaczenia ☐ Nie mam zdania ☐ Raczej miało znaczenie ☐ Zdecydowanie miało znaczenie
5	Czy na decyzję o udziale w imprezie miała wpływ wielkość imprezy (liczba odwiedzających)? ☐ Zdecydowanie nie miała znaczenia ☐ Raczej nie miała znaczenia ☐ Nie mam zdania ☐ Raczej miała znaczenie ☐ Zdecydowanie miała znaczenie
6	Czy na decyzję o udziale w imprezie miał wpływ jej wizerunek (prestż, postrzeganie, rozpoznawalność w kraju bądź regionie)? ☐ Zdecydowanie nie miał znaczenia

	☐ Raczej nie miał znaczenia ☐ Nie mam zdania ☐ Raczej miał znaczenie ☐ Zdecydowanie miał znaczenie
7	Czy na decyzję o udziale w imprezie miały wpływ inne czynniki niż wielkość i wizerunek? ☐ tak ☐ nie Jeżeli tak to proszę wymienić jakie to czynniki:
8	Z jakich elementów wsparcia technicznego zapewnionego przez organizatora Państwo korzystają?
9	Z wykorzystaniem jakiego środka transportu dotarli Państwo na miejsce ?
10	Z jakim wyprzedzeniem (w przybliżeniu) dokonali państwo rejestracji uczestnictwa w imprezie (rok, kilka miesięcy, kilka tygodni)?
11	Czy udział w imprezie oznacza dla Państwa współpracę z innymi organizacjami / przedsiębiorcami z regionu? ☐ tak ☐ nie Jeżeli tak proszę wskazać jakie to organizacje (opcjonalne):
12	Czy znają Państwo osobiście lub na polu profesjonalnym innych uczestników imprezy? ☐ tak ☐ nie
13	Z jakim wyprzedzeniem (w przybliżeniu) przygotowywali się Państwo do udziału w imprezie?
14	Jakie korzyści daje Państwu udział w imprezie? <i>Proszę zaznaczyć wybraną odpowiedź (można zaznaczyć kilka odpowiedzi).</i> ☐ promocja – a więc zysk w niedalekiej przyszłości, ☐ zysk podczas udziału w imprezie, ☐ korzyści społeczne – nawiązanie kontaktów i współpracy z innymi producentami/organizacjami, ☐ inne, jakie:
15	Jakie koszty udziału w imprezie Państwo ponoszą? Proszę zaznaczyć wybraną odpowiedź (można zaznaczyć kilka odpowiedzi). ☐ przygotowanie do udziału w imprezie, ☐ transport,

	☐ brak czasu na inne obowiązki, ☐ zakwaterowanie, wyżywienie, itp., ☐ inne, jakie:
16	Czy uczestniczą Państwo w innych imprezach o podobnym charakterze? ☐ tak ☐ nie
17	Jeżeli tak, proszę podać przybliżoną liczbę imprez, w których Państwo uczestniczą na przestrzeni 1 roku: ☐ 1 do 5 imprez ☐ 5 do 10 ☐ powyżej 10 imprez
18	Czy są imprezy o podobnym charakterze, w których Państwo świadomie <u>nie</u> uczestniczą? ☐ tak ☐ nie
19	Jeżeli tak, to dlaczego? (np. wielkość imprezy, infrastruktura, inne aspekty organizacyjne, itp.)
20	Jakiego typu uczestnika imprezy Państwo reprezentują? ☐ prywatny przedsiębiorstwa ☐ gospodarstwo rolne ☐ rzemieślnik / artysta ☐ koło gospodyń wiejskich ☐ Lokalna Grupa Działania ☐ stowarzyszenie / fundacja ☐ osoba prywatna ☐ inny (jaki):
21	W jakiej miejscowości prowadzą Państwo swoją działalność (proszę podać nazwę miejscowości i gminy oraz województwo)? Miejscowość: Gmina: Województwo: Adres poczty elektronicznej do kontaktu (opcjonalnie):

Serdecznie dziękuję za udział w badaniu,

Julia Ziółkowska

Streszczenie

Głównym problemem badawczym podjętym w pracy są wieloaspektowe uwarunkowania i skutki organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym. Wspomniany problem analizowano w odniesieniu do regionu Polski charakteryzującego się niższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego na tle innych obszarów kraju, ale objętego specjalnymi działaniami strategicznymi mającymi prowadzić do poprawy tego stanu. W pracy przyjęto ponadto założenie, że organizacja imprez masowych ma silniejsze oddziaływanie na obszarach wiejskich, w obrębie mniejszych jednostek terytorialnych i społeczności lokalnych, niż w przypadku terenów silnie zurbanizowanych.

Zakres przestrzenny pracy obejmuje pięć województw: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i podkarpackie. Są to regiony charakteryzujące się jednymi z najniższych wyników w rankingach, jeśli chodzi o szereg wskaźników o charakterze społeczno-gospodarczym. Jednocześnie jest to obszar o wyjątkowych walorach kulturowych i przyrodniczych, które uwidaczniają się w organizowanych tam imprezach masowych.

Podstawowym celem pracy jest określenie wpływu organizacji imprez masowych na rozwój lokalny. Szczegółowe cele pracy dotyczą:

- określenia aspektów geograficznych mających wpływ na organizację imprez masowych;
- określenia poziomu rozwoju lokalnego w Polsce Wschodniej;
- charakterystyki powiązań między kapitałem społecznym a rozwojem lokalnym;
- identyfikacji infrastruktury niezbędnej do organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym na obszarach wiejskich;
- identyfikacji i charakterystyki podstawowych celów organizacji imprez masowych oraz głównych grup beneficjentów działań związanych z organizacją tych imprez.

Dodatkowo, celem aplikacyjnym pracy jest opracowanie indeksu rzeczywistych efektów organizacji imprez masowych o charakterze kulturowym.

Aby zrealizować założone cele, w pracy postawiono jedną hipotezę główną oraz cztery hipotezy dodatkowe. Hipoteza główna mówi o tym, iż dzięki wzmocnieniu kapitału społecznego eventy o charakterze kulturowym organizowane na obszarze Polski Wschodniej są bodźcem rozwoju lokalnego.

W pracy przyjęto podejście integralne do prowadzenia badań, łącząc metody ilościowe i jakościowe oraz pozyskując dane zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni. W celu weryfikacji postawionych hipotez wykorzystano badania terenowe, badania ankietowe, wywiady ustrukturyzowane i krytyczny przegląd literatury. Badaniem objęto siedem imprez masowych o charakterze kulturowym organizowanych w poszczególnych województwach Polski Wschodniej.

Rozprawę podzielono na sześć rozdziałów. W rozdziale pierwszym dokonano wprowadzenia do problematyki badawczej, opisano cel i założenia pracy, jak również przyjęte metody badawcze. Przedstawiono także wyniki przeprowadzonego przeglądu literatury. Jak dowiedziono, istnieje potrzeba poszerzenia zakresu wiedzy na temat wydarzeń o charakterze lokalnym, w tym imprez, które odbywają poza obszarami miejskimi. W rozdziale drugim przedstawiono kluczowe koncepcje dotyczące rozwoju społeczno-gospodarczego oraz przedstawiono wskaźniki rozwoju lokalnego. Ponadto skoncentrowano się na ocenie poziomu rozwoju województw Polski Wschodniej na tle pozostałych, w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym, kulturowym i innowacyjnym. Rozdział trzeci rozprawy koncentruje się na omówieniu podstawowych teorii kapitału społecznego oraz w szczególności jego wpływu na rozwój lokalny. W rozdziale tym przedstawiono również wyjątkową sytuację analizowanego obszaru wynikającą z uwarunkowań historycznych. Rozdział czwarty poświęcony został problematyce imprez masowych, ich typologii, aspektom przestrzennym oraz organizacyjnym. Jak wykazano, kluczową kwestią decydującą o pozytywnym oddziaływaniu imprez jest zaangażowanie w ich organizację wszystkich potencjalnych beneficjentów. Rozdział piąty dysertacji koncentruje się na omówieniu przesłanek realizacji imprez masowych. Jest on oparty na szczegółowej analizie literatury z tego zakresu oraz częściowo na wywiadach przeprowadzonych z organizatorami imprez i na obserwacji dokonanej w terenie. Przedstawiono w nim efekty organizacji imprez w odniesieniu do wymiaru gospodarczego i społeczno-kulturowego. Wykazano, że w efekcie organizacji imprez zachodzą wielowymiarowe interakcje pomiędzy poszczególnymi grupami interesariuszy, które prowadzą do utrwalania i poszerzania więzi. Rozdział szósty rozprawy przedstawia szczegółowo efekty przeprowadzonych badań terenowych, a także charakterystykę badanych imprez. Zaprezentowano autorski indeks efektów realizacji imprez masowych w podziale na zewnętrzne i wewnętrzne. Indeks wskazuje na oddziaływanie danego efektu w czasie, jak również proponuje możliwe wskaźniki jego pomiaru. Zwieńczeniem szóstego

rozdziału jest analiza wyników badań ankietowych i przeprowadzonych wywiadów, która pokazuje szczególny efekt realizacji imprez masowych w postaci poszerzenia kapitału społecznego.

Ostatnią częścią pracy jest podsumowanie, gdzie zweryfikowano postawione w pracy hipotezy badawcze a także wskazano możliwości praktycznego wykorzystania rezultatów badań. Udowodniono, że skuteczna organizacja imprez masowych, uwzględniająca potrzeby wszystkich grup beneficjentów i koncentrująca się na rzeczywistych, możliwych do osiągnięcia efektach, może prowadzić do poszerzenia kapitału społecznego a co za tym idzie, do wsparcia rozwoju lokalnego.

Summary

The main research problem undertaken in the work are multi-dimensional conditions and effects of cultural events. The aforementioned problem was analyzed in relation to the Polish region characterized by a lower level of socio-economic development as compared to other areas of the country but covered by special strategic activities aimed at improving this state. The work also assumes that the organization of mass events has a stronger impact in rural areas, within smaller territorial units and local communities, than in the case of highly urbanized areas.

The spatial scope of the research includes five voivodships: Warmian-Masurian, Podlaskie, Lubelskie, Świętokrzyskie and Podkarpackie. These are regions with one of the lowest scores in rankings when it comes to a number of socio-economic indicators. At the same time, it is an area with unique cultural and natural values that are crucial for the events organized there.

The main purpose of the work is to determine the impact of events organization on local development. The specific objectives of the research concern:

- identification of geographical aspects affecting the organization of events;
- determining the level of local development in Eastern Poland;
- characteristics of the links between social capital and local development;
- identification of infrastructure necessary for organizing mass cultural events in rural areas;
- identification and characteristics of the basic goals of the organization of events and the main groups of beneficiaries of activities related to the organization of these events.

In addition, the application goal of the research is to develop an index of actual effects of cultural events.

In order to achieve the assumed goals, the paper presents one main hypothesis and four additional hypotheses. The main hypothesis is based on the assumption that thanks to the strengthening of social capital, cultural events organized in Eastern Poland are a stimulus for local development.

The work adopts an integral approach to the research, combining quantitative and qualitative methods and obtaining data both directly and indirectly. In order to verify the hypotheses, field studies, surveys, structured interviews and critical literature

review were used. The study covered seven cultural events organized in the voivodships of Eastern Poland.

The dissertation was divided into six chapters. The first chapter introduces the research issues, describes the purpose and assumptions of the thesis, as well as the adopted research methods. The results of the literature review were also presented. As has been demonstrated, there is a need to broaden the knowledge of local events, including events that take place outside urban areas. The second chapter presents key concepts regarding socio-economic development and presents local development indicators. In addition, the focus was on assessing the level of development of Eastern Poland voivodships against the background of other regions of Poland, in social, economic, environmental, cultural and innovative dimensions. Chapter three of the dissertation focuses on discussing the basic theories of social capital and in particular its impact on local development. This chapter also presents the unique situation of the analyzed area resulting from historical conditions. The fourth chapter is devoted to issues of events, their typology, spatial and organizational aspects. As it has been shown, the key issue determining the positive impact of events is the involvement of all potential beneficiaries in their organization. Chapter five of the dissertation focuses on discussing the prerequisites for the implementation of events. It is based on a detailed analysis of literature and partly on interviews with event organizers and on field observations. It presents the effects events in relation to the economic and socio-cultural dimension. It has been shown that as a result of the organization of events, there are multidimensional interactions between individual groups of stakeholders, which lead to the consolidation and expansion of ties. Chapter six of the dissertation presents in detail the effects of the field studies carried out, as well as the characteristics of the events surveyed. The author's index of the effects of mass events implementation divided into external and internal was presented. The index presents the impact of a given effect over time, as well as possible indicators for its measurement. The culmination of the sixth chapter is the analysis of the results of surveys and interviews, which shows the special effect of events in the form the expansion of social capital. The last part of the work is a summary, where the research hypotheses put forward in the work were verified and the possibilities of practical use of research results were indicated.

It has been proven that the effective organization of mass events, taking into account the needs of all groups of beneficiaries and focusing on real achievable effects, can lead to the expansion of social capital and thus to the support of local development.